

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 4

**tsuull.uz
goldenscripts.tsuull.uz**

ISSN 2181-9238

GOLDEN SCRIPTS

OLTIN BITIGLAR

2025 Vol. 4

tsuull.uz

goldenscripts.tsuull.uz

BOSH MUHARRIR

Shuhrat Sirojiddinov

**BOSH MUHARRIR
O'RINBOSARI**

Karomat Mullaxo'jayeva

MAS'UL KOTIB

Ozoda Tojiboyeva

TAHRIR HAY'ATI

Karl Rayxl (Germaniya)
Isa Habibeyli (Ozarbayjon)
Seyhan Tanju (Turkiya)
Almaz Ulvi (Ozarbayjon)
Benedek Peri (Vengriya)
Vahit Turk (Turkiya)
Teymur Kerimli (Ozarbayjon)
Eunkyung Oh (Koreya)
Nazef Shahrani (AQSh)
Boqijon To'xliyev
Muhammadjon Imomnazarov
Bilol Yujel (Turkiya)
Qosimjon Sodiqov
Zulxumor Xolmanova
Mustafa O'ner (Turkiya)
Nurboy Jabborov
G'aybulla Boboyorov
Kimura Satoru (Yaponiya)
Imran Ay (Turkiya)
Aftondil Erkinov
Nadir Mamadli (Ozarbayjon)
Rashid Zohidov
Otabek Jo'raboyev
Bulent Bayram (Turkiya)
Qo'ldosh Pardayev
Nodirbek Jo'raqo'ziyev
Oysara Madaliyeva
Hilola Nazirova

MUNDARIJA

MATNSHUNOSLIK

Bahriddin Umurzoqov

Aliy Safiy Koshifiy Hiraviyning voizlik,
xattotlik va kotiblik faoliyati

4

ADABIYOTSHUNOSLIK

Dilnavoz Yusupova

Fanoyi Sheroziy "Tarixi muluki Ajam"
asarining usmonli tarjimoni sifatida

16

Marg'uba Abdullayeva

"Maqsad ul-atvor" dostoni va uning g'oyaviy-
badiiy xususiyatlari

29

LINGVISTIKA

Tanju Seyhan

Ali Şir Nevâyî ve Üslubunda Fiillerin Yeri

42

To'lqin Tog'ayev

Ashurali Zohiriy – jadid matbuotining
atoqli vakili

63

Ma'rufjon Dustmurodov

Uyg'ur xoqonligiga oid Qarabalg'asun
II bitigi: leksik birliklarning badiiy
funksiyasi

76

MATN

Aftondil Erkinov

"Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy"dagi
"Ohista-ohista" radifli g'azallar

140

EDITOR IN CHIEF	
Shuhrat Sirojiddinov	
 DEPUTY EDITOR IN CHIEF	
Karomat Mullakhojaeva	
 EXECUTIVE SECRETARY	
Ozoda Tojibaeva	
 EDITORIAL BOARD	
Karl Rechl (Germany)	
Isa Habibbeyli (Azerbaijan)	
Seyhan Tanju (Turkey)	
Almaz Ulvi (Azerbaijan)	
Benedek Peri (Hungary)	
Vahit Turk (Turkey)	
Teymur Kerimli (Azerbaijan)	
Eunkyung Oh (Korea)	
Nazif Shahrani (USA)	
Bakijan Tukhliev	
Mukhammadjan Imomnazarov	
Bilol Yujel (Turkey)	
Kasimjan Sadikov	
Zulkhumor Kholmanova	
Mustafa O'ner (Turkey)	
Nurboy Jabborov	
Gaybullah Babayarov	
Kimura Satoru (Japan)	
Imran Ay (Turkey)	
Aftondil Erkinov	
Nadir Mamadli (Azerbaijan)	
Rashid Zahidov	
Atabek Juraboev	
Bulent Bayram (Turkey)	
Kuldosh Pardaev	
Nodirbek Jurakuziev	
Oysara Madalieva	
Hilola Nazirova	

CONTENTS	
TEXTOTOLOGY	
 Bahriddin Umurzoqov	
Ali Safi Kashifi Hiravi's Activities as a Preacher, Calligrapher, and Scribe	4
 LITERATURE	
 Dilnavoz Yusupova	
Fanoyī Shīrāzī as the Ottoman Translator of Tārīkh-i Mulūk-i 'Ajam	16
 Marguba Abdullaeva	
The Epic "Maqsad ul-Atvor" and its Ideological and Artistic Characteristics	29
 LINGUISTICS	
 Tanju Seyhan	
The Function of Verbs in the Stylistic Framework of Ali Shīr Navā'ī	42
 Tulkin Togaev	
Ashurali Zohiri is a Prominent Representative of the <i>Jadid</i> Press	63
 Ma'rufjon Dustmurodov	
Karabalgasun II Inscription of the Uygur Khaganate: literary Function of Lexical Units	76
 TEXT	
 Aftondil Erkinov	
Ghazals with the refrain "Ohishta-ohishta" in "Majmuat ush-shuarayi Firuzshahi"	140

MATNSHUNOSLIK
TEXTOLOGY

Aliy Safiy Koshifiy Hiraviyning voizlik, xattotlik va kotiblik faoliyati

Bahriddin Umurzoqov¹

Abstrakt

Maqolada XV–XVI asrlarda Hirotida yashab ijod etgan Mavlono Faxruddin Aliy Safiy Koshifiy Hiraviyning (vafoti – 939/1532) ilmiy-ijodiy faoliyati keng qamrovda tadqiq etilgan. Iste’dodli adib, tazkiranavis va manoqibnavis, o’z davrining mashhur voizi bo’lgan bu ijodkor-olimning faoliyati uning zamondoshlari va rahnamolari mavlono Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Xondamir va boshqalarning ilmiy-adabiy faoliyati hamda ustozlik qirralari bilan bog’lab tahlil etilgan. Bu esa o’sha davrdagi Hirot ilmiy-adabiy muhiti haqida muayyan tasavvurlarni shakllantirish uchun ham xizmat qilgan. Muallif asosiy e’tiborni Aliy Safiy Hiraviyning hozirgacha ilmda maxsus tadqiq etilmagan noyob qobiliyati – xattotlik faoliyati va uning bu boradagi mehnati samarasi – “Sharhi Fusus al-hikam” qo’lyozmasi kitobatiga qaratadi. Yangi topilgan ma’lumotlar asosida Aliy Safiyning savodli, xos kotib sifatidagi faoliyatini yoritib beradi.

Kalit so’zlar: *“Sharh-i Fusus al-hikam”, dastxat nusxa, “Sharh-i Mullo” qo’lyozmasi, “Xatti Qur’oniy”, nasx xati, Mavlono Jomiy, ustozli kull (ilm-u ijodda, ma’rifatda barchaga ustoz).*

Kirish

O’zbek matnshunosligi va adabiy manbashunosligining darg’asi, navoiyshunos olim, professor Hamid Sulaymon Navoiy shaxsi va zakosi haqida fikr yuritib: “Jahon adabiyoti tarixida shunday ulug’ so’z san’atkorlari borki, ulardan har birining ijodiyoti umumbashariy madaniyat taraqqiyotida butun bir davrni tashkil etadi. Ayni zamonda ustod sifatida ular o’zlaridan keyingi avlodlarga yangi g’oyaviy-badiiy yo’nalish beradilar” [Навоий 1963, 6] – deb yozgan edi.

Darhaqiqat, Nuriddin Abdurahmon Jomiy (vaf. 897/1492) va Alisher Navoiy kabi ulug’ shaxslar zamondoshlaridan ko’pchili-

¹Umurzoqov Bahriddin Safarovich – filologiya fanlari doktori (DSc), professor, Yangi asr universiteti.

E-pochta: bahrumr_nur@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-8870-156X

Iqtibos uchun: Umurzoqov, B. S. 2025. “Aliy Safiy Koshifiy Hiraviyning voizlik, xattotlik va kotiblik faoliyati”. *Oltin bitiglar* 4: 4 – 15.

kning ulug'vor ijodiy ishlariga sabab bo'lgan. Alisher Navoiyning moddiy homiyligi, Abdurahmon Jomiyning ma'naviy rahnamoligi natijasida barakali irod qilganlardan biri – Mavlono Husayn Voiz Koshifiy (vaf. 910/1504) va uning o'g'li Faxruddin Aliy Safiy (vaf. 939/1532)dir.

Yetuk manobqibnavis, “Xojagon tariqati naqshbandiya-ahroriyya suluki tazkirachisi”, deya ta'riflangan Mavlono Faxruddin Aliy Safiy ibn Husayn Voiz Koshifiy o'z davrining yetuk allomalaridan, sharq mumtoz adabiyotining taniqli vakillaridan biridir.

Faxruddin Aliy Safiy ibn Husayn Voiz Koshifiy faoliyati

Sharq mumtoz adabiyotida to'rtta nisba (nom yoki taxallus) bilan tilga olinadigan adib yoxud shoir kam uchraydi. Bu ijodkorning atalishida, asarlari muqaddimasidagi o'zini tanituvida (imzosida) mana shunday o'ziga xoslik mavjud va ular quyidagilardir: “Safiy”, “Koshifiy”, “Hiraviy”, “Faxriy”.

“Safiy” (الصفي) taxallusini shoirga ustoz Mavlono Abdurahmon Jomiy bergani naql qilingan. Aslida, Faxruddin Aliy o'ziga “Ziyo(uddin)” deb taxallus tanlagan va bu haqda Abdurahmon Jomiyga aytganida, Jomiy bunday javob qilgan: “Sen “Ziyo” taxallusingni o'g'limga (Yusufga – B.U.) bergin – uni Ziyouddin Yusuf, deb ataymiz, o'zingga esa “Safiy” deb taxallus qo'ygil!”. Nazarimizda, Mavlono Jomiy bu taxallusni “... va ul zot bilan tabarruklanilgay” (و يتبرك به) niyati va umidida Janob Rasululloh alayhissalomga nisbat berilgan muborak ismlar orasidan tanlab bergan. Chunki “Daloil al-xayrot” hamda “Avrodi Qur'oniy” kitoblarida Hazrat Muhammad alayhissalomning 203ta “Asmo ul-husno”si (اسماء محمد صلى الله عليه وسلم), ya'ni *ma'nosi chiroyli ismlari* berilgan bo'lib, mazkur muborak ismlarning 31-chisi “Safiy” (صَفِيّ)-dir. Yurtimizda zikr ahli tomonidan har tongda o'qiladigan yana bir vird kitobi borki, u Sayyid Aliy Hamadoniyning “Avrodi fathiya” (اوراد فتحية) vird-kitobidir. Mazkur asarning salovot faslida ehtirom va ta'zim xitobi sifatida ushbu ibora keltirilgan: “As-salotu vas-salomu alayka yo sayyidiy – yo Safiyalloh!” (الصلوة والسلام عليك يا سيدى يا صفى الله).

Aliy Safiyning yashab irod etgan joyi, vafot etgan va dafn qilingan yeri Hirot bo'lgani uchun bu inson “al-Hiraviy” (الهروي) deb ham atalgan. Ba'zi xorij tavsiflarida, masalan, Turkiya qo'lyozma asarlar to'plamida Aliy Safiy otasi Husayn Voiz Koshifiy Sabzavoriyning “al-Bayhaqiyy” (البيهقي) “al-Valiy” (الولي) nisbalari bilan ham yanglish zikr etilgan.

Aliy Safiy boshqa taxalluslar bilan ham, masalan, “Faxriy” (فخرى) taxallusi bilan ham tanilgani haqida ma'lumotlar bor. Ammo Faxruddin Aliy Safiy aksar g'azallari, she'rlari va nasriy asarlarida o'zini

“Safiy” (الصفي) taxallusi bilan tanitgan.

Otasi Husayn Voiz Koshifiyning vafotidan keyin Hirotidagi eng katta jome' masjididagi va'z va xitobat ishini Aliy Safiy yuritgan. Bu haqda “Habib as-siyar” asari muallifi Mavlono Xondamir (taval. 1473 – vaf. 1534) quyidagilarni yozadi: “929 hijriy sana (mil. 1522-y.) Mavlono Kamoluddin Husaynning farzandi arjumandi Mavlono Faxruddin Aliy otasi o'rniga qoimi maqom (o'rinbosar – *U. B*) bo'ldi. Jum'a sabohi u Hirot jome'sida – bu jome' barcha fayz oladigan muborak bir yerdir – xalqqa nasihat qilur, barchani Haqqa da'vat etur. G'oyat xush, balig', chiroylik nutq qilur va bu xitob-irshodi bilan ko'ngillarga surur baxsh etur...” (....). Ma'lum bo'lmoqdaki, Faxruddin Aliy Safiy ham o'z otasi kabi voizlikda shuhrat qozongan. Hirot jome'si bosh imomi sifatida faoliyat yuritgan.

“Tuhfa-i Somiy” asariga ishlangan miniatyura “Mavlono Faxruddin Aliy Safiyning va'z majlisi” deb nomlanadi. Bu miniatyura Faxruddin Aliy Safiyning Hirot ilmiy muhitida o'ziga xos mavqe' egasi bo'lganiga dalolat qiladi. Miniatyuradagi rasmda Aliy Safiy markazda tasvirlangan bo'lib, u soqoli qop-qora, qirq-qirq besh yoshli inson qiyofasidir. U kursida o'tirgan holda jamoatga jum'a ma'vizasi asnosida xitob qilmoqda. Aliy Safiy xatoba (va'z ishi, voizlik)da taxminan oltmish yoshlarida o'z otasidek haqiqiy mashhurlikka erishgan, Hirot xalqining, arkoni davlatning, muarrixlar va musavvirlarning nazariga tushgan. Aliy Safiy o'n yildan ortiq vaqt mobaynida Hirotning bosh voizi sifatida faoliyat yuritadi.

Aliy Safiy nafaqat iste'dodli shoir, mashhur tazkiranavis va manolibnavis, o'z davrida Hirot shahrining mashhur voizi, shuningdek, mohir xattot ham sanalgan. Ijodkor shaxsiyatining ushbu qirradi hozirgacha ilmda maxsus tadqiq etilmasdan kelinayotir.

Quyida Aliy Safiy Hiraviyning ana shu noyob qobiliyati – xattotlik faoliyati va uning samarali mehnati samarasi hisoblangan Mavlono Abdurahmon Jomiy qalamiga mansub yirik hajmli tasavvufiy asar – “Sharhi Fusus-i hikam” (شرحی فصوص الحکم) qo'lyozmasi kitobati haqida tafsilotli so'z yuritamiz.

Aliy Safiy Hirot ilmiy va adabiy maktabining yetuk namoyandasi bo'lgan Mavlono Husayn Voiz Koshifiy Sabzavoriyning o'g'lidir.

O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasida Mavlono Husayn Voiz Koshifiyning ko'plab asarlar muallifi ekani, O'zR FA ShIda 45 nomdagi asarlarining 197ta qo'lyozma va 75ta toshbosma nusxalari saqlanishi yozilgan.

Mavlono Husayn Voiz Koshifiyning (1442–1505) allomaligi, ya'ni ko'p ilmlarda, sohalarida asarlar ijod qilgani tafsilotli tadqiq etilgan [Умурзоқов 2018, 41 – 44; 2019, 14 – 15]. Alisher Navoiy

Mavloni Koshifiy ta'riflar ekan, "Mavlonodin zu fununlik purkor bo'lubtur..." [Навой 1966, 132] deb yozgan.

Har doim Navoiyning e'tirofida va e'tiborida bo'lgan Mavloni Husayn Voiz Koshifiy adib, shoir, voiz, tarixnavis olim, mufassir sifatida ellikdan ortiq asarlarni meros qoldirgan. Allomaning asarlari juda ham ko'p kitobat qilingan. Husayn Voiz Koshifiy asarlarining qo'lyozma nusxalari Toshkent qo'lyozma fondlarida besh yuzdan ortiq.

Alloma Voiz Koshifiyning husnixat sohibi bo'lgani esa maxsus o'rganilmagan, tadqiq etilmagan.

Arabiy alifboda yozuv bitgan mashhur adiblar, shoirlar va olimlarning avtograf (dastxat)lari ko'zdan kechirilsa, ulardan ko'pchiligining yozuvlari husnixatdan xoli. Husayn Voiz Koshifiy esa nodir kotib, qilqalam xattot bo'lgan. Bunga uning "Mavohib-i Aliyya" (Hazrat Amir Aliysherga tuhfa) tafsiri qo'lyozmasi dalolat qiladi. Mazkur qo'lyozma kitob O'zR FA ShI asosiy fondida №2181 inv. raqam ostida saqlanadi. Buxoro xonligining oxirgi qozikaloni Sadri Ziyoning qaydiga ko'ra, ushbu qo'lyozma "Muallif dastxatidir" [№2181, 1a]. Navoiy Husayn Voiz Koshifiyning mazkur "Tafsir"i haqida bunday deb yozgan: "Mavlononing tafsiri "Javohir at-tafsir"dur. Baqara surasini bir mujallad bitibdurkim, yuz juz' bo'lg'ay".

Husayn Voiz Koshifiy serqirra ijodkor bo'lgan ekan, uning yagona o'g'li – Aliy Safiy ham o'z otasidek "zu funun"likka, yani allomalikka intilganmi?

Faxruddin Aliy Safiyning xattotlik faoliyati

Faxruddin Aliy Safiy ham adib, shoir, voiz tarixnavis-manoqibnavis olim hisoblanadi. Ammo uning ham husnixat ilmi borasidagi faoliyati tadqiq etilmagan.

Yaqinda Faxruddin Aliy Safiyning otasi Husayn Voiz Koshifiy kabi savodli kotib va qilqalam xattotligiga dalolat qilgan betakror ishlaridan birini aniqladik. Bu ish o'rta asrlar musulmon olamida "Shayxi akbar" nomini olgan zot Muhyiddin ibn Arabiyning "Fusus al-hikam" (فصوص الحكم) asariga Mavloni Abdurahmon Jomiy tomonidan yozilgan "Sharh-i Fusus al-hikam" (شرح فصوص الحكم) asarining kitobat qilingan nodir qo'lyozmasidir.

"Sharhi Fusus al-hikam" qo'lyozmasi O'zR FA ShI asosiy fondida №520 inv. raqam ostida saqlanadi. Qo'lyozma jami 265 varaq (530 sahifa)dan iborat bo'lib, uning kolofonida kotib o'zini quyidagicha tanishtirgan [Sharhi Fusus al-hikam, 254]:

و قد تشرف باتمام كتابة هذه الشرح الشريف العبد الضعيف علي الصفي ابن الحسين

الواعظ الكاشفي ثبته الله تعالى على منهج الصدق و السداد في العمل و القول و الاعتقاد و نقله من كتاب الذي كان بخط المصنف قدس الله تعالى سره و افاض علينا بـه - في اواسط شهر صفر سنة سبع و تسعمائة

ثم قابلته مع الكتاب المنقول عنه بقدر الوسع و الامكان و الانسان مرگب من النسيان و قد تمت المقابلة في او اخر شهر رمضان سنة سبع و تسمايه من هجرة سيدنا المبعوث بأشرف الايمان صلوات الله و سلامه عليه ما اختلف الملوان و كرّ الجديدين، م

Tarjimasi: Ushbu muborak "Sharh"ning ko'chirilishi zaif banda **Aliy as-Safiy ibn al-Husayn al-Voiz al-Koshifiyning** qo'li bilan tamomlandi – Alloh ta'olo uni sidq (to'g'rilik) yo'lida, solih amal (ezgu ishlar), ezgu so'zlar va to'g'ri, haq e'tiqodda bardavom aylasin!

(Kotib) bu (matn)ni musannifning – Alloh ta'olo ul zotning sirrini muqaddas (ya'ni, ixlosmandlarini ziyoda) aylasin va bizning ustimizga (ul zotning duolari ila) yaxshiliklar yog'dirsin! – muborak xati bilan bitilgan ilk nusxadan naql etdi, to'qqiz yuz yettinchi sananing Safar oyining o'rtasida.

So'ngra (maxfiy qolmasinkim,) bu kitobni ul zotdan ("Sharh" musannifi, Mavlono Jomiydan kitobat uchun o'zim iltimos ila) qabul qilib oldim. Albatta, kuch va imkon yetguncha (bu ishni bajar-dim), inson nisyon (unutmoqlik)dan tarkib topgandir.

Va muqobala (dastxat nusxa bilan bu nusxani o'zaro solish-tirib chiqish ishi) sharaflı iymon bilan yuborilgan Zot Sayyidimiz – toki Quth yulduzi chiqib botar ekan va hayot davom etar ekan (ana shu muddatda) ul Zotga Alloh ta'oloning to'xtovsiz rahmatlari va salomlari bo'lsin! – hijratlaridan to'qqiz yuz yetti yil o'tganida Ramazon oyining oxirida (batamom) tugallandi".

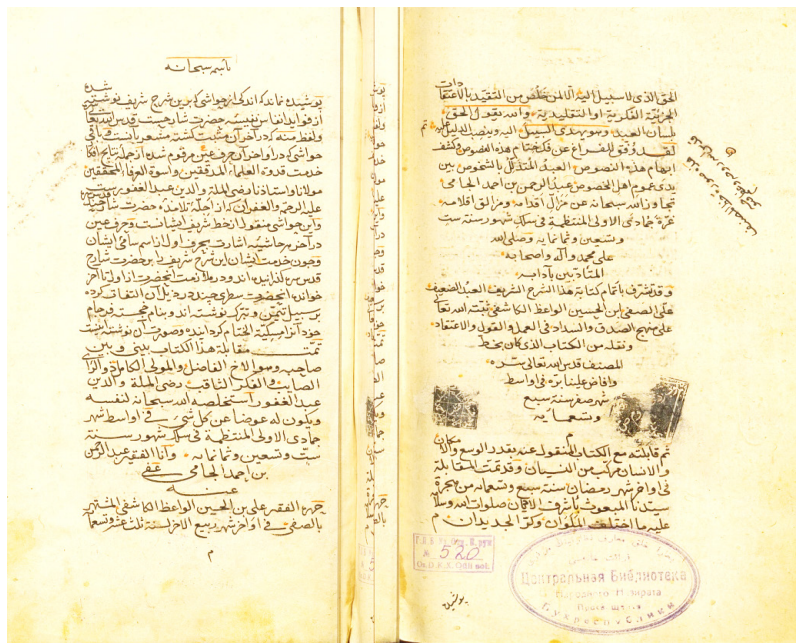
Mazkur qo'lyozmaning 1 a va oxirgi 265 a sahifalarida Mavlono Abdurahmon Jomiyning dastxati bilan "Oldso'z" va "So'ngso'z" yozilgan. "Oldso'z" quyidagicha aks etgan:

So'ngso'zda Jomiy hazrat bu "Sharh"ning muqobalasini amalga oshirgan zot - o'zining zabardast shogirdi Mavlono Abdulg'afur Loriyga samimiy minnatdorchilik bildirgan va uning haqiga duoyi xayr qilgan [Sharhi Fusus al-hikam, 264]:

تمت مقابلة هذا الكتاب بيني وبين صاحبه وهو الاخ الفاضل والمولى الكامل والرأى الصائب والفكر الثاقب رضى الملة والدين عبد الغفور استخلصه الله سبحانه لنفسه ويكون له عوضا عن كل شيء، في اواسط شهر جمادى الاولى المنتظمة في سلك شهر سنة ست وتسعين وثمانمائه و أنا الفقير عبدالرحمن بن احمد الجامى عفى عنه

Quyidagi suratda "So'ngso'z" aks etgan:

Demak, bu asarning oxirgi tahrir ishlari hijriy sananing sakkiz yuz to'qson oltinchisi (mil. 1490-y.) Jumod ul-oxir oyi o'rtasida tamomlangan.

Bu nusxa Mavlono Abdulg'afur Loriy uchun maxsus ko'chirilgan. Aliy Safiy esa Mavlono Abdurahmon Jomiy tomonidan yozilgan "Sharh-i Fusus al-hikam" asarining kotibi va muharriri bo'lish sharafiga sazovor bo'lgan.

Zero, shundan so'ng kitobning Aliy Safiy tomonidan ham tahrir qilinganiga doir ma'lumot qayd etilgan:

حرّره الفقير على بن الحسين الواعظ الكاشفى المشتهر بالصفى فى اواخر شهر ربيع الآخر لسنة ثلث عشر وتسعمائة

م

"Sharh-i Fusus al-hikam" asari yirik hajmli asar - 265 varaq (530 sahifa). Qo'lyozma hoshiyasida Mavlono Jomiyning, Mavlono Abdulg'ofur Loriyning izohlari, qaydlari bitilgan. Bu qo'lyozma-

ning naqadar diqqat va ehtimom bilan kitobat qilingani, qayta-qayta tahrirdan o'tkazilganiga dalolat qiladi.

"Rashahot"da bir necha o'rinda, masalan, "Hazrat Maxdum quddisa sirruhu (Mavlono Abdurahmon Jomiy – U. B.)dan eshitilgan ma'rifatli so'zlar bayoni", "Hazrati Eshon (Xoja Ubaydulloh Ahror)-dan eshitilgan ma'rifatli so'zlar bayoni" boblarida rashhalarda Ibn Arabiyning "Fusus al-hikam" asaridan ko'p misollar keltirilgan va ular sharhlangan. Demak, ma'lum bo'lmoqdaki, Aliy Safiy "Sharhi Fusus al-hikam"ni kitobat qilish bilan kifoyalanmagan, balki mazkur asardan kitobxonlar bilishi zarur bo'lgan va muhim hisoblangan bir qancha ma'lumotlarni o'z asari "Rashahot"da keltirgan.

Masalan, Ibn Arabiy "Fusus al-hikam"da "Har kim Meni tushida ko'rsa, u kimsa Meni o'ngida, albatta, ko'radi" mazmunidagi hadisi sharifni keltirgan. Mavlono Jomiy esa mazkur hadisi sharifni sharhlaydi. Jomiyga ko'ra, ushbu hadisi muborakdagi "Meni tushida ko'rgan o'ngida ham albatta ko'radi" iborasini "Meni tushida ko'rgan shuni bilsinki, u Meni aniq ko'ribdi," shaklida sharhlagan [Sharhi Fusus al-hikam, 264].

Aliy Safiy "Sharh-i Fusus al-hikam" asari nomini "Rashahot"da ko'p o'rinlarda keltirgan. Bu asarga Xojagon azizlari tomonidan berilgan ta'riflarni ham bayon qilgan. Bunga Xoja Abu Nasr Porsodan keltirilgan bir naqlni misol qilib ko'rsatish mumkin:

"Va yana Xoja Burhoniddin Abu Nasr Porso quddisa sirruhu edilar va ul zotga hazrat Xoja Abu Nasrning suhbatlari ko'b ittifoq tushubdir. "Nafahot ul-uns"da yozibtururlarkim, bir kun alarning majlisi shariflarida Hazrat Shayx Muhyiddin ibn Arabiy quddisa sirruhuning zikri va alarning musannifotlarining zikri o'tar edi. O'z volidi buzrukvorlaridan naql ettilarkim, alar aytur erdilar: "Fusus" jon erur, "Futuhot" esa dil!"

Va yana muni ham aytdilarki: "Har kishi "Fusus"ni yaxshi bilsa, anga Hazrat Payg'ambar sallohu alayhi va sallam mutobaatlarning do'iyasi qaviy aylanur" [Навоий 1963, 184].

Ushbu parchadan ma'lum bo'lmoqdaki, Xoja Muhammad Porso o'z ilmiy, ma'rifiy suhbatlari asnosida Shayx Muhyiddin ibn Arabiy haqida, albatta, ehtirom bildirib to'xtalar ekan.

Xoja Muhammad Porsoning o'g'li Abu Nasr Porso o'z otasidan naql qilishiga ko'ra, ul zot "Fusus" asari haqida gapirganida: "Fusus" (asari) jon erur, "Futuhot" (asari) esa dil!" der ekan.

Bu ta'rifdan nima ko'zda tutilgani, ya'ni murod nima ekanini yana ul zot – Xoja Muhammad Porsoning o'zi bayon qilgan ekan: "Kimki "Fusus" asaridan yaxshi xabardor bo'lsa, unga Hazrat

Payg'ambarimizga – sallohu alayhi va sallam! – ergashmoq, ya'ni ul zotning muborak sunnatlarini mahkam tutmoq, sunnati mutohharani tiriltirmoq istak-xohishi kuchli bo'ladi".

Xojagon – naqshbandiyya tariqati mansublarining iymon, ixlos va ma'rifat borasidagi xos afzalligi ham aslida mana shunda. Ya'ni, ul zotlar Hazrat Payg'ambarimizga – sallohu alayhi va sallam! – ergashmoq, ya'ni ul zotning muborak sunnatlarini mahkam tutmoq, sunnati mutohharani eng go'zal, eng chiroyli tarzda tiriltirmoq – sunnat amallarni o'z hayotlariga joriy qilmoq va ana shu tarzda barchaga chiroyli, komil o'rnak bo'lmoq istak-xohishi, niyati bilan yashaydilar.

Bu ma'lumot orqali bizga Xojagon mashoyixining, ayniqsa, Xoja Ubaydulloh Ahror va Mavlono Abdurahmon Jomiyning Shayx Muhyiddin ibn Arabiy asarlariga, xususan, uning "Fusus" hamda "Futuhot" asarlari mutoalasiga aslo befarq bo'lmaganlari ma'lum bo'ladi.

Aliy Safiyning ma'lumot berishicha, Mavlono Abdurahmon Jomiy Samarqandga bir safar Xoja Ubaydulloh Ahror huzuriga Shayx Muhyiddin ibn Arabiy asarlaridagi ba'zi nozik iboralarni ul zot sharhlab berishi iltimosi bilan kelgan [Pamaxon 2004, 18].

"Sharh-i Fusus al-hikam" asarini kitobat qilish Aliy Safiy uchun, eng avvalo, Mavlono Jomiy xizmatida bo'lish baxtini ta'minlagan imkoniyatdir. Aliy Safiyga ushbu imkoniyat keyinchalik o'z shoh asari "Rashahot"ning ham mazmunli va ma'nodor bo'lishida qo'l keladi.

Shu o'rinda yana bir muhim jihatga e'tibor qaratish zarur. Mavlono Husayn Voiz Koshifiy va uning o'g'li Faxruddin Aliy Safiyga xattotlikda, kotiblikda kim o'rnak va namuna bo'lgan?!

Ota va o'g'il Koshifiylarga serqirra ijodkor bo'lishlarida o'rnak va namuna bo'lgan zot Mavlono Abdurahmon Jomiydir.

Abdurahmon Jomiy adib, shoir, tarixnavis va manoqibnavis, mufassir va muhaddis, zabardast tilshunos olim hisoblanadi. Abdurahmon Jomiyning mazkur yo'nalishlardagi ijodi, ilmiy merosi tadqiq qilingan. Ammo mohir qilqalam xattotligi ilmda alohida o'rganilgan.

O'zR FA ShI asosiy fondida Abdurahmon Jomiy tomonidan kitobat qilingan o'ndan ortiq qo'lyozma kioblar mavjud.

Navoiyshunosligimizda "Navoiy albomi" deb nomlanuvchi "Majmu'ayi ruqu'ot" (Maktublar, nomalar to'plami)dagi mavlono Jomiyning dastxatlari murakkab mulloyi xatiga dalolat qiladi. "Tafsir-i Xoja Muhammad Porso"dagi Mavlono Jomiy qalamiga

tegishli bo'lgan uch sahifa kitobat va mazkur "Sharh-i Fusus al-hikam" asari "Oldso'z" va "So'ngso'z" bitilgan sahifalardagi bitiglar esa Abdurahmon Jomiyning mohir xattot bo'lganini bildiradi. Quyidagi foto-rasmda "Sharh-i Mullo" qo'lyozmasining Jomiy hazrat qo'li bilan ko'chirilgan nusxasi, ya'ni avtograf nusxaning 1 b – 2 a hamda 51 b – 52 a sahifalari aks etgan:

Ushbu dastxat aks etgan fotosuratlardan ham yaqqol ko'rinib turibdiki, Mavlono Jomiy nasx xatida, boshqacha qilib aytganda, "Xatti Qur'oniy" bo'lgan nasx xatini nafis yozish borasida mohir xattot bo'lgan.

Mavlono Jomiy nafaqat ilm-u ijodda, hatto xattotlikda ham o'z zamondoshlariga, shogirdlariga, o'z ixlosmandlariga chiroyli namuna, o'rnak bo'lgani, ta'bir joiz bo'lsa, "*ad-Dollu ala al-xayrika fo'ilihi*" (الدال على الخير كفاعله) hadis-i sharifida (Tarjimasi: Ezgu ishga sababchi bo'lgan odam o'sha ishni bajargan kabidir) bayon qilingan abror, yani solih, yaxshi, taqvodor zotlardan ekani ma'lum bo'lmoqda.

Mavlono Jomiy o'z davrida zamonning fuzalosi va ulamosi uchun ustozni kull, ya'ni ilm-u ijodda, ma'rifatda barchaga ustoz maqomida edi.

Abdurahmon Jomiy shaxsiyati, fikrlari, ma'rifati, irfonidan kelib chiqib, Husayn Voiz Koshifiyini, Alisher Navoiyini, Aliy Safiyni va boshqa Hirot adabiy va ilmiy muhitining barcha zabardast vakillari ijodini to'g'ri anglash, to'g'ri talqin qilish mumkin. Agar Xusrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviy va ayniqsa, Mavlono Abdurahmon Jomiy ma'rifati, ilm-u ijodini yetarlicha bilmasak yoki to'g'ri baholay olmasak, u zotga zamondosh qalam ahli ijodini, ul zot ixlosmandlari qarashlarini, maqsadlarini ham to'g'ri tushunish, to'g'ri baholash imkonsizdir.

Mavlono Jomiy o'z zamondoshlarining ijodlariga, ilm-u irfonlariga g'oyat kuchli ta'sir o'tkazgan ana shunday nodir shaxsiyat, betakror zotdir.

Nazarimizda, Aliy Safiyga ham ilm-u ijodda va hatto xattotlikda ham eng kuchli ta'sir o'tkazgan zot, otasi Husayn Voiz Koshifiy emas, balki Mavlono Abdurahmon Jomiydir.

"Rashahot" asarining "Hazrati Maxdumning ahvoli va ma'orifi, xoriq ul-odotlari zikrlari bayonida" boblarida Aliy Safiy ba'zan ochiq-ravshan, ba'zi o'rinlarda esa nozik ishoralar bilan Mavlono Abdurahmon Jomiyga o'zining samimiy munosabatini, yuksak ehtiromini bildiradi va ul zotga chuqur hurmatini orifona yo'lda bayon qilishga intiladi.

"Rashahot" Mavlono Jomiy va Xoja Ahror vafot etganlaridan

keyin yoziladi. “Rashahot” asaridan shuni aniq anglash mumkinki, xuddi Navoiy kabi Aliy Safiy ham sohibi valoyat bo’lgan (valiy zotligi bilan tanilgan) bu ikki zotning vafotlari sabab ayriliq firoqiga umrining oxirigacha ko’nika olmagan. Shuning uchun ham Alisher Navoiy:

Meni men istagan o’z suhbatig’a arjumand etmas,

Meni istar kishini ko’nglum pisand etmas, – deb yozgan edi.

Aliy Safiy esa “Rashahot” muqaddimasida ana shunday kayfiyatda ushbu she’riy misralarni bitgan:

Gul fasli o’tdi, gulzor xarob bo’ldi,

Men endi gul bo’yini qayerdan izlay?! Gulobdan(mi)?...

[Раҳаҳот 2004, 15].

“Rashahot” asari matnida ham ikki muborak zot – Xoja Ubaydulloh Ahror va Mavlono Abdurahmon Jomiy manoiqlari eng ko’p o’rin olgan. Bu Aliy Safiyning o’z umri davomida, avvalo, e’tiqodda, so’ngra ilm-u ijodda ko’proq qaysi nodir shaxsiyatlarga, ya’ni yuksak ma’naviyatga va ulkan ma’rifatga ega zabardast siymolarning ta’sirida bo’lganiga ochiq dalolat qiladi.

Navoiyshunosligimizda Sultonali Mashhadiy, Abduljamil Kotib va boshqalar uchun “Navoiyning kotiblari” iborasi qo’llaniladi. Ta’bir joiz bo’lsa, “Mavlono Jomiyning kotiblari” ham bo’lgan va o’sha kotiblar orasida Aliy Safiy birinchi o’rinda turadi. Chunki Aliy Safiyning Mavlono Jomiy asarlaridan nusxa ko’chirishi shu birgina “Sharhi Fusus al-hikam” asari bilan cheklanmagan. Aliy Safiy tomonidan Mavlono Jomiy qalamiga mansub “Shavohid an-nubuvva” (Payg’ambarlik alomatlar) asarining g’oyat chiroyli nasta’liq xatida kitobat qilingan bir nodir nusxasi bor. Mazkur qo’lyozma ham O’zR FA ShI asosiy fondida saqlanadi.

Xulosa

Mumtoz adabiyotimiz o’ziga xos badiiyatga, teran mazmun-mohiyatga, ulug’ ma’rifatga, kuchli ta’sirga ega bo’lgan nafis adabiyotdir. Bu adabiyotning deyarli barcha durdona asarlari, eng avvalo, sog’lom ishonch-e’tiqodning, so’ngra pokdomonlik, husni xulq, yuksak insoniy fazilatlarning oliy samarasi o’laroq, yana bunga qo’shimcha sifatida ulug’ iste’dodlarning bir-birlariga o’zaro beg’araz, ijobiy musobaqalari va ta’sirlari natijasida paydo bo’lgan. Mana shu sababdan mumtoz adabiyotimizga qiziqish so’nggi yuz yillikda tadqiqotchilarni jalb qilib kelmoqda. Ana shunday jahon madaniyati va fani taraqqiyotiga o’z ijodi bilan ulkan hissa qo’shgan ijodkorlardan biri Faxruddin Aliy Safiy bin Husayn Voiz Koshifiy

(vaf. 939/1532)dir. Uning ijodi dunyoviy va diniy ilmlarning turli sohalarini qamrab olganligi bilan ahamiyatli. Faxruddin Aliy Safiy ilmiy-adabiy merosida yuksak fazilatlarga ega bo'lgan insonni tarbiyalash, yoshlarni sog'lom tafakkur va pok axloqqa targ'ib qilish g'oyalari singdirilgan.

Faxruddin Aliy Safiy Koshifiy Hiraviy o'z ilmiy-ijodiy faoliyati davomida Hirot shahri katta jome'sida voiz bo'lgan, shoir, adib, tazkiranavis sifatida tanilgan, shu bilan birga u mohir xattot, savodli xos kotib sifatida ham faoliyat yuritgan. Bu esa ijodkorning o'ziga xos yana bir iste'dodiga, xattotlik borasida ham nodir qobiliyat egasi bo'lganligiga dalolatdir.

Mumtoz adabiyotimizning yetuk siymolari, olim va fuзалolari, ijodkorlari safidan munosib o'rin olgan Mavlono Aliy Safiy Koshifiy Hiraviy Koshifiyning shaxsiyati, ilmiy-adabiy merosi, tarjimalari va kitobati namunalari asosida kelgusida yirik monografik tadqiqotlarni amalga osirish manbashunos-tadqiqotchilar oldida turgan muhim vazifalardandir.

Adabiyotlar

- Алишер Навоий. 1966. *Мажолисун-нафoис*. 12-жилд. Тошкент.
- Алишер Навоий. 1963. *Хазоинул-маоний*. Фаройибус-сиғар. Ўн беш томлик. 1 том. Нашрга тайёрловчи: Ҳамид Сулаймон. Тошкент.
- Ҳусайн Воиз Кошифий. 2004. *Рашаҳот*. Тошкент.
- Умурзоқов, Б. 2018. “Рашаҳот” асарининг нодир қўлёзма нусхаси”. *Убайдулла Каримов номидаги XV илмий-амалий конференцияси материаллари*, 41 – 44. Тошкент.
- Умурзоқов, Б. 2019. *Фахруддин Алий Сафийнинг илмий-адабий мероси ва унинг “Рашаҳот” асарининг қиёсий-текстологик тадқиқи*. Тошкент: Нурафшон.
- ЎЗР ФА ШИ фонди. Қўлёзма №2181, 1 а.
- Шарҳи Фусус ал-ҳикам*. ЎЗР ФА ШИ фонди. Қўлёзма №520.

Ali Safi Kashifi Hiravi's Activities as a Preacher, Calligrapher, and Scribe

Bahriddin Umurzoqov¹

Abstract

This article presents a comprehensive study of the scholar and creative activities of Maulana Fakhrud-din Ali Safi Kashifi Hiravi (d. 939/1532), who lived and worked in Herat during the fifteenth and sixteenth centuries. A talented man of letters, *tazkira* writer, *manāqib* author and a renowned preacher of his time, this scholar's activity is analyzed in close connection with the scholarly and literary endeavors, as well as the mentorship roles, of his contemporaries and patrons, including Maulana Abdurakhman Jami, Alisher Navo'i, Khwandamir and others. This approach also contributes to forming a clear understanding of scholarly and literary milieu of Herat in that period.

The author places particular emphasis on a unique aspect of Ali Safi Hiravi's talent that has not previously been the subject of specialized scholarly research – his activity as a calligrapher – and on the tangible outcome of his efforts in this field, namely the manuscript copy of *Sharh-i Fusus al-Hikam*. Based on newly discovered data, the article elucidates Ali Safi's work as a literate and distinguished scribe.

Key words: *Sharh-i Fusus al-Hikam, autograph manuscript, Sharh-i Mulla manuscript, Khatt-i Qur'ani, naskh script, Mawlono Jami, ustod-i kull (the universal master in knowledge, creativity, and enlightenment).*

References

- Alisher Navoiy. 1966. *Majolisun-nafois*. 12-jild. Toshkent.
- Alisher Navoiy. 1963. *Xazoinul-maoniy. G'aroyibus-sig'ar*. O'n besh tomlik. 1 tom. Nashrga tayyorlovchi: Hamid Sulaymon. Toshkent.
- Husayn Voiz Koshifiy. 2004. *Rashahot*. Toshkent.
- Umurzoqov, B. 2018. "Rashahot" asarining nodir qo'lyozma nusxasi". *Ubaydulla Karimov nomidagi XV ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari*, 41 – 44. Toshkent.
- Umurzoqov, B. 2019. *Faxruddin Aliy Safiyning ilmiy-adabiy merosi va uning "Rashahot" asarining qiyosiy-tekstologik tadqiqi*. Toshkent: Nura-fshon.
- O'zR FA ShI fondi. Qo'lyozma №2181, 1 a.
- Sharhi Fusus al-hikam*. O'zR FA ShI fondi. Qo'lyozma №520.

¹Bahriddin S. Umurzoqov – Doctor of Philological Sciences (DSc), Professor, New Century University.

E-mail: bahrumr_nur@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-8870-156X

For citation: Umurzoqov, B. S. 2025. "Ali Safi Kashifi Hiravi's Activities as a Preacher, Calligrapher, and Scribe". *Golden Scripts* 4: 4 – 15.

ADABIYOTSHUNOSLIK
LITERATURE**Fanoyi Sheroziy “Tarixi muluki Ajam”
asarining usmonli tarjimoni sifatida**Dilnavoz Yusupova¹**Abstrakt**

Maqolada Alisher Navoiy “Tarixi muluki Ajam” asarining XVI asrda usmonli turk tiliga Fanoyi Sheroziy tomonidan qilingan tarjimasini masalalari tadqiq etilgan. Maqola muallifi Fanoyi taxallusli ijodkor haqidagi uchta farazni oʻrtaga tashlaydi va asar nusxalari asosida buni dalillashga urinadi. “Tarjumayi tavorixi muluk” asarining fanga sakkizta nusxasi maʼlum va ulardan yettitasi qoʻlyozma, bittasi matbaa nashr – toshbosmadir. Bu nusxalarning eng qadimgisi 989/1581-yilga tegishli. Tarjimaning asl – tarjimon nusxasi bizgacha yetib kelmagan. Hozirgacha mavjud nusxalar tarjimon nusxasidan koʻchirilgan. Muallif Alisher Navoiy asari matnini Fanoyi amalga oshirgan tarjima matn bilan qiyoslab, matndagi farqli jihatlarni aniqlaydi. Fanoyi tarjimasida asliyat matni asosan saqlab qolingani, baʼzi maʼlumotlarning qoʻshilishi yoki ayrim oʻrinlardagi qisqartirishlar tarjimonning oʻziga yoki matnni koʻchirgan xattotlarga tegishli boʻlishi mumkinligi xususidagi mulohazalarini bildiradi.

Kalit soʻzlar: *adabiy taʼsir, tarjima, qoʻlyozma nusxalar, matbaa nashr, shohlar tarixi.*

Kirish

Alisher Navoiyning nomi va asarlari hayotlik chogʻidayoq turkiy va forsiy dunyoda mashhur edi. Ayniqsa, uning Usmonli turk adabiyotiga taʼsiri masalasi oʻzbek va jahon olimlari tomonidan eʼtirof etilgan va bu borada koʻplab tadqiqotlar yaratilgan [Levend 1958; Çetindağ 2002; Kleinmichel 2006; Esir 2014; Türk 2021; Yusupova 2021]. Shoir asarlari tilini tushunishga boʻlgan intilish usmonli turk tilida “Abushqa” lugʻatining tuzilishiga olib kelganligi, Navoiy asarlarini mutolaa etish, tarjima qilish va badiiy ijodda uning asarlariga ergashish XVI–XX asrlar mobaynida ham

¹ Yusupova Dilnavoz Rahmonovna – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: mumtoza_dil@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9955-0891

Iqtibos uchun: Yusupova, D. R. 2025. “Fanoyi Sheroziy “Tarixi muluki Ajam” asarining usmonli tarjimoni sifatida”. *Oltin bitiglar* 4: 16 – 28.

davom etganligi Usmonlilar saltanatida shoir asarlariga talabning yuqori bo'lganligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy ijodining Usmonli turk adabiyotiga ta'sirini shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin: I. Buyuk mutafakkir asarlariga ergashib, asar yozish. II. Shoir asarlarining usmonli turk tiliga tarjimalari. Birinchi guruh o'z ichida yana uch yo'nalishni qamrab oladi: 1) shoir she'rlariga nazira va tazminlar yozish; 2) tazkirachilik yo'nalishidagi ta'sir; 3) "Xamsa" dostonlariga javob yozish.

Shoir asarlarining usmonli turk tiliga tarjimalari masalasi adabiyotshunoslikda u qadar keng tadqiq etilgan emas. Hozirgacha Navoiyning uchta asari usmonli turk tiliga tarjima qilingani haqida ma'lumotlar mavjud. Bular – "Majolis un-nafois" [Turk2010], "Farhod va Shirin" [Esir 2014] hamda "Tarixi muluki Ajam" asarlaridir. "Tarixi muluki Ajam" XVI asrda Fanoyi tomonidan tarjima qilingan bo'lib, o'zbek va turk adabiyotshunosligida bu tarjima haqida ayrim tadqiqotlar amalga oshirilgan [Salohiy 2006; Altun 2020]. Mazkur tarjima adabiyotshunoslikda "Tarixi Fanoyi" (Tarih-i Fenâyi) yoki "Tarjumayi tavorixi muluk" (Tercüme-i Tevârîh-i Mülûk) nomi bilan atab kelingan.

Navoiyning "Tarixi muluki Ajam" asari va uning yozilish tarixi

"Tarixi muluki Ajam" ("Arab bo'lmagan shohlar tarixi") asari Alisher Navoiyning tarixnavislik faoliyatini ko'rsatuvchi manba bo'lib, XV asrning oxirlarida yozilgan. Aslida, bu asar "Tarixi anbiyo va hukamo" bilan birga umumiy tarix kitobining bo'laklari hisoblanadi. Navoiy yashagan davr tarixshunosligi an'anasiga ko'ra, avval payg'ambarlar tarixi, so'ngra to'rt Ajam sulolalari tarixi, keyin Islom davri tarixi berilishi lozim edi. Shundan keyingina zamona tarixiga o'tilgan va Navoiy ushbu qismlardan so'ng Sulton Husayn Boyqaro tarixini yozishni niyat qilgan edi [Qayumov 2011].

"Tarixi muluki Ajam"da Eron va Turon mulkida hukmronlik qilgan to'rt sulola: peshdodiylar, kayoniylar, ashkoniylar, sosoniylar tarixi hikoya qilinadi. An'anaga muvofiq, tarix Odam Ato (a.s.) davriga bog'liq ravishda talqin qilinadi. Alisher Navoiy mazkur asarda Abdulxayr Nosiriddin Abdulloh bin Umarning "Nizom ut-tavorix", Banokatiyning "Jome' ut-tavorix" va "Devon un-nasab", Abu Homid Muhammad ibn Muhammad G'azzoliyning "Nasihah ul-muluk", peshdodiylar podshohi Hushangga nisbat beriluvchi "Jovidoni xirad", Bu Ali Miskavayhning "Odob ul-arab val-furus", Hamdulloh

Mustavfiy Qazviniyning “Tarixi guzida”, Sharafiddin Ali Yazdiyga nisbat beriluvchi “Muntaxab” kabi manbalardan foydalanadi va ko‘plab ma’lumotlarni shu asarlardan olganini aytib o‘tadi. Risolada shoirlardan Abulqosim Firdavsiy va uning “Shohnoma”siga ko‘proq murojaat qilinadi. Navoiy Iskandar haqidagi qissada xamsanavislar Xusrav Dehlaviy, Nizomiy Ganjaviyning qarashlarini ham keltirib o‘tadi.

Asarning asosiy qismi Kayumars ta’rifi bilan boshlanadi. So’ngra peshdodiylar sulolasidan o’n bitta, kayoniylar sulolasidan to‘qqizta (Iskandarni ham qo‘shib hisoblaganda o‘nta hukmdor), ashkoniylar sulolasidan o’n beshta, sosoniylar sulolasidan o‘ttiz uchta, jami – yetmish hukmdorning nomi, ularning tarjumayi holi, hayoti va yuritgan siyosatiga doir ma’lumotlar taqdim etiladi. Deyarli har bir podshoh qissasidan keyin an’anaga muvofiq “she’r”, “bayt” yoki “masnaviy” nomi ostida qissa mazmuniga uyg‘un baytlar ilova qilinadi.

Asarning xotima qismi masnaviy shaklida yozilgan bo‘lib, ellik baytdan iborat. Unda Navoiy bevosita Shoh G‘oziy – Sulton Husayn Boyqaroga murojaat etadi. Uning adolati va saxovatini, inson sifatidagi yuksak xulqini madh qiladi. Shohni yagona javharg qiyoslaydi, shuning uchun ham unga “Nazm ul-javohir” asarini bag‘ishlab yozganini aytadi. Aynan Husayn Boyqaro tarixini bitishi haqidagi niyatini bildiradi:

*Vale azmim emdi budurkim, Xudoy
Agar bo‘lsa umrumg‘a muhlatfizoy,
Chekib turfa tarixingga xomani,
Qilib nuktag‘a tez hangomani.*

Shu tariqa xotima-masnaviyning so‘nggi baytlarida Navoiy shohsiz jahonga omonlik bo‘lmasligini aytib, Husayn Boyqaroga yaxshi tilaklar bildiradi, duosini yo‘llaydi, o‘zi ham duolardan umidvor bo‘lgan ohangda asarni yakunlaydi.

Asarning tarjimoni Fanoyi haqida

“Tarixi muluki Ajam” asarining tarjimoni Fanoyi haqida manbalarda deyarli ma’lumot uchramaydi. O’sha davrga oid tazkira va tarixiy asarlarda ham tarjima muallifining nomi keltirilmagan. Tarjimaning tanqidiy matnini nashrga tayyorlagan Hilal Oytun Altunning yozishicha, Qohira nusxasidagi qaydlar orasida “Mü’ellif-i in kitāb Monlā Fenāyī rahmetullāhi ‘aleyh” (Ushbu kitobning muallifi mulla Fanoyi rahmatullohi alayh) degan izoh mavjud. Shuningdek, “Monlā Fenayiy” (mulla Fanoyi) nomi Leyden

universiteti kutubxonasi turk qo'lyozmalari katalogiga kiritilgan qo'lyozmaning izohida ham uchraydi [Altun 2020, 27]. Muallif taxallusidan oldin keltirilgan *mulla* sifati tarjimonning diniy ilmlardan yaxshi xabardor olim va tariqat sohibi bo'lganligiga ishoradir.

"Tarixi muluki Ajam" asari haqida ayrim ishoralar keltirilgan ikki tadqiqotda muallifning nisbasi Sheroziy sifatida ko'rsatiladi, lekin uning kimligi, boshqa tarjimalari yoki asarlari haqida ma'lumotlar keltirilmaydi [Altun 2020, 27].

Turk olimi Sodiq Yozarning "Anadolu sahasi klâsik türk edebiyatında tercüme ve şerh gelenegi" ("Onado'li klassik turk adabiyotida tarjima va sharh an'anasi") mavzusidagi tadqiqot ishida XVI asrda, usmonlilar sultoni Mehmed Uchinchi davrida yashagan Fanoyi taxallusli tarjimon haqida ma'lumot berilgan [Yazar 2011, 194]. To'liq ismi Xizr bin Hoji Yunus bin Imod bo'lgan bu ijodkor Faxriddin Iroqiyning "Lama'ot" asarini usmonli turk tiliga tarjima qilgan. Tarjimaning kirish qismida muallif o'zini "... ve ba'de bu müsâfir-i bî-zâd ...Hızır b. Hâcî Yûnus b. 'Îmâd el mülakkab bi-Seyyid Fenâyî Mağnisevî..." (va bu musofir Sayyid Fanoyi Mag'nisaviy taxallusli Xizr bin Hoji Yunus bin Imoddir) deb tanishtirgandan so'ng, zamona hukmdori Sulton Mehmed bin Murod (Mehmed III) va Mahmud poshoni madh etadi. Iroqiy asarining tarjima qilinish sababini izohlar ekan, o'zining ancha vaqt Shayx Ahaveynning xutbalariga ergashib, saboqlariga qatnashganini, bu majlislarda Haq oshiqlarining "Lama'ot"ni tinglash vaqtida arab va fors tillarini bilmaganlikari uchun yetarlicha foyda olmayotganlarini ta'kidlaydi va buni bartaraf etish uchun asarni tarjima qilib, sultonga taqdim etish niyatiga tushadi. Muallifning forsiy tilni yaxshi bilganligi va tariqatga mansub ekanligi uning yuqorida tilga olganimiz mulla Fanoyi bilan ayni bir shaxs bo'lishi mumkin degan farazga olib keladi.

Shu davrda yashab, Fanoyi taxallusi bilan ijod qilgan shoirlardan yana biri – turk olimi A. Yildizning "Divan Edebiyatında Fenâyî Mahlaslı Şairler" (Devon adabiyotida Fanoyi taxallusini olgan shoirlar) tadqiqotida keltirilgan. Aniqrog'i, ushbu tadqiqotda Fanoyi taxallusli sakkiz nafar shaxs haqida ma'lumot beriladi. Ammo ulardan faqat bittasi bevosita "Tarixi muluki Ajam" tarjima qilingan davrda yashab, faoliyat yuritgan. Fanoyi Dede (vaf. 1519) taxallusli bu ijodkor Lazkiya shahri shayxi Foni Dedening (vaf. 1504) o'g'li bo'lib, mavlaviya tariqatiga mansub edi. Esrar Dedening *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye* asarida keltirilishicha, Fanoyi Dede "Şiir ve inşâda oldukça maharetli olup vaktinde şâir-i zor-âverdir" (she'r

va insho ilmida yetarlicha mahoratli bo'lib, o'z davrida fasohatli shoir – D.Y.) bo'lgan [Dede 2000, 421 – 424]. Tazkirada uning bitta forsha va bitta turkcha g'azalidan namuna keltirilgan. Ushbu ijodkorning “Tarixi muluki Ajam” asarini ko'chirgan Fanoyi bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

Shuningdek, bu davrda yashagan yana bir Fanoyi taxallusli ijodkor Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlardan biridir. U “Xamsa”ning to'rtinchi dostoni “Sab'ai sayyor”ni 1529 – 30-yillari kitobat qilgan. Qo'lyozma hozirgi kunda Boku shahridagi O'zFA qo'lyozmalar institutida, B 5078-raqami ostida saqlanadi. Hajmi 146 varaqdan iborat [Hakimov 1991, 18]. Agar bu xattotning Navoiy asarlaridan xabardorligi hamda ozar turklariga aloqadorligini hisobga olsak, Navoiy asarini tarjima qilgan shaxs u bo'lishi mumkin, degan taxmin yuzaga keladi.

Demak, ko'rinadiki, Alisher Navoiyning “Tarixi muluki Ajam” asarini XVI asrda usmonli turk tiliga tarjima qilgan Fanoyi taxallusli shaxs yuqorida tilga olganimiz uch Fanoyidan biri bo'lishi mumkin.

Asarning nusxalari haqida

“Tarjumayi tavorixi muluk” asari bizgacha sakkiz nusxada yetib kelgan. ularning yettitasi qo'lyozma, bittasi matbaa nashr, ya'ni toshbosma [Altun 2020, 59]. Qo'lyozma nusxalar: Qohira, Madrid, Bolonya, Gaziantep, Vena, Fotih, Chanqiri nusxalaridir. Toshbosma usulidagi nusxa 1785-yili Vena shahrida nashr etilgan va uning bir donasi hozirgi kunda Toshkentda Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasining nodir kitoblar bo'limida saqlanmoqda.

Qo'lyozma nusxalardan faqat ikkitasi, ya'ni Bolonya va Gaziantep nusxalarida ko'chirilish sanasi qayd etilgan. Asarning ko'chirilish davriga ko'ra eng qadimiysi Bolonya nusxasi bo'lib, mazkur nusxada matnning ko'chirilish sanasi 989/1581-yildir¹. Gaziantep nusxasida esa 1008/1599-yil deb ko'rsatiladi. Madrid nusxasida qo'lyozmaning ko'chirilish yili qayd etilmagan, ammo matnning oxirgi sahifasi 24b tomonining pastki o'ng burchagidagi muhr ostida g'ira-shira 1055/1645 sanasini o'qish mumkin. Hilal Altunga ko'ra, Fanoyi tarjimasining asl matni, ya'ni birinchi tarjima bizgacha yetib kelmagan. Yuqoridagi nusxalar muallif tarjimasi asosida ko'chirilgan noma'lum nusxa asosida amalga oshirilgan.

¹ Asarning ushbu nusxasi haqida ma'lumot bergan D.Salohiy bu sanani milodiy 1640/41-yil deb ko'rsatgan [Salohiy, 2006].

Oohira va Madrid nusxalari nasxda; Fotih, Vena, Chanqiri nusxalari ta'liq; Gaziantep nusxasi arab nasx yozuvida, Bolonya nusxasi nasx yozuvida ko'chirilgan. Barcha nusxalarda har bir sahifaga o'n to'qqiz satr matn joylashtirilgani holda Bolonya nusxasi o'n besh qatordan iborat matnni o'z ichiga oladi.

Nusxalar o'rtasidagi munosabatlarga ko'ra, kamida ikkita nusxa bizgacha yetib kelmagan yoki hanuz topilmagan. Ulardan biri tarjimon nusxasidir. Tarjimon nusxasidan ko'chirilgan nusxalarni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh Qohira va Madrid nusxalari bo'lib, ular Chag'atoy tilidagi asl matnga til va imlo nuqtayi nazaridan yaqinroqdir. Ikkinchi guruh esa noma'lum nusxadan ko'chirilgan Bolonya guruhi bo'lib, qolgan nusxalar shu nusxa asosida kitobat qilingan va ulardagi matnda Onado'li turkchasining yetakchilik qilishi kuzatiladi [Altun 2020, 62]. Demak, yo'qolgan nusxaning ikkinchisi Bolonya guruhiga asos bo'lgan noma'lum nusxadir.

"Tarjumayi tavorixi muluk" asarining muqaddima qismida muallif mazkur asarni tarjima qilish sababini bir majlisda yig'ilgan taniqli kishilarning iltimosi bilan izohlaydi:

"...bu faqr ehlinuñ hāk-i pāyī ve fenā deştinüñ bâdiye-peymāyī, yanī fakīr ü hākīr Fenāyī, bir gün Hazret-i Mir Ali Şir Nevāyī'nüñ Tevārīh-i Mülūk adlu risālesini bir şāhib-devletüñ meclis-i şerīfine tuhfē ve mahfil-i münīfine hediyye arz eylemişdi. Çün ol ālī-şānuñ iltifāt nazarlariyla müşerref olup birkaç varak mütālaa olundukda tab-ı şerīflerine gāyetde maṭbūve dil-pezīr ve nihāyetde mergūb ve bī-naẓīr gelüp fevka'l-hadd istihsān ve taḥsīn buyurdılar. Ve ol meclisde hāzır olan aşḥābdan bazı istimāından zevk-nāk olup, ol şāhib-devletden iltimās eylediler ki bunı bir kişi Türkī üslūbı üzre imlā édüp Türkī tabīr eyleye; tā her kişi fehvāsını fehm édüp mütālaa asından mahzūz ve behre-mend ola" ("...bu faqirlar ahlining oyog'i ostidagi tuproq va fanolik sahrosining kezib yuruvchisi, ya'ni faqir va haqir Fenoyi bir kuni Hazrati Mir Alisher Navoiy qalamiga mansub "Tavorixi Muluk" nomli risolani bir davlat egasining sharaflı majlisiga tuhfa va ulug' majlisiga hadya sifatida taqdim etgan edi. Ushbu oliy martabali zotning iltifotli nigohlari bilan musharraf bo'lib, risolaning bir necha varag'i mutolaa qilingach, u zotning tab'iga nihoyatda ma'qul, ko'ngilga yoqarli, nihoyatda manzur va tengsiz bo'lib tuyuldi hamda haddan ziyod maqtov va tahsinga sazovor bo'ldi. Shuningdek, o'sha majlisda hozir bo'lgan ayrim kishilar uni tinglashdan zavqlanib, davlat egasidan iltimos qildilarki, bu asarni bir kishi turkiy uslubda imlo qilib, turkiy iboralar bilan bayon etsin;

toki har bir kishi uning mazmunini anglab, mutolaasidan bahramand bo'lsin").

Afsuski, bunda muallif shaxslar nomi, majlis bo'lib o'tgan hudud va voqea sanasini keltirib o'tmagani uchun majlisdagi taniqli kishilar, tarjimonning aniq shaxsi va tarjima amalga oshirilgan yil noma'lum bo'lib qolmoqda.

Shu o'rinda yana bir jihatni ta'kidlash lozim. Asarning Qohira va Madrid nusxalarida Fanoyi turk tilini (Onado'li turkchasini) yaxshi bilmasligi, lekin ulug'larning iltimosini yerda qoldirmaslik uchun asar tarjimasiga kirishganini g'oyat kamtarlik bilan bayon etadi:

"Ol h  zret da   bunlaru   iltim  sını kab  l ve mak  s  dını hu   le mev   l k  lup, ol h  zmeti yine bu bendeye hav  le eylediler. Fak  r da   bin  en al   i   retihi'l-  liye, b  -v  c  d-ı biz  at-i   al  l ve n     a-yı al  l, hen  z T  rkce bilmez-iken kend  yi T  rk  e bil  r zum   d  p... bu k  st   lı  a i  d  m ve bu b  -edeb  ne va  a iltiz  m eyledi. Fuz  l  nu   fa  zla-i i    nından merc   ve m  teva       dur ki, bu ha    r    edebsizliğini maz  r ve oran   bir aybını d  men-i     fetleriyle mest  r buyurup gala   v    olan y  rleri i  l  h eyleyeler" ("O'sha hazrat ham ularning iltimosini qabul qilib, maqsadlarining ro'yobga chiqishini ta'minlab, mazkur xizmatni yana shu bandaga topshirdilar. Bu faqir ham oliy ishoratlariga binoan, ozgina salohiyat va zaif bir nusxa mavjud bo'lishiga qaramay, hali turk tilini bilmas ekan, o'zini go'yo turk tilini biladigandek tutib... bu jasoratga qo'l urdi va bu adabsizona vazifani zimmasiga oldi. Fazilat egalari o'z fazl-u ehsonlaridan marhamat ko'rsatib, bu haqirning adabsizligini uzrli deb bilib, undagi ayrim kamchiliklarni o'z muruvvat etaklari bilan yopib, xato bo'lgan joylarni isloh qilsalar, degan umid va intizorda turur").

Qizig'i shundaki, Fanoyining Anadolu turkchasini bilmasligi faqat Qohira guruhiga mansub nusxalarga kiritilgan, ikkinchi guruh qo'lyozmalarda bu ma'lumot uchramaydi. Hilal Altunga ko'ra, Fanoyi asarni ikki bosqichda tarjima qilgan. Birinchi bosqich tarjimaning Qohira va Madrid nusxalari matnini o'z ichiga oladi. Ikkinchi bosqich esa Bolonya guruhidagi nusxalar bilan bog'liq. Ehtimol sifatida shuni aytish mumkinki, Fanoyi tarjimaning ilk variantini shaxsan o'zi qayta ko'rib chiqib, keyingi variantda Onado'li turkchasini yaxshi bilmasligi bilan bog'liq qismni olib tashlagan, matndagi chig'atoycha imlo va til unsurlarini kamaytirishga harakat qilgan.

Hilal Altun asl matnni tarjima bilan solishtirar ekan, shunday yozadi: Madrid va Qohira nusxalarida mavjud bo'lgan va

boshqa nusxalarga kiritilmagan "Turk tilini bilmasa ham bu ishni o'z zimmasiga oldi" iborasidan tarjimonning Onado'li turkchasini keyinroq o'rgangani tushuniladi. Tarjima qilgan kitobining manba tilini qanchalik bilishi borasida hech qanday muammoning yo'qligi Fanoyining ona tili chig'atoy tili bo'lganligi va muallifning o'zi sharqiy turklardan ekanligiga kuchli dalildir" [Altun 2020, 51]. Madrid va Kohira nusxalarida boshqa nusxalarga qaraganda sharqiy turkchadan kengroq foydalanilgan. Hilal Altun tanqidiy matn uchun Qohira guruhidagi tahrir qilinmagan matnni asos qilib oladi. Chig'atoycha manba sifatida "Tavorih-i Muluk-i Acem"ning "Fotih" nusxasidan, tarjimalar uchun esa Qohira nusxasidan foydalanadi.

Asar nomi turli nusxalarda turli nomlar bilan keltirilgan: *"Tevarih-i Muluk-i Acem"*, *Târîh-i Fenâyi* (Vena nusxasi). *"Risalat at-tavorix"* (Bolonya nusxasi), *"Târîh-i Mülûk-i Nevâyî Tercüme-i Fakîr Fenâyî"* (Fotih va Chankiri nusxalari).

"Tarixi muluki Ajam" va "Tarjumayi tavorixi muluk" bilan bog'liq ayrim muqoyasalar¹

Mutarjim matnni usmonli turk tiliga tarjima qilish jarayonida asliyatdagi matnni asosan so'zma-so'z o'g'irishga harakat qilgan. Biroq vaqt-vaqti bilan ayrim o'rinlarda o'zgarishlar ham ko'zga tashlanadi. Bular: matnga ba'zi ma'lumotlarni qo'shish, ba'zi faktik ma'lumotlarni o'zgartirish, ba'zan esa ayrim o'rinlarni qisqartirish bilan bog'liq o'zgarishlardir. Ushbu o'zgarishlarning ba'zilarini keltirib o'tamiz:

- Fanoyi asarida qisqacha muqaddima mavjud bo'lib, unda Allohga hamd, Payg'ambarga na't va asarning tarjima qilinish sababi bayon qilinadi. Keyin "Og'ozi kitob" sarlavhasi ostida asosiy matn boshlanadi.

- Podshohlar nomida ayrim o'rinlarda farqlar kuzatiladi. Masalan, ashkoniylarning 14-hukmdori Navoiy asarida *Yalosh binni Yalosh* nomi bilan, Fanoyi tarjimasida esa *Fîrûz bin Erdevân* nomi bilan keltiriladi.

- Tarixiy asarlarda keltirilgan sulolalar va podshohlar bilan bog'liq ma'lumotlar tarjimada bir oz farqli yoki qisqartirilgan holatda tarjima qilingan. Masalan, ashkoniylar sulolasiga mansub

¹ Biz bu o'rinda qiyos uchun "Tarixi muluki Ajam"ning L.Xalilov tayyorlagan tanqidiy matnidan foydalandik. Ayrim o'rinlarda Fransiya Milliy kutubxonasida Surrl. turc. 316-317 raqamlari ostida (xattot Ali Hijroniy) va Istanbul shahridagi To'pqopi-Revan kutubxonasida 808 raqami ostida saqlanayotgan (xattot Darvesh Muhammad Toqiy) Navoiy kulliyoti tarkibidagi "Tarixi muluki Ajam" asari qo'lyozmalariga ham murojaat qildik.

podshohlarning umumiy soni va manbalarda keltirilish o'rnida farqlar kuzatiladi. Qiyoslang:

“Tarixi muluki Ajam”da:

Va ashkoniylar bu muxtasarda o'n besh kishi bitildi va “Nizomut-tavorix”da o'n kishi (ta'kid bizniki – D.Y.) bitilibdur va Banokatinda o'n to'rt kishi bitilibdur va “Jomeut-tavorix”i Jaloliyda yigirma kishi va “Guzida”da Hamdulloh ul-mustavfi uch firqa qilib, yigirmi bir podshoh bitibdur va ani muluki tavoyifdin tutubdur.

“Tarjumayi tavorixi muluk” asarida:

Ve Eshkaniylardan bu muhtasharda on bes kishi yazildi. Ve Nizā-mū't-Tevārīh'de on yēdi kishi (ta'kid bizniki – D. Y.) yazildi. Ve Güzīde'de Hamdullāh Müstevfī üç firqa kılup, yigirmi bir pādīshāh yazup ve anları Mülūk-i Tavāyif tūtopdur. (“Ushbu muxtasarda ashkoniylardan o'n besh kishi qayd etildi. “Nizomut-tavorix” asarida esa o'n yetti kishi yozilgan (ta'kid bizniki – D. Y.). “Guzida” asarida Hamdulloh Mustavfiy ularni uch guruhga ajratib, yigirma bir podshohni zikr etgan va ularni “Muluki tavoif” sifatida qayd qilgan.”).

Har bir podshoh qissasidan keyin keltirilgan she'riy parcha Navoiy asarida “she'r”, “bayt” yoki “masnaviy” nomi bilan, Fanoyi asarida esa faqat “masnaviy” nomi bilan keltirilgan. Ayrim o'rinlarda she'riy parchalar hajmida farqlar kuzatiladi. Xususan, Shaddod va Shadidga bag'ishlangan qissadan keyin Navoiyda 1 bayt, tarjimada 2 baytli she'r keltirilgan. Yoki Peshdodiylar tabaqasining so'nggi vakili Girshosbga atalgan 4-misra masnaviy ikki asarda butunlay farq qiladi. Qiyoslang:

Navoiyda:

Chu qolmas na zolim, na odil kishi.

Fanoyida:

Yétürdi aña da niçe dürlü gam.

Shuningdek, asar xotimasida keltirilgan va Husayn Bayqaroga bag'ishlangan masnaviy hajmida ham nomutanosiblik mavjud. Navoiy asarida masnaviy ellik baytdan iborat. Fanoyi tarjimasi esa qirq olti baytni tashkil etadi. Unda quyidagi to'rt bayt tushib qolgan:

*· Muni shohlig' desa ermas yiroq,
Ki g'aflatdin ogohliq yaxshiroq (12-bayt).*

*· Ki oni kiyurgon zamon qoshinga,
Borisin nisor ayladim boshinga (20-bayt).*

· *Valodat kunidin tutub to bu dam,
Borin sharh ila aylagaymen raqam* (34-bayt).

· *Debon borchaning mulku davronini,
Muayyan qilib davri poyonini* (37-bayt).

Xulosa

Alisher Navoiy "Tarixi muluki Ajam" asarining usmonli turk tiliga tarjimasini tadqiq etish asnosida quyidagi xulosalarga kelindi:

1. Navoiyning "Tarixi muluki Ajam" asari XVI asrda Fanoyi taxallusli ijodkor tomonidan usmonli turk tiliga tarjima qilingan va ushbu tarjima matni fanda "Tarixi Fanoyi" (*Tarih-i Fenâyî*) yoki "Tarjumayi tavorixi muluk" (*Tercüme-i Tevârîh-i Mülûk*) nomi bilan ataladi. Asarning tarjimoni mulla Fanoyi sharqiy turklardan bo'lib, uning asl ismi, yashagan hududi hamda tavalludi va vafoti sanalari haqida aniq ma'lumotlar yo'q. U forsiy tilni va Navoiy tili (chig'atoy turkchasi)ni yaxshi bilgan.

2. "Tarjumayi tavorixi muluk" asari bizgacha sakkiz nusxada yetib kelgan. Ulardan yettitasi qo'lyozma, bittasi matbaa nashr, ya'ni toshbosmadir. Bu nusxalarning eng qadimgisi 989/1581-yilga tegishli.

3. Tarjimaning asl nusxasi, ya'ni tarjimon nusxasi bizgacha yetib kelmagan. Bizga faqat tarjimon nusxasidan ko'chirilgan nusxalargina ma'lum. Ularni shartli ravishda ikki guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh Qohira guruhi bo'lib, ular chig'atoy tilidagi asl matnga til va imlo nuqtayi nazaridan yaqinroqdir. Ikkinchi guruh esa noma'lum nusxadan ko'chirilgan Bolonya guruhi bo'lib, qolgan nusxalar shu nusxa asosida kitobat qilingan va ulardagi matnda Onado'li turkchasining yetakchilik qilishi kuzatiladi.

4. Fanoyi asarni usmonli turk tiliga tarjima qilish jarayonida asliyatdagi matnni asosan saqlab qolgan. Faqat asarning boshiga kichik muqaddima ilova qilib, Allohga hamd, Payg'ambarga na'tdan so'ng asarning tarjima qilinishi sababini qisqacha bayon qilgan. Tarjima matnidagi ayrim o'zgarishlar, xususan, unga ba'zi ma'lumotlarni qo'shish, ba'zan esa ayrim o'rinlarni qisqartirish bilan bog'liq o'rinlar tarjimonning o'zi yoki keyinchalik xattotlar tomonidan amalga oshirilganligi ma'lum emas.

Umuman olganda, Navoiy asarining XVI asrda usmonli turk tiliga tarjima qilinishi buyuk mutafakkirning tarixnavislik faoliyati Usmonlilar saltanatida yuqori qiymatga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar

- Alisher Navoiy: qomusiy lug'at.* 2016. 1–2-jildlar. Mas'ul muharrir Sh. Sirojiddinov. Toshkent: Sharq.
- Alisher Navoiy. 2000. *Muhokamat ul-lug'atayn. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi muluki Ajam.* MAT. 20 jildlik, 16-jild. Toshkent: Fan.
- Altun, H. O. 2020. *Tercüme-i Tevârîh-i Mülûk. Nevâyî'nin Fars Hükümdarları Tarihi (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin).* İstanbul.
- Dede, E. 2000. *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye, İnceleme-Metin* (haz. İlhan Genç). Ankara.
- Esir, H. A. 2014. Bursalı Lâmiî Çelebi'nin *Ferhâd u Şîrîn'inin Ali Şîr Nevaî'nin Ferhâd u Şîrîn'i ile Mukayesesi.* TUDED, C. L, S. 50, s. 39–64.
- Hakimov, M. 1991. *Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar.* Toshkent: Fan.
- Kleinmichel, S. 2006. Ali Şîr Nevâyî ve Osmanlı Şairleri (Çev. Nurettin Demir). *Türk Edebiyatı Tarihi I* (Ed. T. S. Halman, O. Horata ve diğerleri) ichida (s. 683–691). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Kültür Eserleri Dizisi: 399.
- Levend, A. S. 1966. *Ali Şîr Nevaî. Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, 173. TDK Yay.
- Levend, A. S. 1958. *Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları. TDAY-Belleten.* TDK Yay.
- Levend, A. S. 1984. *Divan edebiyatı.* İstanbul.
- Salohiy, D. 2006. Navoiyning Rum diyoriga tuhfa-si. *O'ZAS*, № 5.
- Türk, V. 2010. Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde bir Nevâî Eseri. *TÜBAR*, S. 28, s. 395 – 408.
- Türk, V. 2021. Türkiye'de Ali Şîr Nevâyî Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 403 – 442.
- Yazar, S. 2011. *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği.* İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul.
- Yıldız, A. 2003. Divan Edebiyatında Fenâyî Mahlaslı Şairler. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(1): 345 – 355.
- Xalilov, L. 1975. *Alisher Navoiy "Tarixi muluki Ajam" asarining tekstologik tadqiqoti.* PhD dissertatsiyasi. Toshkent.
- Çetindağ, Y. 2002. *Ali Şîr Nevâyî'nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar).* Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- Çetindağ, Y. 2010. Ali Şîr Nevâyî–Ahmet Paşa Etkileşimi ve Otuz Üç Gazel. *Bursalı Şair Ahmet Paşa ve Dönemi Sempozyum Bildirileri.* Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Erkinov, A. 2019. Navoiy ijodining xorijlik tadqiqotchilari. *O'zbek tili va adabiyoti* 2: 34 – 39. Toshkent.
- Yusupova, D. 2021. *Alisher Navoiy "Xamsa"sining usmonli turk adabiyotiga ta'siri. "Xamsa" poetikasi: vazn, qofiya va mazmun mushtarakligi.* Toshkent: Tamaddun.
- Qayumov, A. 2011. *Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash'orlar.* Toshkent: Sharq.
- O'zbek adabiyoti tarixi.* 1977. Besh jildlik, 2-jild (XV asrning ikkinchi yarmi). Toshkent: Fan.

Fanoyī Shīrāzī as the Ottoman Translator of *Tārīkh-i Mulūk-i 'Ajam*

Dilnavoz Yusupova¹

Abstract

This article researches issues related to the sixteenth-century Ottoman Turkish translation of Alisher Navo'i's *Tārīkh-i Mulūk-i 'Ajam* carried out by Fanoī Sheroziy. The author advances three hypotheses concerning the identity of the translator writing under the pen name Fanoī and seeks to substantiate them on the basis of surviving manuscript copies of the work. Eight copies of *Tarjumayi Tavārīkh-i Mulūk* are currently known to scholarship: seven manuscripts and one lithographic (stone-printed) edition. The earliest of these copies dates to 989/1581. The original translator's autograph has not survived, and all extant copies are derived from that lost exemplar. By comparing Navo'i's original text with Fanoī's translation, the author identifies a number of textual divergences. The study argues that, while the source text is largely preserved in Fanoī's translation, certain additions and occasional omissions may be attributable either to the translator himself or to later scribes who copied the text.

Key words: *literary influence, translation, manuscript copies, lithographic edition, history of kings.*

References

- Alisher Navoiy: *qomusiy lug'at*. 2016. 1–2-jildlar. Mas'ul muharrir Sh. Sirojiddinov. Toshkent: Sharq.
- Alisher Navoiy. 2000. *Muhokamat ul-lug'atayn. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi muluki Ajam*. MAT. 20 jildlik, 16-jild. Toshkent: Fan.
- Altun, H. O. 2020. *Tercüme-i Tevârīh-i Mülûk. Nevâyî'nin Fars Hükümdarları Tarihi (İnceleme-Tenkitli Metin-Dizin)*. İstanbul.
- Dede, E. 2000. *Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye, İnceleme-Metin* (haz. İlhan Genç). Ankara.
- Esir, H. A. 2014. Bursalı Lâmiî Çelebi'nin *Ferhâd u Şîrîn'inin Ali Şîr Nevaî'nin Ferhâd u Şîrîn'i ile Mukayyesesi*. *TUDED*, C. L, S. 50, s. 39–64.
- Hakimov, M. 1991. *Alisher Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlar*. Toshkent: Fan.
- Kleinmichel, S. 2006. Ali Şir Nevâyî ve Osmanlı Şairleri (Çev. Nurettin

¹ Dilnavoz R. Yusupova – Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

E-mail: mumtoza_dil@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-9955-0891

For citation: Yusupova, D. R. "Fanoyī Shīrāzī as the Ottoman Translator of *Tārīkh-i Mulūk-i 'Ajam*". *Golden Scripts* 4: 16 – 28.

- Demir). *Türk Edebiyatı Tarihi I* (Ed. T. S. Halman, O. Horata ve diğerleri) ichida (s. 683–691). İstanbul: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları Kültür Eserleri Dizisi: 399.
- Levend, A. S. 1966. *Ali Şir Nevaî. Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, 173. TDK Yay.
- Levend, A. S. 1958. *Türkiye Kitaplıklarındaki Nevâî Yazmaları. TDAY-Belleten*. TDK Yay.
- Levend, A. S. 1984. *Divan edebiyatı*. İstanbul.
- Salohiy, D. 2006. Navoiyning Rum diyoriga tuhfa-si. *O'ZAS*, № 5.
- Türk, V. 2010. Lehçeler Arası İlişkiler ve Oğuz Türkçesinde bir Nevâî Eseri. *TÜBAR*, S. 28, s. 395 – 408.
- Türk, V. 2021. Türkiye’de Ali Şir Nevâyî Çalışmaları. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 52, 403 – 442.
- Yazar, S. 2011. *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul.
- Yıldız, A. 2003. Divan Edebiyatında Fenâyî Mahlaslı Şairler. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7(1): 345 – 355.
- Xalilov, L. 1975. *Alisher Navoiy “Tarixi muluki Ajam” asarining tekstologik tadqiqoti*. PhD dissertatsiyasi. Toshkent.
- Çetindağ, Y. 2002. *Ali Şir Nevâyî’nin Batı Türkçesi Divan Edebiyatına Tesiri (XVI. Yüzyıl Sonuna Kadar)*. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- Çetindağ, Y. 2010. Ali Şir Nevâyî–Ahmet Paşa Etkileşimi ve Otuz Üç Gazel. *Bursalı Şair Ahmet Paşa ve Dönemi Sempozyum Bildirileri*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Erkinov, A. 2019. Navoiy ijodining xorijlik tadqiqotchilari. *O'zbek tili va adabiyoti* 2: 34 – 39. Toshkent.
- Yusupova, D. 2021. *Alisher Navoiy “Xamsa”sining usmonli turk adabiyotiga ta’siri. “Xamsa” poetikasi: vazn, qofiya va mazmun mushtarakligi*. Toshkent: Tamaddun.
- Qayumov, A. 2011. *Dilkusho takrorlar va ruhafzo ash’orlar*. Toshkent: Sharq.
- O'zbek adabiyoti tarixi*. 1977. Besh jildlik, 2-jild (XV asrning ikkinchi yarmi). Toshkent: Fan.

“Maqsad ul-atvor” dostoni va uning g’oyaviy-badiiy xususiyatlari

Marg’uba Abdullayeva¹

Abstrakt

XV asrning oxiri – XVI asrning birinchi yarmida yashab, Xoja taxallusi bilan ijod qilgan Poshshoxoja bin Abdulvahhobxoja ulug’ shayx ul-islom, sadr, shoir va alloma inson edi. Yuksak diniy ilmga ega bo’lgan Xoja o’zining diniy-falsafiy va axloqiy-ta’limiy qarashlarini badiiy talqinda yetkazishga muvaffaq bo’lgan ijodkordir. Uning didaktik ruhdagi asarlari o’z davrida shuhrat qozongan. Xoja Shayboniylar davri o’zbek adabiyoti va ijtimoiy-siyosiy hayotida faol ishtirok etib, xalq manfaati yo’lida halol xizmat qiladi. Uning shu kungacha juda kam o’rganilgan asari – “Maqsad ul-atvor” (So’fiylar maqsadi) dostonidir. Xoja haqidagi ilmiy adabiyotlarda, bu asar keyingi yillarda topilganligi sababli munosabat bildirilmagan.

Mazkur maqolada “Maqsad ul-atvor” dostonining kompozitsion qurilishi va g’oyaviy-badiiy xususiyatlari tadqiq etilgan.

Kalit so’zlar: *Poshshoxoja, Xoja, “Maqsad ul-atvor” dostoni, nazira, kompozitsiya, g’oya, mavzu, badiiy xususiyatlar, nasihatnoma, tamsil, tanbeh, tahlil.*

Kirish

O’tmish manbalar, xususan, mumtoz adabiyot asrlar davomida komil insonni tarbiyalashga xizmat qilib kelgan. Shu ma’noda Sharq adabiyotida shaxsning jismoniy, aqliy kuchidan jamiyatning ezgu maqsadlari yo’lida foydalanish an’anaga aylangan. Mazkur an’ananing davomchisi – XV asrning oxiri – XVI asrning birinchi yarmida yashab ijod qilgan Ibodulla Sayyid Poshshoxoja bin Abdulvahhobxoja – Xoja o’zbek adabiyoti tarixida hikoyatlar ustasi sifatida e’tirof etilgan. Adib hikoyatlari mavzu mundariyasi, obrazlar tizimi, g’oyaviy-badiiy jihatdan pishiq va axloqiy-ta’limiy, ma’rifiy ahamiyatga ega kichik asarlardir.

“Maqsad ul-atvor” – axloqiy-didaktik xarakterdagi masnaviydir. Bu doston Nizomiy Ganjaviyning “Maxzan ul-asror”,

¹*Abdullayeva Marg’uba Dusmiratovna* – filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o’zbek tili va adabiyoti universiteti.

E-pochta: margubaabdullayeva507@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2088-6040

Iqtibos uchun: Abdullayeva, M. D. 2025. “Maqsad ul-atvor” dostoni va uning g’oyaviy-badiiy xususiyatlari”. *Oltin bitiglar* 4: 29 – 41.

Amir Xusrav Dehlaviyning “Matla’ ul-anvor”, Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonlariga nazira tarzida bitilgan. Uning vazni xuddi shu dostonlar vazni kabi sare’ bahridadir. Shoir o’z fikr-mulohazalarini *muftailun muftailun foilun va muftailun muftailun foilun* qoliplariga solib taqdim etgan.

Xojaning “Maqsad ul-atvor” asari haqida dastlab A. Tohirjonov “O’zbek tili va adabiyoti” jurnalining 1975-yil 3-sonida “Xojaning yangi topilgan asari” maqolasida ma’lumot bergan edi [Tohirjonov, 1975. 70 – 73]. Unga ko’ra, ushbu asarning qo’lyozma nusxasi Sankt-Peterburg davlat universitetining Sharq fakulteti kutubxonasida 3706 inventar raqami bilan va Rossiya FAning sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo’limi kutubxonasida V-3985 inventar raqami bilan saqlanayotgan nusxa to’g’risida ma’lumot beradi. Shu paytgacha bu mazkur qo’lyozmaga Nizomiy Ganjaviyning “Mahzan ul-asror”i deb qaralgani, haqiqatda esa uning Xojaning “Madsad ul-atvor” asari ekanligi aniqlanadi.

A. Tohirjonov asarning ikki qo’lyozma nusxasini topishga muvaffaq bo’lgan. Birinchi dastxat – 72 varaqdan iborat va bu qo’lyozmaning hajmi – 13x20; har sahifada 12–13 misradan ikki ustunda yozilgan. Ikkinchi qo’lyozma – 59 varaq, qo’lyozmaning hajmi – 12x19. Ikkala nusxani muqoyasa qilib, asar matni tiklab chiqilgach, undagi baytlar miqdori 1908 ya’ni 3917 misra ekanligi aniqlandi [Tohirjonov 1975. 70 – 73]. Dostonning bir qismi “Asrlar nidosi” to’plamida M. Mirzaahmedova tomonidan 1982-yili nashr qilingan. Unda davrning ijtimoiy-siyosiy voqealari bilan bir qatorda shoirning axloqiy-ta’limiy qarashlari o’z ifodasini topgan [Мирзаахмедова, 1980, 68].

Sh. Rahmonovanning “O’zbek epik poeziyasi takomilida aruz tizimining o’rni” mavzusidagi doktorlik dissertasiyasida dostonning vazn xususiyatlariga to’xtab o’tilgan. “Xojaning doston nomini “Maqsad ul-atvor” deb qo’ygani uning shuhrat qozonishini xohlaganidan dalolatdir. Doston sariyi musaddasi matviyi makshuf o’lchovida bitilgan. Belgilangan o’rinlar vaznga moslab o’qiladi [Rahmonova 2023, 196].

Maqsa-d+u-l+at/vor qo’yub/ otini,

— V V — / — V V — / — V —

Shuhrai shahr/ **etdi-m+oning/** zotini.

— V V — / — V V — / — V V — taqti’sini ko’rsatib o’tadi.

Hasanxoja Nisoriy “Muzakkiri ahhob” asarida shunday ma’lumot beradi: “Maxzan ul -asror” tatabbu’sida “Maqsad ul-atvor” nomli bir kitob tasnif qilganlar va bu bayt o’sha kitobdan. Bayt:

*Til kim emas zikrini aytmoq ishi,
Ne deyub oni og’ziga olg’ay kishi”* [Нисорий 1993, 275].

Ko’rinadiki, Xojaning “Maqsad ul-atvor” dostoni qisman tadqiq etilgan. Asarning qo’lyozma nusxalari asosida tanqidiy matnini va bugungi alifbodagi tabdilini yaratish manbashunoslar, adabiyotshunoslar oldida turgan muhim vazifalardan biridir.

Asosiy qism

“Maqsad ul-atvor” dostoni Jonibek Sultonga bag’ishlab 1516–1520-yillari yozilgan. Dostonning kompozitsion qurilishi quyidagilardan tarkib topgan:

1. Yettita kirish boblari.
2. Yetti maqolat.
3. O’n beshta tanbeh.
4. Munojot boblari.

Har bir bobda ko’tarilgan masala tamsil (misol keltirish, o’xshatish) va mav’iza (pand-nasihat, o’git) bilan yakunlanadi.

Doston an’anaviy usulda – Allohga hamd va payg’ambarga na’t bilan boshlanadi. “Nasihatnoma” dostonning asosiy qismlaridan biri hisoblanadi. Unda Xoja har bir insonga zarur bo’lgan muhim pand-nasihatlarini masnaviy shaklida bayon qiladi. Kimki pand-nasihatni qulog’iga olsa, o’zini jannatlarga solgan bo’ladi. Hoy-u havasdan tiyilish, foydasiz so’zni gapirmaslik, nafsni jilovlash, Haqning berganiga rizo bo’lish, yaxshi kishilar bilan hamroh bo’lish, ilm-odob va toatni birga olib borish kerakligini uqtiradi. Bu nasihatlar davr hukmdori Jonibek Sultonga bag’ishlab aytilgan. Xoja unga shohlik mas’uliyati haqida gapirib:

*Nechakim, olam ichida shohsan,
Shohlik atvoridin ogohsan* [“Maqsad ul-atvor”, 3], – deb yozadi.

Jonibek Sultonning to’liq ismi – Jonibek ibn Xoja Muhammad ibn Abulxayrxon bo’lib, Abulxayrxonning nevarasi, Muhammad Shayboniyxonning amakivachchasi bo’lgan. Ma’lum vaqt Farg’ona (Axsi)da, keyinchlik Karmanada hukmronlik qilgan. Ko’p harbiy yurishlarni amalga oshirgan, diniy va dunyoviy bilimlarga ega tajribali shaxs edi. Xoja uning xizmatida bo’lib, diniy va ijtimoiy masalalarni hal etishda maslahatlar bergan.

*Oting erur Jonibek, ey shahriyor,
Xon ila xoqonsanu ham shahriyor.
Toleinga baxt mutobiq erur,
Davlatingga taxt muvofiq erur* [“Maqsad ul-atvor”, 3].

“Nasihatnoma”ning ikkinchi qismida Xoja Jonibek Sultonni madh etadi. Unda Jonibek Sulton donishmand, davlat va taxtga munosib, shijoatli va adl-u saxovatda yagona hukmdor sifatida ulugʻlangan. Uning dinni sidq bilan himoya qilishi taʼkidlanadi. Xoja madhdan soʻng zulm-u sitamlar zamona ahlini xarob qilgani, jamiyatda adolat, din poymol boʻlayotgani haqida kuyunib soʻzlaydi. Elga bu kunda adolat kerakligini aytadi. Jonibek Sultonga lutf qilib, soʻzlariga quloq tutishini soʻraydi. Din-u diyonatdan, islomdan voz kechmagani, oʻz uyi – vatanidan chiqib, unga yetishganini izhor qiladi. Asar muallifi jahon shohidan har bir ishga adolat bilan javob berishini istaydi. Tiriklikni gʻanimat tutishi, yaxshi kishilar bilan suhbatda boʻlishi, beklar bilan kengashishi kerakligini nasihat qiladi. Odil, pok eʼtiqod, bahodir, ilmi, himmatli, karomatli kabi sifatlar bilan ulugʻlaydi. Jonibek Sultonni Shayboniylar ichidagi chirogʻ deb baholaydi.

*Adl-u saxovat bila boʻlsang mudom,
Mulk boʻlur fath sanga vassalom* [“Maqsad ul-atvor”, 6].

Shu oʻrinda, Xoja oʻz ahvoli haqida ham gapiradi:

*Xojayi bechoragʻa solgʻil nazar
Kim, nazaringdin boʻlur ul moʻtabar.
Bor gʻarib-u vatanidin yiroq,
Tortaturur mehnat-u dard-u firoq.
Aylasang, gar soʻzi birla amal,
Mulk aro boʻlmagʻusidur xalal.
Soʻzni dedim emdi duo aylayin,
Sanga dedim emdi duo aylayin* [“Maqsad ul-atvor”, 6].

Xoja hukmdordan unga nazar solishini, uning eʼtibori tufayli aziz boʻlishini soʻraydi. Vatanidan yiroqda, musofirlikda dard-u firoq chekayotganini tushuntirmoqchi boʻladi.

“Nasihatnoma”dan soʻng “Bu kitob nazmining sababi” bobi berilgan. Unda Xoja shoirlar ichida oydek toʻlishgani va Nizomiydan nur olib dostonni yozishga kirishgani haqida soʻz boradi. Bu mavzuda soʻz aytgan Xisrav-u Jomiy, Hotifiy va Navoiyni tilga olib, ularning “Xamsa” bitganlari tasvirlangan. Endi navbat oʻziga kelganidan, salaflaridan himmat tilagani, ustozlariga ixlos bilan bu ishni boshlayotgani tilga olingan. Shahriyorning lutf va ehsoni bilan yoz-u qish unga din yoʻlida xizmat qilganini aytgan. Asarining Jonibek Sultonga bagʻishlagani hamda asar nomi xususida shunday yozilgan:

*“Maqsad ul-atvor” qo‘ydim otini,
Shuhrai shahr etdim oning zotini...
Adlg‘a sa‘y aylar edim shohni,
Yoriy qilib o‘zima Allohni [“Maqsadul-atvor”, 8].*

*Xoja duo aylar edi har zamon
Kim, bu jahonshohni tutg‘il amon.
Yorab, oni ikki jahon shohi qil,
Adl-u saxo rif‘atining mohi qil [“Maqsadul-atvor”, 9].*

“Farzandi aziz-u dilband, mir Abdussalom Xojaning nasihati bobida” o‘z farzandi Abdussalomga nasihat qiladi. Mazkur bobda Xoja ota va o‘g‘il munosabatini o‘z farzandi misolida yuksak darajada tasvirlab bergan.

*Eyki azizim, dog‘i farzandsan,
Ham manga farzand, jigarbandsan.
Tanda huzurimsan-u ko‘zimda nur,
Ko‘nglum aro jonsan-u jonda surur [“Maqsadul-atvor”, 9].*

Xoja Abdussalom ismli farzandiga nasihat qilib, isming yaxshi, shu ismga loyiq bo‘lishing kerak, deydi. Ilm olishni, o‘qishni, hoy-u havasga berilmaslikni uqtiradi. “Bolaligingda ko‘nglingga nima kelsa qilar eding, endi sen ham ulg‘ayding. Endi so‘zlaring va‘z-u pand bo‘lishi kerak. Chunki asling olim-u fozillar, shayx-u valilardan. Sen ularga ergashib, ish tut. Dunyodan vafo istama, mol-u dunyo bilan xotirjamlik istama. Endi yaxshi yomonni farqla. To‘g‘ri so‘z shioring bo‘lsin. To‘g‘ri odamning yor-u do‘sti Allohdir. Yolg‘on aytmqlikdan voz kech. Yolg‘onchilar bilan do‘st tutinma. Fozili komilga yaqin borishni, johil-u nodondan uzoq yur” – deb ta‘kidlaydi va “Nasihatnoma”ni shunday misralar bilan xulosalaydi:

*Ol bu nasihatni mani zordin,
Xojayi mahzuni dilafgordin.
Gar bu nasihat bila qilsang maosh,
Bo‘lg‘usisan yaxshi sifat birla fosh... [“Maqsad ul-atvor”, 10].*

Demak, dostonning “Nasihatnoma” qismi davr sultoni – Jonibek Sultonga hamda farzandi Abdussalomga bag‘ishlangan. Xoja Jonibek Sultonni adolat va saxovatli bo‘lishga chaqirsa, o‘g‘li Abdussalomni qilgan xatolaridan to‘g‘ri xulosa chiqarishga undaydi.

Shundan so‘ng asarda yettita maqolat keltirilgan. Jumladan, ikkinchi maqolatda Jonibek Sultonning adolat bilan saltanat saroyini obod etgani ta‘riflangan. Jonibek avval sulton, keyin xonlik

martabasiga yetgani, adolati, saxovati, faqir, xasta, yetimning holidan xabar olib, ochga non bergani, sovuq qotganga to'n bergani aytilib ulug'lanadi – madh etiladi. Uning zamonida adolat barqaror. Shuning uchun bu zamonda bo'ri bilan qo'y birga yuradi, deb mubolag'a qiladi muallif.

Har bir maqolatdan keyin tamsil berilgan. Tamsil – misol keltirish, o'xshatish ma'nolarini anglatadi. Xoja Jonibek Sultonning adolatini tamsil qilib, No'shiravon bilan tenglashtiradi. Uning zamonida odamlar zulm nimaligini bilmas edilar. Chunki zulmni ko'rmagan, his qilmagan odam uning nimaligini bilmaydi, deb ta'kidlaydi shoir. Tamsilning mazmuni shunday: "Bir kuni No'shiravon mulkini imtihon qilishga kirishdi. Yurtini tuzilgani yoki buzilganini bilish uchun o'zini xastaga solib yotdi. Uni barcha xalqi so'rab keldi. Sening dardingga nima shifo bo'lsa, hammasi mamlakatingda bor. Jondan azizroq nima bor? Uni senga fido qilishga ham tayyormiz. Sening kasalliging shifosi nima bo'lsa izlab topamiz, dedilar. Shoh shunda: Turing va chopping! Men uchun eski imorat toping! Shu imoratning bitta g'ishtini olib keling. Men shu g'isht bilan kasalimni yo'qotay. Barcha xalq bu buyruqqa itoat etib, yurtini kezdilar, har bir odamdan so'rab-surishtirdilar, biroq bunday eski imoratni topa olmadilar. Bu holatni ko'rgan Boyqush (boyo'g'li) dod va faryodlar qildi. Shahonshohning adlidan bizga sitam keldi, deb. Dunyoda vayrona topilmasligi ayon, uning ichida aylasang oshyon.

G'isht tilaganlar barchasi hayron bo'lib, horib-tolib shoh oldiga keldilar. Shohga boyqush so'zin aytdilar. Sening adolating bilan jahonda vayronalar qolmadi. Biz vayronadan asar ham topmadik. Boyqush bizga zorlik bilan so'radi: Hech ko'rdingizmi sitam bilan xorlik. Men bechora iztirob bilan eski imorat va xaroba topolmadim.

No'shiravon bu so'zlarni eshitib, Allohga shukr qilib, sajdaga bosh urdi. Elga aytdiki, meni kasalligimdan maqsad shu ediki, mamlakatim obodmi, el adolatdan bahramandmi, bilmoqchi bo'ldim. Shukrki, menga adolat bilan mulkni obod etish nasib qildi. Adolat bilan do'zax o'tidan xalos bo'ldim ["Maqsad ul-atvor", 15].

Tamsil – Xojaning o'tmish podshohlari adolati ulug'langan nazmiy hikoyatidir. Bunday yondashuv "xamsa"chilik an'anasida birinchi dostonning ta'limiy-didaktik ruhda bo'lishi talabi bilan bog'liq. Demak, Xoja salaflari an'anasini davom ettirish bilan birga mazkur yo'nalishdagi dostonlarga yangi mavzu, yangicha yondashuv olib kirdi. Ya'ni dostonni shohlarga – xonlarga "Nasihatnoma" bilan

boshladi.

Tamsildan so’ng asarda “Ma’viza” keladi. Ma’viza pand-nasihat, o’git ma’nolarini bildiradi. Demak, muallif har bir she’riy hikoyatdan keyin o’git berib o’tadi. Bu ma’viza – o’git ham aynan xonga bag’ishlangan.

*Emdiki, san shohi zamonsan bu kun,
Taxti xilofat uza xonsan bu kun.
Shohlar aro oting erur Jonibek,
Hashmating erur bori Jamshiddek* [“Maqsad ul-atvor”, 16].

Ma’vizada Xoja Jonibekka adolat kitobini och va undan No’shiravon saboq olsin, deydi. Xalqqa sitam qilmasligini, ularni zulm va sitam bandidan ozod qilishini so’raydi. Agar shunday sifatlar bilan xonlik qilsang, noming dahr ichida shuhrat topadi.

“Hilmni ilm maosh qilib, sabri tahammulda o’zin fosh qilib, g’azabdin andesha va sabrni pesha qilur bobida” berilgan tanbehda hilm va sabrni o’ziga do’st tutishi, qahr va g’azabdan tiyilishi, aql bilan ish ko’rishi zarurligini uqtiradi, jumladan:

*Aqldur ul kim bilur Allohni,
Aql gado birla tonur shohni* [“Maqsad ul-atvor”, 22].

Tanbehda Jonibek Sultonga murojaat qilib, Xudo senga mansab-u davlat, ko’p sipoh va hasham, saltanat va hurmat berdi. Sen hilm (kamtarinlik)ni, sabrni o’zinga yaqin olib, ish tut, – deydi. Shoir insonga xos eng muhim sifatlardan hilmlik va sabrning yuqori o’rinda turishini, inson bu sifatlari bilan nom qozonishi mumkinligini xonga nasihat tarzida yetkazadi.

Tanbehlarda turli mavzulardan bahs boradi. Jumladan, yettinchi tanbeh, ya’ni “Ishq maqomida sobitqadam va mahbub talabida adam bo’lib, qarori haq bila anvori daqoyiqni mushohada qilur bobida” ishq dunyoviy va ilohiy tuyg’u sifatida talqin etiladi. Ishqsiz inson dunyoda yashay olmasligi, ishq haqiqat ekani, u shariatga intizom berishi, tariqatda esa maqom darajasini ko’rsatishi ta’kidlanadi. Xoja ishqni shunday ta’riflaydi:

*Nuri basar, didayi jon ishqdir,
Hosili tan, ruhi ravon ishqdir...
Ishq Zulayxoni etib bebasar,
Yusufi Misrg’a edi jilvagar.
Ishqki, Layli yuzida qildi noz,
To’kdi oning oldida Majnun niyoz.
Ishq bo’lib mevayi Shirin mazoq,*

*Ayladi Farhodni g'am ichra toq.
Ishq bo'lib, Musoyi Umrong'a barq,
Qildi majoz birla haqiqatni farq* ["Maqsad ul-atvor", 24].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, mazkur tanbehda Xoja ishqni ta'riflar ekan, uning majoziy va haqiqiy sifatlarini farqlash, mohiyatiga yetish haqida fikr bildiradi. Shu qatorda dunyoviy ishq-muhabbatni bog'dagi gulga, cholg'u nag'masiga bog'lab tasvirlaydi.

*Har kishikim, ishq anga hamdam emas,
Bil onikim, ul kishi odam emas,* – deb ta'kidlaydi, shoir. Xoja qalbida ishq bo'lmagan kishini odamlar safiga qo'shmaydi.

Dunyoviy va ilohiy ishqning muhimligi, inson kamoloti kaliti ekanligi tanbehning xulosasi sifatida beriladi. Tariqat ahlining ishq ilohiy yetishuvida, pir tarbiyasi muhim ahamiyat kasb etishi aytiladi:

*Ishq bila bo'lmasa, har kim murid,
Tutmasin ul piridin aslo umid.*

Xoja tanbehlarida (9-tanbeh) dunyoviy masalalar ham qalamga olingan. Insonni dunyoga bog'lab qo'yadigan ne'matlar – mol-dunyo va farzand deb ko'rsatiladi. Shoir insonni Haqdan yiroqlashtiradigan mana shu ikki ne'mat haqida falsafiy qarashlarini bayon qiladi. Mol-dunyo va farzandga qo'ygan mehr, toat uchun mone'lik qiladi. Inson kamoloti masalalariga bag'ishlangan asarlarda bunday qarash ko'zga tashlanmaydi. Bu bilan Xoja dunyoviy muammolardan chiqib, Haqqa yetgan, uning ishq yo'liga kirgan solik timsolida namoyon bo'ladi. Xoja Haqqa iltijo qilib:

Mol ila farzandga band etmagil,

Mehrini bo'ynimga kamand etmagil – deydi. Xojaning bu tarzda ifodalari – dunyoviy istaklarni yengib, ilohiyot sari intilishga da'vati tasavvuf tariqati yo'lidagi shaxs ekanligini ko'rsatadi. Bunday o'sish Xoja ijodining kulminatsion nuqtasi hisoblanadi. Tasvir va yondashuvdagi yangicha poetik mulohazalar, asarni original doston sifatida baholash uchun xizmat qiladi.

Dostondagi 10-tanbeh "So'fiylar bobi..."da deb nomlangan. Bu bobda ham Xoja so'fiylarga nisbatan o'ziga xos yondashganining guvohi bo'lamiz. Shoir o'z davri riyokor so'fiylarini ochiq tanqid qiladi. Ularning zohiri bilan ko'ngli bir emasligi, bir faqirning ularga ishi tushsa, oyoq ostiga olib haqoratlashlari, o'zini odamlardan ustun qo'yishi, harom luqma yeyishi, xalqni ko'ziga o'zlarini shayx

qilib ko’rsatishi kabi illatlarini tanqidiy ruhda tasvirlaydi. Soqolni uzun qo’yib, bo’yniga rido bog’lab, tasbehni qo’lida olib, o’zini zikr ahlidan qilib ko’rsatishini qoralaydi:

*Ushbu sifat birla xudodin uyol,
Zavq-u riyo otini sot-u uy ol – deydi, shoir.
Xoja soxta so’fiylarga qarata yana:
So’fiy esang bo’lma riyo birla fosh,
Qilma bu olamda bu turluk maosh – deb yozadi.*

Shoir ularni faqat tanqid qilmasdan, yo’lini yo’qotgan so’fiy, shayxlarga to’g’ri yo’l ko’rsatadi. Haqiqiy ishq yo’liga kirishga da’vat etadi. Buning uchun avvalo, til va ko’ngilni birdek tutishga chaqiradi:

*Til bila ko’ngling so’zini bir qil,
Birliging atvorini tadbir qil.
So’fi ishi tangriga loyiq kerak,
Til bila ham ko’ngil muvofiq kerak.
Harnaki, til birla qilursan bayon,
Ko’nglunga ham bo’lsa kerak u ayon.
Qilmasa til ko’ngil ila ittifoq,
Bilki budur shevayi zarq-u nifoq [“Maqsad ul-atvor”, 32].*

10-munajat ham so’fiylarga bag’ishlangan bo’lib, Xoja o’zini “so’fiyi sofiy” maqomida tutishini Tangriga munajat qilib so’raydi:

*Ko’ngulni sof ayla riyodin tamom,
So’fiyi sofiy qil-u tut ehtirom.
Sidq yo’lida yurutub sodiq et,
Toatinga sidq bila loyiq et [“Maqsad ul-atvor”, 33].*

Doston kompozitsiyasi – maqolat, hikoyat-tamsil, ma’viza, tanbeh va munajat shaklida tartiblangan. Doston “Hikmati hakim” bobi bilan tugaydi. Asarning bu qismi ham Xojaga xos talqinlarga boy. Jumladan, unda umrning o’tkinchiligi, o’lim haqligi, o’zidan oldin yashab o’tgan ilm ahli, salaflari hayoti va ijodi bilan bog’lab mushohada etilgan. Hakim hikmati, bu – go’yo Xojaning dunyodan olgan hikmati kabidir. Asarda bir nechta tarixiy shaxslar, ijod ahli, salaflari, hikmat ahllarining nomlari tilga olingan. Mavlono Rumi, Shayx Nizomiy (“Xamsa” ibtido qildi), Xusrav Dehlaviy (o’sha tavr ila “Xamsa” dedi), Hofiz Sheroziy (she’ri oning lison ul-g’ayub), Sa’diy (shohi suxandon, yana “Bo’ston” va “Guliston”...), shayx Sanoiy, Xoja Kamol, Firdavsiy (nuktadon, nazm vujudig’a solib erdi jon...), Shoh Uvays, Salmon (qissa bobida suxandon), Lutfiy, Shohiy (shoir), Kotibiy, Jomiy (she’riyatda shoh, fazl-u kamol ahliga homiy...),

Navoiy (ko'p she'r aytdi, "Xamsa" yozdi...) shular jumlasidandir. Xoja salaflarini alohida hurmat bilan tilga oladi va ulardan bu dunyoda faqat aytgan yaxshi so'zlari qolganini e'tirof etadi. "Shu haqiqatni anglaganim uchun ham yaxshi so'z bilan pand aytdim", – deydi shoir. Ustozlari kabi Xojaning so'zlari ham abadiyatga muhrlanishini istaydi.

*To bu jahon bor – bu so'z bordur,
Ilmi haqiqatga bu so'z yordur.
Kimki, borib qo'ydi esa yaxshi ot,
O'lmadi ul kishi-yu topti hayot.*

Xoja dostonini ana shunday umidlar bilan yozganini, o'zi o'tib ketsa-da uning so'zlari jahonda qolishini aytadi. Mana shu o'rinda, Xoja qanday janrlarda she'rlar yozganini ham birma-bir sanab o'tadi:

*Dahr matoyi keta-ru so'z qolur,
Kimki futuh olsa bu so'z din olur.
Men ham alarg'a qilibon iqtido,
Nazm ila soldim bu jahong'a sado.
She'r-u **g'azal** fikrin agarchi yedim,
Fikrim ila **masnu'i sone'** dedim.
Fikr **ruboiy** ila ham **mustazod**,
Qildim-u ko'nglum onga ko'p bo'ldi shod.
Dedim esa, fikr ila **masno'ini**,
Ayladim izhor bu **matbo'ini**.
Ondaki bu navni yod ayladim,
Ko'p hunar ul fanda ziyod ayladim,
Qildim esa elga bu fanni kitob,
Hech kishi qilmadi onga javob... ["Maqsad ul-atvor", 38].*

Keltirilgan masnaviy-parchadan anglashiladiki, Xoja g'azal, tuyuq, ruboiy, mustazod janrlari va masnaviyda ijod qilgan. Xoja ijodiga oid ma'lumotlarning yetarli emasligini nazarda tutganda, bu masnaviy muhim ilmiy ahamiyatga ega. Unda shoirning she'rlar yozgani o'z iqrori bilan dalillangan. Demak, Xoja o'z davrida shoir sifatida ham katta shuhrat qozongan. Uning lirik devon tartib bergani ham ehtimoldan yiroq emas. Xoja "Hikmati hakim"da ustozlarini nomini bir-bir sanab, ularning kitoblariga javob yozganini eslaydi. Biroq o'zining bu kitobiga hech kishi javob bermadi. Nazarimizda, Xoja o'z asarini jahonda mumtoz ekani bilan faxrlanib, kamtarlik bilan hech kishi uning fikriga yo'l topmaganini aytadi. "Pand-u nasihatimni o'qiganlar haqqimga qo'l ko'tarib duo qilsinlar. Kimki

sidq bilan kitobimni o’qisa, sira zarar ko’rmagay. Jahonda shunday bir yodgorlik qoldirdimki, unga “ash’or-u yor” albatta, nazar qilgay” mazmunidagi fikrlari buning dalilidir.

Xulosa

“Xamsa” dostonlariga javoban yozilgan asarida Xojaning diniy, falsafiy, axloqiy qarashlari muhim o’rin tutadi. “Maqsad ul-atvor” dostoni uning dunyoqarashini o’rganishda muhim manba bo’lib xizmat qiladi. Dostonning asosiy g’oyasi inson kamoloti masalasini yoritishga qaratilgan. Xoja inson ma’naviy fazilati, uning yaxshiliklar uchun yaratilgani, dunyoning o’tkinchiligi, har bir inson mansabi, lavozimidan qat’iy nazar tengligi haqida gapiradi. Shu bois, nafsoniy havaslarga berilmaslik, botiniy dunyo haqida o’ylash, ruhiy komillik kasb etish zarurligini ta’kidlaydi. Insonga xos rostgo’ylik, halollik, mehr-oqibat, kamtarlik fazilatlarini ulug’laydi. O’g’rilik, munofiqlik, dilozorlikni qoralaydi. Doston muallifi har kimdan yaxshi so’z qolishini aytib, pand-nasihat qiladi:

*Odam uldirkim, jahonda yaxshi so’zdan pand olur,
Qolmas ushbu odam, ammo olam ichra so’z qolur.
So’zki keldi arshdin yer yuzina islom uchun,
Oyati Qur’ondur ulkim, nuridin partav solur.*

Xoja o’z asarlari bilan jamiyatda adolatni qaror toptirishga harakat qilgan. Xalqni boshqarib turgan sulton, bek va amaldorlar hamda dini islom homiylarini insof va diyonatga, to’g’rilik va halollikka da’vat etgan. Insonni oliy qadriyat sifatida baholab, har kimning jamiyat oldidagi burch va huquqlaridan to’g’ri foydalalanishga chaqiradi. Ayniqsa, uning mukammal jamiyatda inson teng huquqli bo’lishi kerak, degan qarashlari diqqatga sazovordir.

Adabiyotlar

- Абдурауф Фитрат. 1928. *Ўзбек адабиёти намуналари*. Тошкент-Самарқанд.
- Мирзааҳмедова, М. 1975. Хожа. Ҳаёти ва ижоди. Тошкент: Фан.
- Мирзааҳмедова, М. 1980. “Хожанинг “Мақсад ул-атвор” дostonи”. *Ўзбек тили ва адабиёти* 5: 68. Тошкент.
- Ҳасанхожа Нисорий. 1993. *Музаққири аҳбоб* (Дўстлар ёдномаси). Тазкира. Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
- Rahmonova, Sh. 2023. *O’zbek epik poeziyasi takomilida aruz tizimining o’rni*. Filolofiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. Toshkent.

- Poshshoxoja. 2025. *Maqsad ul-atvor*. Exported from Wikisource on May 25.
- Пошшоҳўжа. 1962. “*Мифтоҳул-адл*” ва “*Гулзор*”дан парчалар”. Нашрга тайёрловчи: Зоҳидов В., Ғаниева С. Тошкент.
- Тоҳиржонов, А. 1975. “Хожанинг янги топилган асари”. *Ўзбек тили ва адабиёти* 3: 70.
- Зоҳидов, В. 1961. “*Мифтоҳ ул-адл*” ва “*Гулзор*” ҳақида. Ўзбек адабиёти тарихидан. Тошкент.

The Epic “Maqsad ul-Atvor” and its Ideological and Artistic Characteristics

Marguba Abdullayeva¹

Abstract

Poshshokhoja bin Abdulvahhobkhoja, who lived in the late fifteenth century and the first half of the sixteenth century and wrote under the pen name Khoja, was a prominent shaikh al-Islam, *sadr*, poet, and scholar. Possessing profound religious knowledge, Khoja successfully articulated his religious-philosophical and ethical-educational views through literary expression. His didactical works gained a considerable recognition during his lifetime. Actively engaged in the literary as well as the socio-political life of the Shaibanid period, Khoja served the interests of the people with integrity. One of his works that has remained insufficiently studied to date is the masnavi *Maqsad al-Atwar* (“The Aim of the Sufis”). As this work was discovered only in recent years, it has not been adequately addressed in existing scholarly literature. This article investigates the compositional structure and the ideological and artistic features of the masnavi *Maqsad al-Atwar*.

Key words: Pashshokhoja, Khodja, epic “Maksad ul-atvor”, satire, composition, idea, theme, artistic features, instruction, allegory, reproach, analysis.

References

- Abdurauf Fitrat. 1928. *O'zbek adabiyoti namunalari*. Toshkent-Samarqand.

¹ Marguba D. Abdullayeva – Doctor of Philology (DSc), Professor, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after Alisher Navo'i.

E-pochta: margubaabdullayeva507@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-2088-6040

For citation: Abdullayeva, M. D. 2025. “The Epic “Maqsad ul-Atvor” and its ideological and artistic characteristics”. *Golden Scripts* 4: 29 – 41.

- Mirzaahmedova, M. 1975. *Xoja. Hayoti va ijodi*. Toshkent: Fan.
- Mirzaahmedova, M. 1980. “Xojaning “Maqsad ul-atvor” dostoni”. *O‘zbek tili va adabiyoti* 5: 68. Toshkent.
- Hasanxoja Nisoriy. 1993. *Muzakkiri ahbob* (Do‘stlar yodnomasi). Tazkira. Fors tilidan Ismoil Bekjon tarjimasi. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti.
- Rahmonova, Sh. 2023. *O‘zbek epik poeziyasi takomilida aruz tizimining o‘rni*. Filolofiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi. Toshkent.
- Poshshoxoja. 2025. *Maqsad ul-atvor*. Exported from Wikisource on May 25. 41 b.
- Poshshoxo‘ja. 1962. “*Miftoh ul-adl*” va “*Gulzor*”dan parchalar”. Nashrga tayyorlovchi: Zohidov V., G‘anieva S. Toshkent.
- Tohirjonov, A. 1975. “Xojaning yangi topilgan asari”. *O‘zbek tili va adabiyoti* 3: 70.
- Zohidov, V. 1961. “*Miftoh ul-adl*” va “*Gulzor*” haqida. O‘zbek adabiyoti tarixidan. Toshkent.

TILSHUNOSLIK
LINGUISTICS

Ali Şir Nevâyî ve Üslubunda Fiillerin Yeri

Prof. Dr. Tanju Seyhan¹

Özet

Ali Şir Nevâyî, Divanlarının yeni tasniflerinin başına yazdığı şiirde üsluplardan (Keşmirî vü Rûmî vü Hıtâyî vü Hotenî), *Münşeât*'ta Türk üslubundan ve Fars üslubundan ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Bu onun yenilikçiliğinin göstergesidir. Bu çalışmada Ali Şir Nevâyî'nin üslubunda etkili olan unsurlardan biri olarak şiirlerinde fiillerin ve fiilimsilerin, fiil cümlelerinin kullanımı, özellikleri üzerinde durduk. Makale hacmi içinde bütün divanları ve mesnevilerini, manzum ve mensur eserlerini incelemek mümkün olmadı. Bu konuda bir prototip oluşturmak üzere İlk divanı ile *Fevayidü'l-Kiber* divanını esas aldık. Öncelikle fiilin tanımı yapılarak örnek olarak Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, M. Zakiev'in fiil tasnifleri verildi. Bundan sonra Ali Şir Nevâyî'nin *Muhâkemetü'l-Lugateyn*'de verdiği, Türkçeyi Farsçadan farklı ve üstün kılan, bazıları ağızlarda kullanılan 100 fiil verilerek bu fiillerin kullanıldığı beyitlerden örnekler değerlendirildi.

Sonra Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın metoduyla üslupta fiillerin kullanılışı incelendi, Ali Şir Nevâyî'nin de kullandığı fiillerin sayısı, birleşik fiillerin yapısı üzerinde duruldu. Fiillerin kullanımı örneklerle 5 maddede incelendi: 1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaptırması; 2. Maddî, görülen varlıkları, manevî, gizli hareketlere sürüklemesi; 3. Eşya ve maddenin fiillerini kendi aralarında aktarması; 4. Fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden istifade edilmesi; 5. Renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerden duyuların tavsifinde yararlanılması.

İnceleme sonucunda zengin bir söz varlığının aruz vezniyle yazılan şiirlerin kelime kullanımında kısıtlayıcılığına rağmen gerek basit gerekse Türkçe, Arapça, Farsçadaki eşanlamlıları, zıtanlamlılarıyla birleşik fiil yapılarında kullanılışı, onun fiilere verdiği ehemmiyet dünyayı hareket halinde kavradığının ispatıdır.

Anahtar kelimeler: Ali Şir Nevâyî, ilk divan, *Fevayidü'l-Kiber*, üslup, fiil.

¹ Tanju Oral Seyhan – filoloji bilimleri doktoru, profesör, MSGSU Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı, İstanbul, Turkey.

E-mail: seyhantanju@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1283-0920

Alıntı için: Tanju Seyhan. 2025. "Ali Şir Nevâyî ve Üslubunda Fiillerin Yeri". *Oltin bitiglar* 4: 42 – 62.

Giriş

Sebk / tarz / siyâk / yol gibi eş anlamlıları da kullanılan üslup “şair, yazar veya bir devrenin eserlerinde ortak olan ve tekrarlanan özellikler” anlamında bir ıstılahtır. Yazılan türe (makale, şiir, biyografi ve başkaları), konuya göre (şâirâne üslup, ilmî üslup, sûfiyâne üslup gibi) farklılıklar gösterir. Tanımda da belirtildiği üzere kişilerin isimleriyle anılan (Sebk-i Firdevsî, sebk-i Hâfız vb) üsluplar olduğu gibi dönemlere göre de üsluplar (Türk üslubu, Sebk-i Horasanî / sebk-i Türkistanî, sebk-i Irakî, sebk-i Hindî vb) bulunmaktadır. Ali Şir Nevâyî bütün ömrünce araştırmış, kendini geliştirmiş, tek bir yolda yürümek yerine bütün güzelliklere, bilime, yeniliklere her yönüyle daima açık olmuştur. O *Muhakemetü'l-Lugateyn*'de (ML), “Yıllarca Türk dilinin nazımının kaideleri ve üslubu konusunda bilmediklerimi sorup müşküllerimi müşküllerimin çözücüsü (o hükümdarın) huzuruna götürüp pek büyük faydalar temin edip neticelerini fazlasıyla gördüm” [ML: 226] der ve bu emeklerinin neticesinde kendini nazım bahçesinin bülbülü, söz incilerinin koruyucusu olarak takdim eder: “*Tekellüm ehli hırmeniniñ hûşe-çini ve söz dürr-i şemîni mahzeniniñ emîni ve nazm gülistânınınñ 'andelib-i nağme-serâyı ya'nî 'Alî-Şîrû'l-Mütehalliş bi'n-Nevâyî عيوبه ستر و نوبه ذ غفر mundağ 'arz kılar kim*” (Konuşma ehli harmanın başakçısı, değerli söz incileri hazinesinin emini, nazım bahçesindeki nağme sarayının bülbülü, Nevâyî mahlası 'Alî Şîr) [ML: 166, 200].

Ali Şir Nevâyî üslup çeşitliliklerinden bahseder ve bunlardan istifade ettiğini farklı eserlerinde dile getirir. *Münşeât*'da, *Bedâyiü'l-Bidâye* ve *Hazâyinü'l-Maânî*'ye yazdığı dibacelerde şiirdeki üslupları anlatır. Eserlerinde **Türk** üslubu, **Fars** üslubu, **Keşmirî**, **Rûmî**, **Hıtayî** ve **Hotenî** üsluplarını zikreder. Birinci dibacede şiirlerini Türk üslubuyla yazdığını belirten (KUT 2003: 21) Nevâyî 2. dibacede, gazellerinde etkisi görülen sanat çevresinden ve üsluplarından, teşhisle 4 güzelden, bunların Hüseyin Baykara tarafından okunup tashih edildiğinden bahseder. Kendisinin de şiirlerinde bu güzelleri/dört üslubu kullandığını ve Baykara'nın haremine hepsini dahil ettiğini belirtir. Üsluptan güzellerin tavrını anlatırken Farsça fiil kökenli birkeşik sıfatların öne çıktığını, ayırt edici özellik olduğunu görüyoruz:

Keşmir'li, **sihr-sâzlık**da **dil-rubâ** ve dil-keş,
Rûmî, **Türk-tâzlık**da **kâfir-âyin**, Ferengîveş,
Hıtay'lı, **hûn-rîzlik**de **nâvek-zen** ve şîr-şikâr
Hoten'li, **fitne-engîzlik**te **şîr-efken** ve **gazâle-kirdârdır**

“Bu nezāhet şeb-sitānınınî perde-nişinleri yüz minî zîb u zînet bile tab’ halvet-hānesidin cilve-i nāz kılıp çıkıp sâyir ebnā-yı cins silkige kirerler érdi ve bu melāhat nigār-sitānınınî nāzenîngleri minî tümen ārāyîş ve nemāyîş bile hayāl halvet-hānesidin hırām-ı dil-nüvāz bile hareket körgüzüp yana ebkār-ı fitne-aşārgā koşulurlar érdi. Çün bu mevzūn hareketlig dil-keşler ve bu matbū’-sıfatlık şūh-veşler éllik altmış yā yüzge yakın bolsalar érdi bu fakîr sevdāyî bir tācir dēk kim melikū’t-tüccār dēse bolgāy.

Rubā’iyye

Yüz hūr şıfat barçasınınî nāz u feni

Keşmîrî vü Rūmî vü Hıtā vü Hotenî

Kim bir şeh üçün kêtürgey ol tāyifeni

Tācir özin éylerge bahā birle gānî

Keşmîrîsi sihr-sāzlıgda dil-rubā ve dil-keş ve Rūmîsi Türk-tāzlıgda kāfir-āyin ve ferengî-veş ve Hıtāyîsi hūn-rîzligde nāvek-zen ve şîr-şikār ve Hotenîsi fitne-engîzlıgda şîr-efken ve gāzāle-kirdār bu şemāyil ve āyin bile ve bu zibālîg ve tezyîn bile Sultān-ı Şāhib-kırān’nınîg harem-i sarāyığa kiyürür érdim ve birin birin ol hāzretninîg kîmyā-eşer nazarıgā yétkürür érdim.”

(Bu nezihlik harem dairesinin perdeleri ardında oturanlar yüz binlerce süs ve ziynet ile mizaç halvethanesinden cilve ederek çıkıp başka şekilde ipliğe dizilir idi ve bu güzellik mekanının oynakları binlerce süslenme ve gösterişler ile hayal halvethanesinden gönlü okşayan adımlar ile hareket edip yine fitne koparan tazeliklere katılırlar idi. Bu mevzun hareketli gönül çekiciler ve bu matbu sıfatlı oynaklar elli, altmış ya da yüze yakın birikince bu fakir tüccarların padişahı da denilebilecek aklını yitirmiş bir tacir olurdum. Rubai:

Yüz huri sıfatlı hepsinin hileli nazı vardır.

Keşmirî, Rumî, Çin’e ve Hoten’e ait olanı vardır.

Tacir kendisini satıştan zengin etmek amacıyla

O topluluğu bir padişah için getirecek.

Keşmirî’si büyücülükte gönül kapan ve gönül çekendir. Rumî’si yağmalamada kafir gibi ve Avrupalı gibidir. Çin’e ait olanı kan dökmeye ok atan ve aslan avlayan korkusuzdur. Hoten’e ait olanı ise fitne koparmada aslanı deviren ve ceylan gibidir. Bu görünüş ve ziynet ile, bu güzellik ve süs ile Sultan Sahipkiran’ın sarayının haremine arz ederdim...) [Boltabayev 2022, 162 – 163].

Ali Şir Nevâyî'nin Fiilleri Kullanımı

Söz varlığını bilindiği üzere isimler, fiiller, vazifeli kelimeler olan edatlar oluşturur. Hareket halinde olan bir milletin dilinde hareketler için zengin bir kelime hazinesinin ve kısa söz dizimlerinin olması doğaldır. Türk dili de kadim devirlerden itibaren her coğrafyasında bu özelliğini zenginleştirerek devam ettirmiştir. Türkçede fiiller çoğunlukla biçim bilgisi açısından incelenmesine ve sınıflandırılmasına karşın fiillerin tasnifinde biçim bilgisel özellikler yegâne esas değildir. Türkçede fiillerin öteden beri biçim bilimi yanı sıra söz dizimsel ve tematik açıdan da sınıflandırıldığı görülür.

Merhum Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu fiilleri yapılarına, muhtevalarına, durumlarına, kullanışlarına, fâil ile ilgilerine, nesne ile ilgilerine ve mahiyetlerine göre fiiller olmak üzere yedi sınıfta değerlendirir (1991).

Merhume Prof. Dr. Zeynep Korkmaz fiilleri yapı, içerik, anlamları, kılınış biçimleri ve çatıları bakımından beş gruba ayırarak tasnif eder (2009).

Zakiev 1993'te yaptığı çalışmasında Tatar Türkçesinde fiilleri [akt. Barutçu Özönder 1999, 57].

1. Hareket fiilleri:

1.1. Hareketin yönünü bildiren fiiller;

1.2. Hareketin şeklini bildiren fiiller;

2. İş fiilleri:

2.1. Somut, duyulan işleri bildiren fiiller;

2.2. Mücerret işleri bildiren fiiller;

3. Süreç (Proses) fiilleri:

3.1. Somut süreçleri bildiren fiiller;

3.2. Soyut süreçleri bildiren fiiller;

3.3. Tabiat olaylarını bildiren fiiller;

4. Durum fiilleri:

4.1. Fiziki durum bildiren fiiller;

4.2. Psişik ya da duygusal durum bildiren fiiller;

5. Davranış, tavır fiilleri;

6. Hareket tarzını bildiren fiiller;

7. Ses fiilleri:

7.1. Cansız varlıkların seslerini bildiren fiiller;

7.2. İnsan dışında canlı varlıkların seslerini bildiren fiiller;

7.3. İnsan seslerini bildiren fiiller;

8. Konuşma fiilleri;

9. Düşünme fiilleri;

10. Hissî kavrayış/ İdrak fiilleri;

11. Taklidî fiiller

olmak üzere 11 tematik sınıfa ayırmıştır [Özönder 1999].

Tematik esasa dayalı fiil tasnif ve incelemeleri Türk dili araştırmalarında eskiden beri kullanılır. N. Doğan dillik esas ve ölçütlerle **iletişim fiillerinin** 31 fiil sınıfı olduğunu tespit eder: 1. Açıklama Fiilleri, 2) Alay Etme fiilleri, 3) Azarlama Fiilleri, 4) Bağırma Fiilleri, 5) Bahsetme Fiilleri, 6) Bildirme Fiilleri, 7) Davet Etme Fiilleri, 8) Eleştirme Fiilleri, 9) Emretme Fiilleri, 10) Fısıldama Fiilleri, 11) Hayıflanma Fiilleri, 12) Haykırmaya fiilleri, 13) Ismarlama Fiilleri, 14) İltifat etme Fiilleri, 15) İtiraf Etme Fiilleri, 16) Kekeleme Fiilleri, 17) Kınama fiilleri, 18) Konuşma Fiilleri, 19) Kutlama Fiilleri, 20) Mırıldanma Fiilleri, 21) Müzakere Etme Fiilleri, 22) Öğütlenme Fiilleri, 23) Önerme Fiilleri, 24) Övme Fiilleri, 25) Sohbet Fiilleri, 26) Sorma Fiilleri, 27) Sövme Fiilleri, 28) Söyleme Fiilleri, 29) Şikâyet Etme Fiilleri, 30) Tekrarlama Fiilleri, 31) Uyarma fiilleri [Doğan 2022, 2460].

Türkiye’de son yıllarda hususiyle Doğu Türkçesinde basit, birleşik fiilleri konu alan başta mental, iletişim fiilleri, yardımcı fiiller konusunda çeşitli çalışmalar, tezler yapılmakta, fiiller çeşitli kategorilerde değerlendirilmektedir. Bu çalışmalarda ve yapılan sentaks incelemelerinde üslup özelliği olarak edebî sanatlara bağlı olarak fail-fiil ilişkisi değerlendirilmemiştir. Bu çalışmada fiillerin tespitinde yapılan tezlerden de veri tabanı olarak istifade edilmiştir [Doğan 2022, Düzgün 2018, Erdem 2007, Kurukaya 2024, Soydan 2019, Tulum 1997 ve başkaları].

Basit Fiiller

Üslup konusunda her türlü yeniliğe açık olan Ali Şir Nevâyî’nin elbette en önemli malzemesi kelimeler, söz baylığıdır. 26.000’in üzerinde kelime kullandığı tespit edilmiştir. *Muhâkemetü’l-Lugateyn*’de Ali Şir Nevâyî fiillere ehemmiyet verir, Türkçe ile Farsçayı söz varlığı bakımından karşılaştırırken fiillerden hareket eder ve Farsçada çoğunun anlamlarının tek kelimeyle ifade edilmediğini “*Bu yüz lafzdur ki ğarīb maḳāşid edāsıda ta’yīn kılpdurlar ki hīḳ kıysı üçün Sart tilide lafz yasamaydurlar ki barçası muḥtācu’n-ileyhdür ki tekellüm çağıda kişi anğa muḥtāc bolur. Köpi andaḳdur ki aṣlā anıḡ mazmūnı tefhīm kılamak bolmas ve ba’zını ki anḡlatsa bolḡay her lafz tefhīmi üçün niḳe lafzını terkīb kılamakunça bolmas. Ol daḡı Arabī alfāz mededi bile.*” sözleriyle takdim ederek tematik olarak zengin bir gruplamayapılabilecek 100 fiili yazar: *aldamak, arḡadamak, avunmak* “avunmak, teselli bulmak, gönül aldatmak”, aylanmak “dönmek,

dolaşmak”, *bıçmak* “biçmek”, *bohsamak* “dokunaklı, yanık bir sesle, boğuna boğuna ağlamak”, *busmak* “pusmak, pusu kurmak; dışarı firar etmek”, *buşurğanmak* “üzülmek, kederlenmek; sinirlenmek”, *bürmek* “bürmek, bükmek, kıvrırmak”, *cıcaymak* “kahkaha ile gülmek veya dışarıya doğru sarkmak”, *çıdamak* “tahammül etmek, katlanmak, dayanmak”, *cırğamak* “eğlenmek, zevk sürmek”, *çaykalmak* “çalkanmak, sallanmak, harekete gelmek”, *çıkanmak* “1. çiğnenmek, ayaklar altında çiğnenmek. 2) sakınmak, çekinmek; korkmak; gerilemek”, *çimdilamak* “çimdikleme”, *çiçergemek* “ürpermek”, *çigreymek* “uyuyamamak, uyku kaçmak, uykusuzluğa müptela olmak”, *çürgenmek* “yanmak, ateşte alazlanmak”, *çubru-* “bir diğerrinin izince gitmek, takılmak”, *çubrutmak* “izletmek, peşine takmak”, *divdeşimek* (sözcüğün tanıklanamadığını belirten Barutçu, Azerbaycan Türkçesindeki *devdemmeş* “kör gibi harekett etmek”, *doptulmak* “çiğnemek, ayaklar altında ezmek; ayaklar altında ezmek; ayaklarıyla kirlenmek; tepinmek; koşmak, saldırmak, (süvari) hücum etmek; imha etmek; yağmalamak (şehir, ülke)”, *dumsaymak* “burun sallamak; darılmak, hışımlanmak”, *ıngranmak* “ağlamak, dertli olarak gizli gizli ağlamak, inlemek”, *ışkarmak* “hatırlamak; hesaba almak; kabul etmek”, *igermek* “takip etmek, birinin bir şeyin arkasından yürümek; dönmek, döndürmek”, *igirmek* “dönmek, döndürmek; eğirmek”, *iglenmek* “duraklamak; oturmak, yerleşmek; vakit geçirmek, oyalanmak; eğlenmek”, *igrenmek* “iğrenmek”, *indemek* “çağırmak, davet etmek”, *irikmek* “1) erken kalkmak; 2) acele etmek; 3) kalbi sıkıntılı olmak, can sıkılmak; usanmak, bıkmak, yorulmak; 4) nefret etmek, istikrah etmek”, *işenmek* “inanmak, güvenmek, mutmain olmak”, *kadamak* “muhkemleştirmek, çivilemek, perçinlemek, çakmak, batırmak”, *kağamak* “sarmak, çevrelemek, abluka altına almak”, *karalamak* “1) bakmak, dikkati bir şeye çevirmek, ikide bir bakmak. 2) karalamak; itham etmek, kötülemek”, *kazğanmak* “kazanmak”, *kengsiremek* “daralmak veya genişlemek”, *kenergemek* “sermek, yaymak, döşemek, açmak”, *kerkinmek* “titremek, sarsılmak, sallanmak; istimna etmek; bir kimsenin ya da bir şeyin üzerine şiddetle çıkmak, tırmanmak”, *kizermek* “1. şiddetlice yemek istemek, açlık hissetmek; 2. kurumak ve çatlamak (mes. dudaklar hakk.); 3. cimrilik etmek, istenilen nesneyi vermemek”, *kıçıklamak* “gıdıklamak, tahrik etmek”, *kılımak* “kılınmak”, *kımırdamak* “kımıldamak, sallanmak”, *kımsanmak* “imrenmek, çok arzu etmek”, *kımşanmak* “sallanmak, yavaşça-usulca kımıldamak”, *kınamak* “işkence yapmak, tedip etmek, tefdi etmek, acı ve elem vermek”, *kınggıymak* “bir tarafa eğilmek”, *kıngıymak* “azarlamak, darılmak, mırıldanarak

sızlanmak; inat etmek”, *kıstamak* “zorlamak, sıkıştırmak, mecbur etmek”, *kızganmak* “kıskanmak”, *kozgalmak* “hareket etmek, kımıldamak; heyecanlanmak; yerinden kalkmak, ayaklanmak”, *k/gömürmek* “kemirmek (kemik)”, *köndürmek* “doğrultmak, düzeltmek, ıslah etmek”, *körpekleşmek* “körpekleşmek, hafifleşmek”, *körüksemek* “can u gönülden istemek, arzu etmek, görmek istemek”, *kurukşamak* “çok kuru olmak, gıcırdamak, cızırdamak”, *kuvarmak* “benzi uçmak, solmak, sararmak”, *kündeletmek* “döndürmek, yuvarlatmak; künde ye vurdurmak, künde hane veya hapishaneye koydurmak”, *küngrenmek* “söylenmek, homurdanmak, mırıldanmak”, *küngürdemek* “boğuk ses çıkarmak, homurdamak, mırıldanmak”, *küymenmek* “bahane etmek, sebep ve vesile bulmak”, *munğaymak* “mahzun, gamlı olmak, meyus olmak”, *munflanmak* “kederlenmek; kaygılanmak”, *nikemek* “takip etmek, peşine düşmek, kovalamak; istemek, yalvarmak, rica etmek, taciz etmek”, *oğranmek* “atlar su ve yayım için kişnemek; ağlamak (yavru hayvanlar hak.)”, *osanmak* “usanmak, bıkmak; nefret etmek”, *öngdeymek* “iyileşmek, başarmak”, *örtenmek* “yanmak, kavrulmak”, *savrulmak* “savrulmak”, *sığınmak* “sıgmak; sığınmak; güvenmek”, *sıgırılmak* “sıgmak”, *sılanmak* “kendi kendini sıvamak, kendi kendini sıvazlamak, kendine çekidüzen vermek, süslenmek”, *sıpmak* “1) sıvamak, sıvazlamak; süslenmek; 2) sepmek, saçmak; israf etmek”, *sıpkarmak* “bir dikişte, çekişte içmek (içki veya suyu)”, *sızgürmak* “1) sızdırmak, eritmek; sezdirmek, ima etmek; belli etmek; 2) çizmek, nakş etmek, hakk etmek”, *singremek* “hüznünden yavaş ve gizli ağlamak”, *singürmek* “sindirmek, hazmetmek”, *sirmemek* “almak, kapmak, sıyırıp almak”, *sirpmek* “serpmek, saçmak; (yağmur) inmek”, *soğranmak* “mırıldanmak, dudak altından yavaş yavaş söylenmek, homurdanmak”, *sögedemek* “tapınmak; hürmet göstermek”, *söndürmek* “söndürmek (ateş)”, *suklanmak* “hırslanmak, aç gözlü olmak, tamah etmek”, *sürkenmek* “sürüklenmek, sürünmek; sürünmek, sürtünmek”, *şagaldamak* “çağlamak, cûş u hurûşa gelmek; gevezelik etmek”, *tamşımak* “damla damla içmek”, *tançkamak* “(et) kokmak, bozulmak”, *tançkalmak* “(et) bozulup kokmak”, *tarıkmak* “daralmak, can sıkılmak, sıkıntılı olmak”, *tanlamak* “tefrik ve temyiz etmek, ayırmak, seçmek”, *tirgemek* “1) sormak, sual etmek; aramak, araştırmak; 2) direk dikmek, destek vermek, dayamak; 3) engellemek; tenkid etmek, azarlamak”, *tivremek* “batmak, saplanmak”, *töşelmek* “döşenmek”, *tözmek/tüzmetmek* “1) dayanmak, tahammül etmek; 2) düzmek, düzenlemek; 3) dizmek”, *türmek* “dürmek, katlamak”, *umunmak* “beklemek, ummak, tamah etmek”, *umsunmak* “beklemek, ummak, istemek; ümidini kesmek”, *üşermek*

“çekmek, sürmek, yaklaştırmak, mecbur etmek, zorunda bırakmak, sevk etmek”, *yadamağ* “zayıflamak, güçten düşmek, yorulmak”, *yalınmak* “yalvarmak; yaltaklamak”, *yaşkamağ* “1) yassılamak, düzlemek; 2) yaslamak, dayamak (yastık), *yik-/girmek* “iğrenmek, tiksirmek, nefret etmek” [Kurukaya 2024].

Bu fiillerin çoğunu Ali Şir Nevâyî'nin şiirlerinde görürüz. Birkaç örnek:

aldara- “Çok sevinmek, kendinden geçmek”

Rûh haylı aldarap öz hâliğa tapmas şu'ur

Çün hıram itse revân-âsâ kad-ı ra'nâsı hoş [FK 261/5].

bürke- “Sarıp sarmalanmak; gonca bir insan gibi başını sarar/bürür”

Bâğ ar haţ içre ağzıñdın kızarıp sarğarıp

Gönçe zengâri libâsı birle başın bürkedi [FK 620/4].

çüçüt- “Tatlandırmak, şekerlemek”

Zehr-i gam haste Nevâyî'ğa béríp

Halk kâminı çüçüttünğ barı [FK 663/6].

ırçay- “Sırıtmak, dişlerini göstermek; bir yandan dişleri görünecek şekilde gülmek”

Mên kim ü külmek sözi çün gönçe içre jâle dèk

İl ara ırçaymadı hergiz çü dil-dârimğa tiş [FK 266/2].

tiş ırçayt- “Dişleri göstererek sırtıtmak”

Bu gül-şen gönçeside jâle érmes kim tiş ırçaytıp

Küler âşüfte bülbül nevhâsığa bî-vefâlığdın [FK 460/7].

inğren- “Gizlice ağlamak, inlemek”

İçimde yüz başağ éy gül né 'ayb inğrensem

Elem tapar tâbânığa anıñ ki hâr barur [FK 157/5].

sıpkar- “Süzerek içmek, somurup içmek”

Tapsa ol zarf ile mazrûfnı hoş sıpkarğay

Ol ki 'âriflîğ ile dehrde bolğay ma'rûf [FK 316/8].

yanç- “Döğmek, ufalamak, yumuşatmak”

Kisek kūyıda yançıp asraram köz perdesi içre

Kitürgen dèk birev kâğıdğa çırmay Ka'be toprağı [FK 618/3].

Ali Şir Nevâyî, ilk divan ve son divanda toplamda 398 Türkçe fiil kullanılmıştır ki burada fiillerin kullanım sıklığı dikkate alınmamış olup bunlar içinde yardımcı fiiller de yer almaktadır; yine bu sayıma gerek isim çekiminde gerekse birleşik fiil çekiminde kullanılan é(r)- dahil edilmemiş, yardımcı fiiller dikkate alınmıştır.

Fiil konusu işlenirken dile zengin ifade imkânı sağlayan fiillerin çeşitliliğinde geçici olarak isim (isim, sıfat, zarf) olarak kullanılmasını sağlayan İsimden isim yapım ekleri, oldukça

zengin sayıdaki isim-fiil ekleri ve zarf-fiil ekleriyle kullanımlarını değerlendirmek gerekir. Bu yapılar da çekimli fiil kadar üslupta hareketliliğe, zamana işaret ederek etki yaratmaktadır.

Birleşik Fiiller

Uğur Düzgün'ün tespitine göre *Garâyibü's-Sıgar* ile *Fevâyidü'l-Kiber*'de 1335 adet fiil işlenmiştir; oluş fiilleri (795) kılış fiillerine (535) göre daha çok tercih edilmiştir; ancak bunlar çok sayıda ve 59'u Türkçe 492 isimle farklı manalarda birleşik fiillerin kullanıldığını dikkatten uzak tutmamalıyız. Ayrıca bir isim farklı yardımcı fiillerle (*é(r)*, *aç-*, *al-*, *bağla(n)-*, *bir-*, *bol-/ol-*, *çık-*, *çik-*, *eyle-*, *indür-*, *itmek*, *ivrül-*, *kal-*, *kıl-*, *kil-*, *kiltür-*, *kitür-*, *koy-*, *kör-*, *köter-*, *saç-*, *sal-*, *savrul-*, *sun-*, *tap-*, *tart-*, *tık-*, *tik-*, *tur-*, *tut-*, *tüş-*, *ur-*, *yap-*, *yit-*, *yitkür-* ...) de kimi zaman eş anlamlı kimi zaman da farklı anlamlarda birleşik fiiller, hatta deyimleşmiş birleşik fiiller oluşturmaktadır: *ağızğa al-*, *ağızlar/ağzın aç-*, *ağzıma kil-*, *ağzını tık-*; *cân al-*, *cân bir-*, *cân çık-*, *cân çık-*, *cân fidâ kıl-*, *cân yit-*, *cândın kiç-*; *cefâ iyle-*, *cefâ kıl-*; *baş akar-*, *baş çıkar-*, *baş çik-*, *baş(ınğ) indür-*, *baş koy-*, *baş köterme-*, *başınğğa ivrül-*, *başım çap-*, *başımdın kop-*, *başın kitür-*. Birleşik fiiller bünyesindeki kelimelerin türüne ve kökenine göre 3 yapıda görülmektedir:

1. Fiil + yardımcı fiil: 15 tanedir. Bunların fiil + *al-* yapısında (*bara al-*, *tapa al-*, *asray al-*) yeterlilik ifade eder. Bunun haricinde birinci fiil fiilden isim yapma eklerini (-mA: *aylandurmak iste-*; -mA: *yağma bol-*), zarf-fiil eklerini (-p: *barıp aldur-*, *Köz yumup aç-*, *ölüp ölüp tiril-*, *sargarıp kal-*, *tartıp çıkar-*; -A: *kıya bak-*)

2. Türkçe isim + yardımcı fiil: 117 tane Türkçe isimle birleşik fiil görülmekte olup, bunlarda yalın durumda isimlerle (*al ol-*; *at çıkar-*; *ayru түş-*; *baş akar-/ çıkar-/ çık-/çik-/indür-/ koy-/köterme-/ yüz aç-/bol-/karar-/koy-/kör-/tut-*; *boyun sun-*; *buzuğluk kıl-*; *iş açıl-/bol-/tüş-/ kıl-*; *kan al-/ bağlan-/bér-/iyle-/ kıl-/ yığla-/yut-v.b*); çekimli isimlerle (*ağızğa al-*, *ağzıma kil-*, *ağzın aç-/ ağızlar aç-*, *ağzını tık-*; *ayağığa түş-*; *başınğğa ivrül-*; *kağga boyal-*); ancak aynı isimle hem yalın durumda hem de çekim ekli birleşik fiil kalıpları (*baş indür-*; *başınğ indür-*; *kan tök-/ kanım tök-*) da kullanılmaktadır ki manzum metinlerde vezine uydurmak için sıklıkla görülen bir durumdur

3. Alıntı kelime + yardımcı fiil: 548 birleşik fiil alıntı kelimelerle kurulmuştur. Bu yapılarda aynı alıntı isimle türetilmiş birleşik fiiller olup bazen bir alıntı isim aynı anlamda çoklukla kullanılan farklı yardımcı fiillerle de birleşik fiilleri kullanılır. Bunlarda anlamını tam idrak edemediğimiz nüanslar görülebileceği

gibi vezin gereği yardımcı fiil tercihi olabilir: *namâz iyle-* / *namâz kıl-*; *nihân iyle-* / *nihân kıl-*; *peyvend it-* / *peyvend kıl-*; *şayd it-* / *şayd kıl-* v.b.

Divanlarda kelime, kelime grupları tercihinde anlamla birlikte vezne uygunluk birincil önem taşımaktadır. Söz varlığındaki bir anlam için kullanılan kelime / kelime grubu / söz dizimi çeşitliliğinin [biti- [FK 30/4), *midâd iyle-* [FK 119/1), *naẓm iyle-* [FK 21/7), *raḳam iyle-* [FK 61/1), *sevâd it-* [FK 551/5), *taḥrîr it-* [FK 72/8), *yaz-* [FK 272/1)] temel sebeplerinden biri de budur.

Üslup Belirleyici Olarak Fiillerin Kullanımı

Yeni Türk Edebiyatı Profesörü Dr. Mehmet Kaplan, Tefvik Fikret'in üslubunu incelerken fiilleri kullanımına ayrı bir yer ayırarak "Maddî ve manevî âlemin zaman, hareket ve halini, türlü şartlar içinde, muayyen ve gayri muayyen bir şekilde anlatmak iktidarını haiz olan fiiller, bir sanatkârın üslûbunda isim ve sıfat kadar mühim rol oynarlar" [Kaplan 1995, 238] değerlendirmesinde bulunur. Bu çalışma ana hatlarıyla merhum Hocamın metodu üzerine şekillendi.

"Her sanatkâr fiile aynı derecede ehemmiyet vermez. Fiile ehemmiyet verenle vermeyen sanatkâr iki ayrı hassasiyet tipi teşkil eder. Dünyayı hareket halinde kavrayan sanatkârla, statik şekilde tasavvur eden sanatkâr arasındaki fark, üslûpta, birincisinin fiili, ikincisinin sıfatı ön planda tutmasıyla kendini gösterir" [Kaplan 1995, 239]. Ali Şir Nevâyî'de hem isimlerin hem fiillerin kullanımında özen görülmektedir. Onda isimlerin kullanımı, hatta konuların çeşitliliğine göre kullanımı üzerinde kıymetli çalışmalar yapıldı, biz fiiller üzerinde durmak istedik. Konuşulan dilde, her ismin istediği, normal, klişe bir fiil vardır; bunları olduğu gibi kullanmak, sanatkârın üslûbuna yeni bir şey ilâve etmez: Diyordu, ümit ederim, sular sakinleşir. Mehmet Kaplan Tefvik Fikret'de fiilleri değerlendirirken "Fikret'in şiirlerinde, tâbir caizse, bir de 'canlı' fiiller vardır. Manzume okunurken insan bu fiillerin alelâde bir şekilde kullanılmadığının derhal farkına varır. İşte asıl bu nevi fiillerdir ki, bir sanatkârın üslûbunu zenginleştirir" [Kaplan 1995, 240] tespitinde bulunarak fiillerin üslubu belirleyiciliği bakımından üç tarzda kullanıldığını belirtir:

1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaptırır;
2. Maddî, görülen varlıkları, manevî, gizli hareketlere sürükler;

3. Eşya ve maddenin fiillerini kendi aralarında aktarır.

Bunlara 4. olarak fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden de istifade edilmesini; 5. olarak renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerden duyuların tavsifinde yararlanıldığını ekleyebiliriz. Geniş coğrafyada, at sırtında iletişimi kolaylaştıran; şiirde canlılığı, hareketi sağlayan kısa fiil cümlelerinin sıklıkla kullanılır.

1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıkların, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yapması

Ali Şir Nevâyî nasıl manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların vasıflarını birbirleriyle ilişkilendirerek “vefâ gül bergi” derken yaptığı gibi kullanıyorsa bu varlıkların hareketlerinin de onlara yaptırır. *Saba rüzgarına görmek ve nasihat etmek* fiillerini yaptırır; mesela FK 9/8’de öldüğünde ruh yerine koyduğu gönlün bedeni terk ederek sevgilinin köyüne gittiğini hayal eder ve sabadan bu gönlü eğer görürse ona sevgilinin mahallinden çıkmaması için nasihat etmesini ister:

*Mên hod öldüm ey şabā kõṅlümni kõrseṅ kūyda
Çıkma andın dēp naşîhat kılğa-sēn zinhār aṅga*

Bu beyitte sevgilinin oklarının göğsü içinde açtığı yaraları saklayan âşîğın bu yaralarından her biri hâl dili olup âşîğın hâlini anlatmak için *zebâneler* “alevler” çıkar, derken *zebâne* kelimesi *zebân* “dil” kelimesinin de çağrıştıır. Yara dil olup *di-* fiilini gerçekleştirir:

*Zebâneler yaralardın ki çıktı ḥâlimni
Demekke ḥâl tili boldı her zebâne maṅga* [FK 17/3].

Burada da iman uç- fiilini gerçekleştirmektedir:

*Kemend-i zülfi ki açılğaç uçtı imānım
Resen mü rişte-i zünnār mu ékin āyā* [FK 38/5].

Burada şeydā kõṅgülden *başîṅ al*, *kit-* fiillerini gerçekleştirmesi istenir:

*Başîṅ al kit öz pey-i vaḳtîṅğa ey şeydā kõṅgöl
Kim émes-sēn ḥaste cānnîṅ hîç derdiḡa devā* [FK 39/5].

Başka bir beyitte *nesimden* sürme yapmak için toprak getirmesi istenir:

*Nēççe akḡay köz yaşım yētkür ḡubārın ey nesīm
Farz-ı ‘ayn érür yaşarur közge salmay tütüiyā* [FK 39/6].

Benzetme yoluyla maddî varlıklar eyleme geçer. Kirpikler hem neştere benzetilirken onların gönlü neşter vurdurduğunu/kestiğini düşünür:

*Ḳan kõṅgüldin né‘aceb turmasa kim
Kirpikiṅ her dem urar nişter aṅga* [FK 10/4].

Aşağıdaki beyitlerde *felek* büyük bir güç olarak çeşitli yıkıcı hareketleri gerçekleştirir; *buz-*, *tala-*, *yağmala-/yağma kıl-*, *yık-*; *helāk ēyle-* gibi fiiller varken vezin gereği tercih edilen basit ve birleşik fiillerle mahvetme tavsif edilir: *yüz minḡ dürr-i nāb* saçar, *jāle-i ḡam yaḡdurur*, ‘*Ömr bir naḥldir* onu *sındurur*, *ten bir külbedir* onu *ḡarāb kılur*:

Saçsa encümdin felek başınḡğa yüz minḡ dürr-i nāb
Jāle-i ḡam bil ki yaḡdurḡay bir āfetliḡ şehāb

Nē ḡaraż bu jāleni yaḡdursa andın özge kim
‘Ömr naḥlin sındurup ten külbesin kılḡay ḡarāb [FK 43/1-2].

Bu mısralarda *āh şarşarı devrān tozını* savurur, *könḡlünḡ oti* ālemi ateşe verir.

Sākiyā savurdı āhim şarşarı devrān tozın [FK 72/7a].
Ėy Nevâyî könḡlünḡ oti ‘ālem içre *saldı ört* [FK 72/9a].

2. Maddî, görülen varlıkların manevî, gizli hareketlere sürüklenmesi.

Ali Şir Nevâyî’de fiillerin bu anlatım tarzına uygun ayırt edici örnek sayısı çok fazla olmasa da ilgi çekici örnekler tespit edilir.

Şu mısrada *ḡulaḡınḡ gevheri* olan küpe ki muhtemelen incidir, fitne çıkarıcıdır.

Fitne saldı ‘ālem ehliḡa *ḡulaḡınḡ gevheri* [FK 72/1a].

Bu beyitte maddi varlık olan *ālem-i ḡarāb* “*mest-i ḡarāb-şıfat yörü-*” fiilini gerçekleştiren kişiyi görür, ona şaşırır. Geniş zaman 1. Şahıs çekimiyle an tasvir edilir, eş zamanlı olarak duyulara da hitap eden bir iletişim fiiliyle okuyucuyla temasa geçilerek kör- fiili -p zarf-fiil ekiyle zarf olarak kullanılır ve hayrette kalır.

Hemīşe mest-i ḡarāb-şıfat yörür-mēn kim
Körüp taḡayyür ēter’ālem-i ḡarāb maḡga [FK 16/2].

Bu beyitte yer küre için “sin kibi belā” **körmedi** der.

Raḡş sürgende üküş cānlar érür ḡāk-i rehinḡ
Körmedi sēn kibi hergiz küre-i ḡāk bela [FK 32/5].

Timürlüler döneminin başka şairlerinde de dilin zengin ve edebî kullanımının ispatlayıcısı olarak başta gönül, can gibi manevî, gözle görülmez isimler farklı maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaparlar:

Nevâyî’de **gönül tokta-**, *toktat-*, *bagla-*, *raḡkāş bol-*, *zaḡm ol-*, *açıl-*, *sındur-*, *tutul-*, *sal-* fiillerinin öznesidir; avlanılacak bir avdır: *tokta-* “bekletmek, istirahat ettirmek”

Ëy müslümânlar n'itip ornıda **könġlüm toġtasun**
 Kılisa her dem cilve ger bir serv-i ħūrī-zād kad [FK 126/5].

toġtat- "bekletmek, istirahat ettirmek"
 Katlıġa **könġlümni toġtatsam** u ger yok veh né sūd
 Çün méninġ deklerni öltürmekke **könġli toġtamış** [FK 282/3].

könġül bağla- "Güvenme"
 Êski 'âlemġa **könġül köp bağlama**
 Kim müsâfirġa vaţan bolmas ribât [FK 295/6].

raġġās bol- "Oyuncu olmak"
 Mihmân bolmaġ émiş çın öyide
 Yâr kim **könġlüm boluptur raġġās** [FK 288/3].

kaġ- "Uurmak kakmak"
 Cân **könġlüme** melâmet taşları birle kaġıp
 Derd ile endüh mismârını muġkem kıldınġız [FK 209/2].

zaġm ol- "Yaralanmak"
 Saçınġ kullâbıdın zaġm oldı **könġlüm** né 'aceb ölsem
 Ta'accüb kılisa bolmas ger kişi ölse yılan tişlep [FK 51/7].

avla- "Gönül avlamak, bağlanmak, âşık olmak"
 Avladınġ **könġlüm** sorup istep bu né luţf érdi veh
 Kim bu ser-gerdân kibi yüz cüst u cüyünġ şadġası [FK 644/5].

baġla- "Zaptetmek, tutmak (gönül)"
 Özge **könġüller kuşın** éylerge şayd
 Baġladı **könġlüm kuşın ol dām ara** [FK 25/5].

Kimi zaman da gönül kuşu pervane olup ışık etrafında döner:
 aylan- "Dönmek, dolanmak kuşatmak"
 Şu'le-i ruġsârıġa **könġlüm kuşı aylanadur**
 Tanġ émes gül şem'îġa bülbul eger pervânedür [FK 177/1].

çokuş- "Gömmek (kalbi gömmek, yok etmek)"
 Zaġlar kûyıda **könġlümni çokuşup üzdiler**
 Tumşuġ érmes her biri aġzıda bir perkendîdir [FK 148/3].

çörge- "Ateşte alazlamak, yakmak (gönül)"
Könġülni çörgedi 'ışkınġ velik érür tola kan
 Yalında köymiş u kessenġ érür kebâb kızıl [FK 388/3].

yanç- "ufalamak, yumuşatmak (gönlünü)" zûlm taşı yanç-;
 gönül gerdini savur-
 Kêlmese kaşr-ı ġayâtım **könġlige hoş yançıban**
 Zûlm taşın yaġdurup gerdünġa gerdin savuruġ [FK 375/4].

3. Eşya ve maddenin fiillerinin kendi aralarında aktarılması

Bu maddede özellikle empresyonist bir yaklaşımla bütün tabiat hadiselerinden insanın duyularının anlatılmasında yararlanıldığını görürüz. M. Kaplan “Empresyonist (izlenimci) sanatkârlar umumiyetle durgun haldeki duyularını nakletmek istediklerinde, fiile pek az ehemmiyet vermiş, hattâ hemen hiç vermemiş olabilirler.” der; ancak Ali Şir Nevâyî’nin iyi bir empresyonist (izlenimci) özellikle tabiat izlenimciliği ve bunu soyut olayları açıklamak için kullanmasıyla aşağıdaki mısradaki olduğu gibi ayrılık bulutu insan gibi kan ağlar:

Hicrân şehâbın yağdurdı kan dêseler [FK 240/3].

Aşağıdaki beyitte birinci mısradaki sevgilinin bakışlarının ok gibi olup gönle saplanması yeni dikilen fidana benzetilir ama hemen semeresini görmeyeceğini de bilir; *nihâl tik-* fidan diker dikmez meyve veren ağacı kim görmüş?” yani yeni ekilen fidan hemen meyve vermez, meyve vermesi için zaman gerekir.) ki bu cümle yapısı da ara ara Nevâyî’nin şiirlerinde kullandığı soru tiplerindendir: “kim körmüş ?”

Oķunġ kõġlümge kirgeç kaķre kanlar aķtı kim körmüş

Nihâl andaķ kim anı tikkeç oķ bolġay şemer peydâ [FK 36/2].

Yaşlı bir kişinin kızıl, yeşil kaftan giymek istemesi kurumuş ağaca çiçek, yaprak bağlamak (gibi)dir.

Kuruķ yığaķķa érür bağlamak şükûfe vü berg

ķarı ki istese këymek kızıl yaşıł hil’at [FK 73/4].

Kül-, örte- fiillerinin özneleri bu eylemleri gerçekleştiremezken Nevayî’de şimşek güler, ah gül yaprağını yakarak küle döndürür.

Berķ külmek birle köydüren kibi cismim ġasın

Āh kim kül kıldı ol gül-berg-i ġandân örteben [FK 505/3].

Ali Şir Nevâyî insana özgü konuşmayı mütekellim olmayan canlılara, kuşlara da yaptırır, sadece konuşmakla kalmaz metin şerhi yaptırır. Bu beyitte Hint adalarında yaşadığı ileri sürülen, gagasında çok sayıda delik olduğu ve rüzgar estiğinde bu deliklerden giren hava ile türlü türlü sesler çıkaran efsanevî kuş kaknusa mektubunu götüren posta kuşunu (/güvercini) benzetir ve onu mektubu okuyup içeriği gagasından ateş saçarak **şerh** edecekmiş gibi hayal eder.

Nâmem iltür kuş eger mażmûnın aytıp kılsa şerġ

Saķķay ot kaķnus kibi minġ çâk olup minķâr anġa [FK 9/3].

Zaaf nesne üstünde etki edecek bir isim olmamasına rağmen

Nevâyî'de dertleri dağdan daha ağır duruma getirir, bedeni çöpten daha hafif hale getirir, kılış fiilleriyle kullanılır:

ağır it- "Ağır etmek ağırlaştırmak" ; **yiñgil kıl-** "Hafifletmek"

Gerçi tağdın ağır etti derd u âzârımnı za'f

Lîk hasdın hem yiñgil kıldı ten-i zârımnı za'f [FK 318/1].

Eşyanın, maddenin fiilleriyle insan ruhundaki, bedenindeki imgek "eziyet, acı" çekiciyle değişimleri izlenimci bir görüşle eşleştirir. Bu beyitte altının saflaştırılması için gerekli işlemler insanın acı çekerken geçirdiği aşamaların peş peşe kullanılan zarf-fiillerden (iz-ip > iri-p), isim-fiillerden (köy-gen, tig-gen) yararlanarak fiillerle anlatılmasını görürüz: iz-ip > iri-p, köy-gen sayı hâliş bol = imgek tig-gen sayı, sarğar-sa.

Altun izip irip köygen sayı hâliş bolur

Nê 'aceb sarğarsa yüz téggen sayı émgek mañga [FK 14/5].

4. Fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden de istifade edilerek kısa fiil cümlelerinin kullanımı

Bu kullanımda isimden fiil yapma ekli (-mAK, -mA, -Xş) isim-fiil (-GAn, -Ar, -GUÇI), zarf-fiil (-p, -IbAn) ekli fiillerden, kısa fiil cümlelerinde sıklıkla yararlanılmaktadır:

*Ol **kopup atlanğalı** merkeb sarı ser-**hoş barıp***

*Mên **başım açıp**, ayağığa **koyup yüz, yalbarıp***

*Öz öyige **tüşmekin** hem **bilmey ölgüm** kâşki*

*Barsa **katl éylep** mênî cân miñnetidin **kutkarıp*** [FK 58/1, 4].

Hoş turur** bir tîre şâm-ı hecr éki yâr **uçraşıp

Tanışıp** bir birlerin muhkem **kuçuşup yığlaşip [FK 62/1].

Külüp olturdi** vü ilgim **çekip** yanında **yêr bêrdi

Tekellüm başladı** her lafzını **dürr-i hoş-âb éylep [FK 63/4].

*Bir ay firâkıda her kün başımğa ot **tutaşıp***

*Kuyaşka şu'le **yétip** dūdi **yétti** kökdin **aşıp***

*Özin Mesîhçe **fehm éyleben** uyatka **kalıp***

*Ecel firâkıñg ile **öltürürde** çün **öçeşip***

*Kuyaş **demin ala almay, kirip** kara yerge*

Yıkıldı** hüsnde gūyâ yüzünğ bile **talaşıp [64/1, 3-4]: 12 fiil, 22 isim, 3 edat.

Aşağıdaki beyitte gerçekten bir çabük-süvar at üstünde hızla hareket etmektedir, 12 kelimenin 5'i fiildir:

*Çabüküm tîz **sürer** tünd semend üzre **çıkıp***

*Mên sonğınça **yête alman** yügürürde **talıķıp*** [FK 65/1].

5. Renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiilleri e duyuların tavsifi

Ali Şir Nevâyî renklerden duyuların ifadesi için sıklıkla yararlanır. Onda empresyonist bir gözle başta *aķ* ve *ķara* gerek Türkçe gerekse alıntı (tîre, sevād, ciger-gün, şām-gün, rūşen, mes’ūd v.b.) kelimelerle, *kızıl*, *sarıġ*, *kök* renklerini tatta ırkların renklerinden (Türk, Hindū) bile istifadeyle görme duyusuna hitap eden renk ve duygularla psikolojik hâletin (acı çekme, gönül yaralanması, hüzn, ayrılık, matem, coşma gibi) eylemlerle canlandırılarak tasvirinde ifade vasıtası olarak kullanılır. Mesela:

Bütkenge oħşar deġe-sên her yan kıızıl tal üzre berg

Her sarıdın peykānlarıñg bu cism-i hūn-ālūd ara [FK 23/2].

Āriz u hālīñg bir dem körmesem ēy dil-rübā

*Ėyledür-min kim **körünmes közüme aķ u ķara*** [FK 39/1].

Bu beyitte de sevgilinin maddi bir varlık olan siyah beni bir ter damlasında boġulmuştur, *kevkeb fitnesi tiredir*, diġer parlak yıldızlar *aħter-i meşūddur*.

Hoy kaťresidin ġarķ irür hālīñg sevādı veh n’iter

Bir tîre-kevkeb fitnesi yüz aħter-i meş’ūd ara [FK 23/4].

İrk adlarından yararlandıġı aşıġıdaki beyitte *ēkki türk-i Ćin* = iki göz, *Hindū-yı nā-ma’dūd* = zülfür.

Aĉtīñg ĉu zūlf ol ēkki köz her yan ġadeng atmak né tañg

*Kim **ķalmış** ēkki türk-i Ćin Hindū-yı nā-ma’dūd ara* [FK 23/5].

Şu beyitte olduġu gibi renk isimlerinden elde edilen fiiller ruhî deġişikliklere baġlı yaşanan rahatsızlıklar için sıklıkla kullanır, böylelikle görme duyusuna hitap eder:

*Bāde hecridin **aķardı** közlerim ēy pîr-i deyr köz akar-*

Sındurur-sên şîşesindin ēylegil’aynek mañġa [FK 14/7].

*Ķaşıñg her laħza oynatsañg **ķararġan** köz yarur ġüyā köz karar-*

Yañġı aynıñg érür mışķal bu közgüñiñg cilāsında [FK 11/3].

Köñġülde hālidin ol ġať maħabbeti tüşti turfe dāne kökert-

*Giyāh-ı fitne **kökertür** bu turfe dāne mañġa* [FK 17/5].

Bu beyitte soyut bir kavram olan fitne bitkisinin, gönülde soyut bir kavram *muħabbet* tohumunu yeşertmesi *kökert-* fiiliyle renklerden de yararlanılarak anlatılır:

Sarġarıp ķaldım ġavādiş kāciġa hicrān kūni

Bir sarıġ kuş dēk ki kündüz ķalġay ol kuşlar ara [FK 40/5].

Ayrılıktan hastalanmak renkle tasvir edilir ki verem hastalığına yakalanmak hastalıkta rengin sarıya dönmesi sebebiyle

sarığ ağırık bol- olarak adlandırılır.

Yine FK 40. gazelde akşam ile sabah insana özgü bir davranış olarak renklerden istifadeyle matem tutar, matemde yapılan eylemleri gerçekleştirir, saçlarını dağıtır, yüz yırtarlar; akabinde dert de ölü gömer:

Şām ile şubḥ er sarığ ağırık émesler pes nédür

Tün saçın yayıp kuyaş yırtıp yüzün tutmak ‘azā

Derd tofraḫka nihān kıldı Nevāyī cismīni [FK 40/6-7a].

Ayrıca gerçekleştiğinde renkle ilgili aydınlanma ve kararlar da ortaya çıkan eylemlere tavsiflerinde yer verir. İzlenilen bir tabiat hadisesinin örnek verilerek ‘ömr çerāğının kısılalığının anlatıldığı bu beyitte şimşek çakar, hareket eder ve arkasından hemen karanlık olur. Ancak fiil çatısındaki edilgenliğe de dikkat etmek gerekir: Çakan diğer bir deyişle fiili gerçekleştiren şimşek fail değildir, şimşegin çakılması sağlanır, fail Yaratıcıdır veya n/l nöbetleşmesiyle dönüşlülük fonksiyonunda kendi kendine çakmak da düşünmek mümkündür:

Berḫ her dem çakılıp eşnegeç ok tīre bolur

Ya’nī uş mundın alıṅ ‘ömr çerāğığa hisāb [FK44/2].

Bedenin yüzün kuruyup sararmış yapraklı bir dala benzetildiği beyitte kuru-, sarğar- bitkiye ait fiillerken beden ve yüz için kullanılmıştır.

Yüz ü cismimdür sarıḡ bergī kuruḡan şāḫ üze

Şāḫ u bergī kim kurup sarğarsa kim körmüş devā [FK 40/2].

Ali Şir Nevâyî adeta insanların ruhi değişimleri, olgularını tabiattaki varlıklarda gözlemler. Tabiat insanın ruh hallerini aksi gibidir belki de başka bir ifadeyle tabiattaki her olguyu insan davranışlarıyla yaşar, yaşatır. Güneş bazan kızarır bazan da sararır. Allah’ın tezahürü, cemalinin perteviyle aydınlanmış yaradılış bağında (cihanda) bu sıfatta yüz bin gül-i rânâ bulunur:

Ḳuyaşka geh kızarmak ḡāḥ sarğarmak érür andın

Ki şun’unḡ bâḡıda bar ol şıfat yüz miṅḡ gül-i ra’nā [GS 2/5].

Sonuç

Ali Şir Nevâyî Dünya edebiyatında eserlerinde ortalama 26000 kelime kullanan ender şahıslardan biridir. Bu söz varlığının kullanımında Türkçenin bütün nazik ve ince yollarını, deyimleri, ata sözlerini, isimleri, fiilleri farklı anlamlarla ve biçimlerde, farklı söz dizimi kurgularında kullanma becerisine sahiptir. Özellikle aruzla yazılan şiirlerinde vezin zaruretiyle tekrara da düşmeden anlam doğrultusunda uygun kelime seçimi onun ileri sürdüğü “söz

harmanının emini" iddiasının ispatıdır.

Bu çalışmada *Fevâyidü'l-Kiber* divanından hareketle üslubunda fiillerin kullanımı üzerinde duruldu. Üslupta fiillerin incelenmesinde Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın metodundan hareket edildi ve Ali Şir Nevâyî'nin fiilleri kullanımında şu özellikler tespit edildi: 1. Manevî, gözle görülmez, gizli varlıklara, maddî, müşahhas, görülen varlıkların hareketlerini yaptırmaktadır. 2. Maddî, görülen varlıkları, manevî, gizli hareketlere sürüklemektedir. 3. Eşya ve maddenin fiillerini kendi aralarında aktarmaktadır. 4. Fiilin hareket ve zaman kabiliyetinden istifade eder; şiirlerinde isimden fiil yapma ekli (-mAK, -mA, -Xş) isim-fiil (-GAn, -Ar, -Guçl ...), zarf-fiil (-p, -IbAn ...) ekli fiillere, kısa fiil cümlelerine sıklıkla yer vermektedir. 5. Renk isimlerinden ve bunlardan elde edilen fiillerden duyuların tavsifinde yararlanmaktadır.

Ali Şir Nevâyî'nin fiillere verdiği ehemmiyet onun dünyayı hareket halinde kavradığını ortaya koymaktadır. Empresyonistlerin dünyayı statik şekilde kavradıkları ileri sürülse de Ali Şir Nevâyî'nin farklılığı burada ortaya çıkar, O Dünya'yı hem statik hem de hareket halinde tasavvur etmektedir.

Kaynakça

- Barutçu Özönder F.S. 1999. Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi, *In Türk Gramerinin Sorunları II* (pp. 56-64). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N. 2017. Türkçe fiillerin anlam bilimsel sınıfları. In Sema Noyan& E. Kapağan (Eds.), *I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük: 223 – 252.
- Doğan, N. 2022. Türkçede İletişim Fiilleri: Fiillerin Sınıflandırılmasında Hibrit Yaklaşım *ODÜSOBİAD* 12 (3), 2441 – 2466.
- Düzgün, Uğur. 2018. *Ali Şir Nevâyî'nin İlk Divanı ile Son Divanının Karşılaştırmalı Söz Varlığı -Fiil-*, Danışman: Prof. Dr. İ. Gülsel Sev, T.C. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Bolu.
- Erdal, M. 2004. *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- Erdem, M. 2007. Oğuz Grubu Lehçelerinde İletişim Fiilleri. *MTAD*, 4(2), 94 – 103.
- Erdem, M. 2016. Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları, *Turkish Studies*, 11(20): 185 – 200.
- FK, Kaya, Önal. 1996. *Ali Şir Nevayi Fevayidü'l-Kiber*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şahan Güney, Fatma. 2008. Tatar Türkçesinde Bitme ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal Of Turkish World Studies*, VIII (1): 125 – 140. İzmir.
- Kaplan, Prof. Dr. Mehmet. 1971. *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul:

Dergay Yayınları

Hacıeminoğlu, N. (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Kurukaya, Onur. 2024. Muhâkemetü'l-Lügateyn'deki Yüz Fiilin Kılınış Özellikleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (37), 259 – 273.

Kut, Günay. 2003. *Ali Şir Nevayi Garaibü's-Sıgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.

ML, Barutçu, Özönder. 1996. *‘Ali Şir Nevayi Muhâkemetü'l- Lügatayn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sadikov, Kasımcı. 2017. *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Taşkent: Akademnashr.

Soydan, S. ve Saz, M. 2019. Lisânü't-Tayr'da İletişim Fiilleri, *Turkish Studies*, 14(2), 855-878.

Tulum, Mehmet Mâhur. 1997. *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*, İst. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Kemal Eraslan, İstanbul.

Zakiev, M. Z. (ed.). 1993. *Tatarskaja grammatika II: Morfologiya*, Tatarskoye knižnoe izdatel'stvo, Kazan.

The Function of Verbs in the Stylistic Framework of Ali Shīr Navā'ī

Prof. Dr. Tanju Seyhan¹

Abstract

In the poem placed at the beginning of the new classifications of his divans, Ali Shīr Navā'ī elaborates on various stylistic traditions (Kashmiri, Rūmī, Khitāyī, and Hotanī), while in *Münşe'āt* he provides a detailed discussion of both the Turkish and Persian styles. This clearly attests to his innovative approach. In this study, we focus on the use and characteristics of verbs, verbals, and verbal clauses in Navā'ī's poetry as one of the key elements influencing his stylistic expression. Due to the limitations of article length, it was not possible to examine all of his divans, masnavis, and poetic and prose works. Therefore, in order to construct a prototype for this analysis, we based our study on his first divan and the

¹ Tanju Oral Seyhan – Doctor of Philological Sciences, Professor, MSGSU Faculty of Arts and Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Head, Istanbul, Turkey.

E-mail: seyhantanju@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1283-0920

For citation: Tanju Seyhan. 2025. "The Function of Verbs in the Stylistic Framework of Ali Shīr Navā'ī". *Golden Scripts* 4: 42 – 62.

divan *Fevâ'idü'l-Kiber*.

First, the definition of the verb was provided, followed by the presentation of verb classifications proposed by Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, and M. Zakiev as illustrative examples. Subsequently, one hundred verbs cited by Ali Şîr Navâî in *Muhâkemetü'l-Lugateyn* – which distinguish Turkish from and elevate it above Persian, some of which are still found in dialectal usage – were examined through examples selected from couplets in which these verbs appear.

'Ali Şîr Navâî's stylistic structure was analyzed, with particular emphasis on the number of verbs employed in his first divan and *Fevâ'idü'l-Kiber*, as well as on the formation of compound verb structures. The use of verbs was examined in five categories supported by textual examples: 1. The attribution of actions performed by abstract, invisible, or hidden entities to tangible, visible beings. 2. The induction of visible, material entities into abstract or imperceptible movements. 3. The transference of the actions of objects and matter among themselves. 4. The utilization of the verb's inherent capacity to express motion and temporality. 5. The employment of color names and the verbs derived from them in the depiction of sensory perception.

The findings reveal that, despite the restrictive nature of the *aruz* metre on lexical choice, Navâî's extensive vocabulary – manifested through both simple and compound verb forms, as well as through their use with synonyms and antonyms in Turkish, Arabic, and Persian – demonstrates the significance he attributed to verbs and attests to his perception of the world as a dynamic and ever-moving entity.

Key words: 'Ali Şîr Navâî, first divan, *Fevâ'idü'l-Kiber*, stylistic, verb.

References

- Barutçu Özönder F.S. 1999. Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi, *In Türk Gramerinin Sorunları II* (pp. 56-64). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Doğan, N. 2017. Türkçe fiillerin anlam bilimsel sınıfları. In Sema Noyan & E. Kapağan (Eds.), *I. Uluslararası Dil ve Edebiyatta Modernleşme ve Gelenek Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Karabük Üniversitesi Yayınları, Karabük: 223 – 252.
- Doğan, N. 2022. Türkçede İletişim Fiilleri: Fiillerin Sınıflandırılmasında Hibrit Yaklaşım *ODÜSOBİAD* 12 (3), 2441 – 2466.
- Düzgün, Uğur. 2018. *Ali Şîr Nevâî'nin İlk Divanı ile Son Divanının Karşılaştırmalı Söz Varlığı -Fiil-*, Danışman: Prof. Dr. İ. Gülsel Sev, T.C. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, Bolu.
- Erdal, M. 2004. *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston: E. J. Brill.
- Erdem, M. 2007. Oğuz Grubu Lehçelerinde İletişim Fiilleri. *MTAD*, 4(2), 94

– 103.

- Erdem, M. 2016. Türkçede Fiiller ve Sınıflandırma Sorunları, *Turkish Studies*, 11(20): 185 – 200.
- FK**, Kaya, Önal. 1996. *Ali Şir Nevayi Fevayidü'l-Kiber*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Şahan Güney, Fatma. 2008. Tatar Türkçesinde Bitme ve Tamamlanma Bildiren Birleşik Fiil Yapıları, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal Of Turkish World Studies*, VIII (1): 125 – 140. İzmir.
- Kaplan, Prof. Dr. Mehmet. 1971. *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser*, İstanbul: Dergay Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1991), *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kurukaya, Onur. 2024. Muhâkemetü'l-Lügateyn'deki Yüz Fiilin Kılınış Özellikleri. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (37), 259 – 273.
- Kut, Günay. 2003. *Ali Şir Nevayi Garaibü's-Sıgar: İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ML**, Barutçu, Özönder. 1996. *Ali Şir Nevayi Muhâkemetü'l- Lügateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sadikov, Kasımcı. 2017. *Alişir Nevâyî, Muhâkemetü'l-Lugateyn*, Taşkent: Akademnashr.
- Soydan, S. ve Saz, M. 2019. Lisânü't-Tayr'da İletişim Fiilleri, *Turkish Studies*, 14(2), 855-878.
- Tulum, Mehmet Mâhur. 1997. *Özbekçe'de Tasvir Yardımcı Fiilleri*, İst. Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Eski Türk Dili Bilim Dalı, Doktora tezi, Danışman: Prof. Dr. Kemal Eraslan, İstanbul.
- Zakiev, M. Z. (ed.). 1993. *Tatarskaja grammatika II: Morfologiya*, Tatarskoye knižnoe izdatel'stvo, Kazan.

Ashurali Zohiriy – jadid matbuotining atoqli vakili

Toʻlqin Togʻayev¹

Abstrakt

Ushbu maqola oʻzbek jadidchilik harakatining koʻzga koʻringan vakili Ashurali Zohiriyning noshirlik va jurnalistika sohasidagi ishlari, shuningdek, ijtimoiy-siyosiy faoliyatini tadqiq etishga bagʻishlangan. Xususan, maʼrifatparvarning oʻtgan asr 10-20-yillarida milliy matbuot, matbaachilik va boshqa madaniy-maʼrifiy jabhalardagi xizmatlarini yoritishga eʼtibor qaratilgan. Olimning matbuot vositasida millatni uygʻotish, insonlarda milliy ong va ruhni tarbiyalash, ularga oʻz erk va huquqini tanitish borasidagi xizmatlari ham koʻrsatib berilgan. Fargʻona matbuotining shakllanishi va rivojlanish jarayoni, gazetalar tarixi Ashurali Zohiriy timsolida, uning faoliyatiga asoslanib tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: *jadidchilik, muxtoriyat, istiqlool, Fargʻona matbuoti, ona tili, milliy ong, madaniyat.*

Kirish

Ashurali Zohiriy (1885 – 1937) oʻzining qizgʻin ijtimoiy-siyosiy faoliyati, salmoqli ilmiy-ijodiy merosi bilan xalqimizning istiqlool yoʻlidagi kurashi, yuksak madaniyati tarixida yorqin iz qoldirgan siymolardan biridir. U oʻz davrining ilgʻor hodisasi sanalgan jadid ijtimoiy harakatchiligining faol vakili, oʻzbek maʼrifatchiligining atoqli arboblardan sanaladi. Samarqandda Behbudiy, Toshkentda Munavvar qori jadid ijtimoiy harakatining boshida turgan boʻlsa, Ashurali Zohiriy Fargʻona vodiysi maʼrifatparvarlarining yetakchisi edi.

Zohiriyning tariximizda tutgan oʻrni va ilmiy merosini keyingi yillari jiddiy oʻrganish boshlandi. 2022-yili unga bagʻishlab oʻtkazilgan “Ashurali Zohiriy – yurt va millat fidoyisi” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani xayrli ishlardan boʻldi. Uning nomi mutaxassislarga yaxshi tanish boʻlsa-da, keng oʻquvchi ommasi hali yaqindan bilmaydi. Zotan, bu zot oʻz zamonida Behbudiy, Munavvarqori, Fitrat, Qodiriy, Choʻlpon singari mashhur edi.

¹ *Togʻayev Toʻlqin* – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti universiteti.

E-mail: tm-togay@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0809-3198

Iqtibos uchun: Togʻayev, T. 2025. “Ashurali Zohiriy – jadid matbuotining atoqli vakili”. *Oltin bitiglar* 4: 63 – 75.

Asosiy qism

Uyg'onish davri ma'rifatparvar ziyolilari hayot taqozosi bilan ijtimoiy-ma'naviy hayotning turli sohalarida ish olib borganlar. Ular ayni paytda pedagog-olim, yozuvchi-shoir, jurnalist-noshir sifatida va yana boshqa sohalarida faoliyat ko'rsatganlar. Ashurali Zohiriy ham bundan mustasno emas. Olim pedagogik, adabiy-publitsistik, ilmiy-ma'rifiy, matbuotchilik va matbaachilik faoliyati bilan o'zbek xalqi madaniyati tarixida munosib o'rin tutadi.

Ashurali Zohiriy o'zbek jurnalistikasi rivojiga ham katta hissa qo'shgan. U dastlab "Sadoyi Farg'ona" (1914), "El bayrog'i" (1917) gazetalarida faoliyat ko'rsatdi. 1917-yil 1-iyundan ona shahri Qo'qonda o'z muharrirligi ostida davrining eng oldi bo'lgan "Yurt" jurnalini chiqardi. Sho'rolar davrida "Xalq gazetasi" (1918 – 19), "Mehnat bayrog'i" (1921), "Farg'ona" (1921 – 1925), "Yangi Farg'ona" (1926 – 1930) gazetalarida adabiy xodim bo'lib ishladi. Hukumat tomonidan "Xizmat qahramoni" etib taqdirlandi [Фарғона, 1923].

XX asrning o'ninchi yillaridan Ashurali Zohiriy qizg'in ijtimoiy-siyosiy faoliyat bilan shug'ullana boshladi. Zakiy Validiy "Xotiralar"ida 1913-yili Farg'onaga kelganida mahalliy jadidlar bilan musulmonlar o'rtasida tashkilotchilik ishlari olib borishganini, targ'ibot ishlarini kuchaytirish uchun turkcha (o'zbekcha – T. T.) "Sadoyi Turkiston" va ruscha "Туркистанский голос" gazetalarini chiqarishni yo'lga qo'yganliklari haqida yozadi: "Bu gazetaning turkchasi haqida Toshkentda advokat Ubaydulla Xo'jayev, muallimlardan Munavvar Qori va Qo'qonda Ashurali Zohiriy bilan gaplashib, ularni Vadim Chaykin bilan yaqindan tanishtirdim" [Ahmad Zakiy Validiy To'g'on 1997, 41].

Gazeta chiqadigan shaharlar, uning dasturi, g'oyasi belgilangach, "Sadoyi Turkiston" Toshkentda, "Туркистанский голос" Andijonda chiqa boshladi. Izma-iz Qo'qon shahrida "Sadoyi Farg'ona" dunyo yuzini ko'rdi. Ushbu gazeta muharriri va noshiri taraqqiyparvar, ishbilarmon, keyinchalik Turkiston muxtoriyati hukumati tarkibiga kirgan Obidjon Mahmudov edi. Bunda musahhih (tuzatuvchi – korrektor) bo'lib ishlayotgan Ashurali Zohiriy gazeta faoliyatining tayanch kuchlaridan edi. Aslida, u gazetaning nashr va tahririyat ishlarini boshqargan.

"Madaniy davlatning barcha fuqarolari ma'rifatning porloq ziyosiga intilmog'i kerak. Madaniyat ziyosiga yo'l ochmoqning eng yaxshi omili matbuotdir", degan Mahmudxo'ja Behbudiy "Sadoyi Turkiston" va "Sadoyi Farg'ona" gazetalarini "Turonning egizak farzandlari" deb ataydi, gazetxonlarga bu nashrlarni o'qish va ularga

obuna bo'lishni tavsiya etadi.

Darhaqiqat, "Sadoyi Turkiston" va "Sadoyi Farg'ona" gazetalarining o'zbek xalqini erk va hurriyat, milliy birlik va taraqqiyot g'oyalari ruhida tarbiyalashdagi o'rni va ahamiyati katta bo'ldi. Garchi Turkistondagi chor ma'muriyati bu gazetalar nashrini 1915-yildayoq ta'qiqlagan bo'lsa-da, ular o'zbek xalqi milliy ongining uyg'onishida, erk va hurriyat g'oyalari bilan oshno bo'lishida, taraqqiyotga intilishida ulkan xizmat qildi.

"Sadoyi Farg'ona" tadbirkor Obidjon Mahmudov say-harakati bilan tashkil qilinib, 1914-yil 3-apreldan boshlab Farg'ona vodiysidagi birinchi milliy nashr sifatida chiqa boshlagan. Bu millat hayotida katta voqyea edi. Cho'lpon bu haqida Bokuda chiqqan "Yangi iqbol" gazetasida shunday deb xabar bergan: "...1914-yil sana aprel oyi biz, turkistonliklar uchun bir "milliy bayram" deyinilmag'a loyiq bir shay edi. Chunki, aprelning 2-yoki 3-inda Ho'qand tujjorlaridan muhtaram Obidjon afandi Mahmudof himmati ila "Sadoyi Farg'ona" isminda haftada ikki daf'a nashr qilinur bir g'azita chiqa boshladi. Butun Turkiston bu g'azitani buyuk bir shodliq va suyunch ila qorshi oldilar" [Qodirova 2019, 73 – 75].

Umuman, Turkiston matbuotini ilk martaba jamlab, tahliliy fikr bildirgan Cho'lpon bo'ladi. Uning kattagina hajmdagi "Turkistonda matbuot" maqolasi 1920-yili ozarboyjon nashri bo'lgan "Fuqaro fuyuzoti" jurnalida chop tilgan. Cho'lponning bu joyda maqola e'lon qilishi uning 1920-yili Bokuda bo'lib o'tgan Sharq qurultoyida ishtiroki bilan bog'liq. Cho'lpon bu maqolasida Turkistonda Oktyabr inqilobigacha dunyo yuzini ko'rgan nashrlar haqida o'rniga qarab ba'zan ko'proq, ba'zan qisqa ma'lumot berib o'tadi. Keyingi davr matbuoti to'g'risida maqolaning davomi jurnalning keyingi sonida bosilishi bildirilgan bo'lsa-da, chamasi, bu amalga oshmay qolgan. Cho'lpon Turkiston gazeta va jurnallari haqida ancha xolis fikr bildiradi. Xususan, "Sadoyi Farg'ona" haqida ham ikki-uch jumla qayd qilgan: "Sadoyi Farg'ona" (Farg'ona markazi Qo'qon shahrida) – taraqqiyparvar gazeta. Muharrir va noshiri hozirgi "Sharq qurultoyi" a'zosi Obidjon Mahmudof edi. Bu gazeta 126 no'merga qadar davom etib, moddiy jihatdan siqilaroq yopildi. Buning bir necha no'meri chiqqan ruscha tarjimasi ("Ферганское эхо") bor edi" [Cho'lpon 1998].

Abdulla Avloniy 1924-yili "Turkiston" gazetasida (24-iyun, 295-son) bosilgan "Burungi o'zbek vaqtli matbuotining tarixi" maqolasida o'lkada o'zbek tilida chiqqan nashrlar haqida xabar

berar ekan, "Sadoyi Farg'ona"ga shunday baho beradi: "Sadoyi Farg'ona", bu ham 1914-yil Qo'qonda "Sadoyi Turkiston" bilan bir kunda Obidjon Mahmudovning mas'uliyati ostida chiqa boshladi. Bu gazeta har jihatdan "Sadoyi Turkiston"dek bo'la olmadi. Qalam ahillarini o'ziga jalb qila olmasdan, inqirozga yuz tutib, nihoyat bu ham to'xtadi".

Qachonki, sho'rolar tuzumi mustahkam oyoqqa turib, o'zbek adabiyoti va adabiy tilini, milliy madaniyatini proletarlashtirish, sovetcha "baynalminallashtirish" jarayoni boshlangach, jadid ziyolilariga "burjua millatchilari" tamg'asi bosildi. Ayniqsa, katta avlod ziyolilarining sho'ro tuzumi, xalq uchun ziyonli ekanini fosh etishda Ziyos Said (Qosim Solihov)ning xizmatlari ajralib turadi. Jadidlar keskin tanqid qilingan turkum maqolalari va matbuotga oid "O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870–1917)" kitobini e'lon qiladi. Kitobida "Sadoyi Farg'ona" haqida shunday ma'lumot berilgan: "Farg'onada birinchi marta o'zbek tilida chiqarilgan gazeta. Muharrir va noshiri Obidjon Mahmudov (Obid chatoq) edi. Musahhih bo'lib Ashurali Zohiriy ishladi. Usmon Nuriy (qrimlik tatar) tarjimon edi. Muxbir va yozishuvchilari yo'q bo'lmasa ham – kam, shuning uchun bu gazeta ko'p vaqt e'lonlar bilan to'lib chiqqan. Tili o'zbekcha deyilgan bo'lsa ham, arabcha, forsiycha ko'p bo'lishi ustiga o'sha usulda jumlar tuzilar edi.

Tiraji 500 – 600 bo'lib, haftada uch marta chiqar va mushtariysi juda oz bo'lganlikdan ko'pincha qo'lda sotilar edi. 1914-yil 13-aprelda chiqqan bu gazeta, shu yilning noyabr oyida yotib qoldi. Hammasi bo'lib yuz songa yetar-yetmas chiqdi" [Ziyos Said 1974].

Gazetaning jami nashr sonlari hisobida, faoliyati to'xtagan yili bo'yicha bu joyda yanglishlikka yo'l qo'yilgan, mazmunida anchayin sho'rocha sinfiylik sezilib turgan bo'lsa-da, bu tarixiy jihatdan e'tiborga loyiq. Ayrim manbalarda gazeta 123ta son chiqqan deyilsa, Cho'lpon buni 126 ta deb ko'rsatgan.

Gazeta sahifalarida Obidjon Mahmudov, Ashurali Zohiriy, Abdullabek Musobek hoji o'g'li, Shokir Muxtorov, Hamza, Vasliy, Muhammad Odil, Cho'lpon, Ibrohim Davron va boshqa mualliflarning jamiyat hayotining turli va muhim mavzularida publitsistik maqolalari e'lon qilib borilgan. So'fizoda, Tavallo va yosh Cho'lponning she'rlari bosilgan.

"Sadoyi Farg'ona" gazetasining 1914-yil 1-sonida (3-aprel) yozilgan "So'z boshi" Ashurali Zohiriy qalamiga mansub. Ma'rifatparvar unda milliy turmush, millat taraqqiyotida milliy

matbuot va adabiyotning o'rne to'g'risida qizg'in fikr yuritadi. Insonlarda milliy ong va hisni uyg'otishda, ma'naviy-ruhiy tarbiya sohasida yangi adabiyot va matbuotning qudratli vosita ekanini ko'rsatib o'tadi: "Gazeta har bir millatning tarjimonidirki, bilmagan narsalarini bildirar va ham millatning muddaosini boshqalarga bildirar < ... > Yana boshqa bir so'z bilan aytilsa, gazeta har bir millatning tilidir. Gazetasiz millat tilsizdir. Zero, tili va adabiyoti yo'q millat millat emasdir. Har kimning dunyoda tirik turmog'i uchun havo bilan suv qanday lozim bo'lsa, har qavmning hayoti saodati uchun ul millatning adabiyoti va matbuoti bo'lmog'i lozim" [Zohiriy 1914, 3-aprel].

Til – millatning ruhi, uning dunyoda borligining asosiy omili ekanini jadidlar ham teran anglaganlar. Shu sababli barcha zamonlarda xalqning asl farzandlari, ma'rifatparvar siymolar ona tilini millatga o'zligini anglatishda, uning qudratini, shon-shuhratini ko'tarishda, tushkun va tutqun zamonlarda esa ruhiyatini omon saqlash, unga qaytadan kuch bag'ishlashda zo'r qurol deb bilganlar. Xususan, milliy uyg'onish davri bo'lib tarixga kirgan XX asrning birinchi choragida ma'rifatparvar ziyolilar kishilarda milliy ruhni uyg'otishda, milliy ongni o'stirishda tilga g'oyat katta ahamiyat berdilar. Negaki, ular millatning mavjudligini tasdiqlaydigan bebaho javohir ona tili ekanligini komil darajada tushunganlar. Shu bois o'z tillarini rivoji uchun barcha choralarni ishga solib, bu yo'lda xizmat qildilar.

"Sadoyi Farg'ona" yo'lga qo'yilgach, Zohiriyning ko'p o'tmay e'lon qilgan "Ona tili" maqolasi "Bir millatning o'z tilidagi kitob, risola, gazeta, jurnol va boshqalarig'a bir so'z bilan, adabiyot (literatur) deyilur" jummalari bilan boshlanadi [Zohiriy 1914, 13-aprel]. Fikrini davom ettirib u shunday yozadi: "Dunyoda yashab turg'uchi har bir millatning ilmida, hunarda va boshqa to'g'rilarida qaysi darajada ekanligi adabiyoti bilan o'lchonilinib, adabiyoti boy bo'lg'on millatni har vajhdan oldinda va yuqorida e'tibor qilinur. Bilaks, adabiyoti bo'lmag'on, bo'lsa ham borlik, yo'qlik (o'rtasida – *T.T.*) bo'lsa, ul qavmning boshqalar oldida hurmat va e'tibori bo'lmas. Va ham har nav hayot ijtimoiya va madaniyatdan bahra ololmas". "Bas, endi bizda ham ul "adabiyot" degan narsa bormu? Yo yo'q?" – deya savol qo'yadi va bunga o'zi: "Yo'q desa xato bo'lmaydurg'on darajada bordur..." deya javob beradi. Millatning ulamo va mudarrisarlari va xoh yosh o'smirlar bo'lsun, bu muqaddas ona tilini tiriltirmoq u yoqda tursin, balki yo'qotmoqlikka sabab bo'layotganliklaridan qayg'uradi. Ulamolar o'z xat yoki yozishmalarini ona tillari qolib, forsiy tilda

bitishlarini, hammasidan zararlisi – shogirdlarga arabcha sarf, nahv darslarini o'z tillari qolib, forsiy til vositasida o'rgatishlarini tanqid qiladi. “Ona tilig'a muhabbat va islohi” umid qilingan yosh o'smirlar esa o'zaro xat-yozuvlarida usmonlicha yoki tatarcha yozishlaridan ranjiydi. Muallifga ko'ra, bularning birinchilari eron adabiyoti, ikkinchilari tatar va usmonli adabiyoti vositasi bilan fikrlarini ochganliklari bois “o'z ona tillarig'a haqorat nazari bilan boqub, kundan kun esdan chiqormoqg'a boshlaydurlar”. Behbudiy hazratlari fikrlariga hamohang “porsiycha, arabcha, uruscha va boshqalarni ham bilaylik, bilaylikgina emas, juda yaxshi bilaylik. Lekin o'z ona tilimizni hammasidan ortiq va ziyodroq bilaylik, sarf va nahvlari bilan bilaylik... Qachonki, o'z ona tilimizni yaxshilab bilmadikmu, boshqa tilni albatta durust bilmaymiz”, – deb yozadi.

Tarixda mavlono Lutfiy, Alisher Navoiydek zotlar ona tilining boshqa tillarga nisbatan boyligini, she'riyatdagi yuksakligini, musiqada bo'lgan latofatini o'z asarlari bilan ko'rsatib berganliklarini namuna qilib keltiradi. “Ona tiliga muhabbati bor kishi ham Amir Navoiy asarlarini o'qub ko'rganda, tilimiz avvalda shuncha boy va mukammal ekan, nima qildikki ul latofat, ul nafosatlarini yo'qotib, kishi tonimoydurg'on bir holga kelturub qo'yduk, deb ohlar tortur” .

Mana bu fikrlar esa maqolaning mohiyatini ifodalaydi: “Nechukki, har bir insonning jonidan aziz narsasi din va millatidir. Ul din va millatni muhofazati ham har afrodi insonga vojibdur. Oni muhofazati ona tili muhofazati bilan bo'lur. Qachonki bir millat tilini yo'qotsa, ul vaqt dinini va millatini ham yo'qotur”.

Tatar qardoshlarning bu paytdagi til va adabiyotlarining taraqqiysi ularning milliy va ona tilidagi gazetalari bilan bo'lganini ko'rsatadi. Gazeta va jurnallar dunyo ahvolidan va boshqalar borasida xalqqa xabar berib, fikrini o'stirish bilan birga, “ona tilining kengg'oymog'i va mukammallashmog'i”ga katta foydasi bo'lishini uqtiradi. Milliy tilning taraqqiysi uchun qayg'urmay turgan Turkiston gazeta va jurnallarini ona tiliga xizmat etishga chaqiradi: “Takror aytaman, gazeta ona tilig'a xizmat etsun! Vaqti kelganda millatini tili yo'qlar qatorida qoldirmasun!”.

Faoliyatining ilk pallalaridan ona tili uchun qayg'urgan Ashurali Zohiriy ham umrining oxirigacha milliy til uchun kurash maydonida turdi. Sho'rolar davlati sharoitida ham bu tuzim bergan imkoniyatlardan foydalanib, o'zbek xalqining milliy manfaatlarini himoya qildi. U ona tilini davlat tili bo'lishi uchun kurashdi. Davlat muassasalarida ish yuritishni o'zbek tilida olib borish masalasini doim ilgari surdi [Zohiriy 1923, 13-may; 1924, 199-son].

“Sadoyi Farg‘ona” sahifalarida Zohiriyning turli mavzularda yurt va jamiyat hayotining qizg‘in masalalari aks etgan o‘nlab maqolalari e‘lon qilindi. Keyinchalik zamon o‘zgarib, dunyo yuzini ko‘rgan Farg‘ona matbuot nashrlarida ham jo‘shqin faoliyat yuritdi.

Taniqli jurnalist, olim Halim Saidov Farg‘onada chiqqan “El bayrog‘i”, “Yangi Sharq”, “Mehnat bayrog‘i”, “Farg‘ona”, “Yangi Farg‘ona” kabi gazetalar asli “Sadoyi Farg‘ona”dan boshlanganini asoslab beradi. Ashurali Zohiriyga haqqoniy baho berib, uning bu silsilalar shodasini asosiy bog‘lovchi halqa rolini ado etganini to‘g‘ri ta’kidlaydi. Muallif “...gazetaning muassisu muharrirlari, nomi o‘zgaradi, lekin jamoalarda har doim bog‘lovchi mehvar vazifasini millat fidoyisi Ashurali Zohiriy bajarib turadi” [Saidov 2014] deganda, butkul haq edi.

Darhaqiqat, Ashurali Zohiriy hayoti, faoliyati, boringki, taqdiri Farg‘onada chiqqan mana shu asosiy nashrlar bilan chambarchas bog‘liq. Masalan, u Turkiston Muxtoriyati qadar qisqa umr ko‘rgan, uning rasmiy organi bo‘lgan “El bayrog‘i” gazetasiga 1918-yildan Po‘lat Soliyev bilan hammuharrirlik qildi. “Yashasin Turkiston Muxtoriyati” so‘zlarini o‘ziga shior qilib olgan bu gazeta muvaqqat milliy hukumat siyosatini yoritib boruvchi davriy nashr edi. Gazeta sonlarida e‘lon qilingan maqolalar mazmunida muxtoriyatchilik, milliy davlat, uni boshqarish va mustahkamlash, Turkistonning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, milliy-ma’naviy sohalarini rivojlantirish masalalari aks etgan [Vohidova 2023, 12 – 16]. Ziyo Said “El bayrog‘i”ni bolsheviklarga, proletariat sinfiga qarshi kurashishda ayblaydi. Bu nashr aksilinqilobiy gazeta sifatida sho‘ro davlati tomonidan tugatildi. Ashurali Zohiriyning bundagi faoliyati keyinchalik uning sovetlar tomonidan “xalq dushmani” sifatida qatag‘on qilinishida qo‘l keldi.

Ashurali Zohiriyning Farg‘ona gazetalar tarixi haqida ma’lumot bergan ikkita maqolasi mavjud. Birinchisi – “Farg‘ona” gazetasining 1924-yil 181-sonida “Olti yillik o‘zbek adabiyoti (bosma so‘zi)ga bir qarash” nomli maqolasi bo‘lsa, ikkinchisi – “Farg‘ona” gazetasining 1926-yil 27-maydagi 402-sonida bosilgan “Farg‘ona” gazetasining tarixi va muvaffaqiyatlari (besh yoshga to‘lishi munosabati bilan)” nomli maqolasidir. Turgan gapki, bu maqolalarda inqilobdan oldingi “Sadoyi Farg‘ona” yoki boshqa nashrlar to‘g‘risida so‘z yuritilmagan. Ikki yil farqi bilan chiqqan bu maqolalardagi “Farg‘ona” gazetasi tarixiga oid ma’lumotlar asosan mos keladi va bir-birini to‘ldiradi. Gazeta mas’ul muharrirlarining ko‘rsatilishi, ular ism-familiyalarining qisqa yoki to‘liq shaklda yozilishi jihatidan

biroz farqli o'rinlar ham mavjud. Masalan, 1924-yilgi maqolada "Bu muddat ichida "Farg'ona" gazetasi: Fotih Sulaymon, Nabi Mansur, Ayn Karim, Abdulla Rahmat, Mirzohid Oqil, S. Saydali, Sulton Segiz yana A. Karim o'rtoqlarning mas'ul muharrirliklari ostida chiqib keldi" deb ko'rsatilgan. 1926-yilgi maqolada esa bu quyidagicha aks etgan: "5 yil ichida "Farg'ona" gazetasida mana bu o'rtoqlar muharrirlik etdilar: 1) Botu, 2) Fotih Sulaymon, 3) Nabi Mansurof, 4) Abdullajon Karim o'g'li, 5) Sulton Segizboy o'g'li, 6) Mirzohid Oqiliy, 7) Sayidsulton Sayidali o'g'li, 8) Mirza Hakimali o'g'li, 9) A. Rahmat, 10) Xolmuhammad Oxundiy".

Birinchi maqolada sho'rolar tuzumi o'rnatilgandan keyin Turkiston Muxtor Sho'rolar Jumhuriyati (TASSR) olti yillik davrida bu o'lkada, xususan, Toshkent, Samarqand, Buxoro va Farg'ona vodiysida bosilgan o'zbekcha gazeta va jurnallar haqida, ayrim gazetalarning til va texnik jihatdan yutuq va kamchiliklari borasida ma'lumot berilgan, shuningdek, sahna va badiiy asarlar to'g'risida ham muxtasar fikrlar bildirilgan. "Olti yillik o'zbek qizil adabiyotining yetishtirgan qizil qalam imzolari"dan Usmonxon, Julqunboy, G'ozi Yunus, Botu, Elbek, A.Rahmat, Saydalixo'ja, O'ktam, Sanjar, Vadud Mahmud, Mannon Ramz, Abdulhay Toji, Abdulmo'min Sattoriy, A. Maqsudiy, Ziyosaid, Komiljon, Pafiq va G'ayratiy kabilarni ko'rsatsa, yangi shoir va yozuvchilar sifatida Said Ahmad, Zehniy, Bektosh, Muxtor, Mahmud, Ahmad Shukuriy, Anqaboy, Tillaxon qizi, Usmon Akromiy kabilarni tilga oladi.

Ashurali Zohiriyning "Olti yillik o'zbek adabiyoti (bosma so'zi)ga bir qarash" nomli maqolasi chop etilgan "Farg'ona" gazetasining 1924-yil 181-sonida "Qizil o'zbek matbuotimizning olti yilligi" nomli bosh maqola, shuningdek, Lutfulla Olimpiyning "Qizil adabiyotimizning hozirgi holi" va Abdurahmon Sa'diyning "Olti yillik o'zbek qizil matbuoti davrida maktab adabiyoti" nomli maqolalari ham o'rin olgan. Gazetaning ushbu soni sakkiz sahifada chiqqan.

O'zbek qizil matbuotiga olti yil to'lishi munosabati bilan "Turkiston" gazetasi "Farg'ona" gazetasining boshqarmasiga tabrik yo'llagan.

Gazetaning birinchi sahifasida "Farg'ona" gazetasining butun "tahririya idora ishchilari": A. Rahmat, A. Zohiriy (hay'at tahririya), Nosirjon Ziyosaid o'g'li (idora mudiri), Yunusjon Og'aliy (muvazze' – ekspeditor) kabilarning birga tushgan surati bor. Keyingi sahifalarda Botuning surati (izohi bilan: 1921-yil 27-may "Farg'ona" gazetasi boshlab chiqq'ondag'i hay'at tahririya boshlig'i ham qadrli yosh

shoirimiz o'rtoq Botu), Cho'lpon (yosh shoirimiz – Abdulhamid Sulaymon), S. Segizboyev, A. Karim (bosh muharrir) va gazetaning boshqa texnik xodimlari surati bosilgan.

Ikkinchi maqola to'g'ridan-to'g'ri "Farg'ona" gazetasi tarixiga bag'ishlangan. Unda dastlab gazeta 1919-yili 1-iyulda Farg'ona shahrida Farg'ona viloyati firqa qo'mitasi va viloyat inqilobiy qo'mitasi fikr tarqatuvchisi bo'lib, "Yangi Sharq" nomi bilan chiqqani qayd etilgan.

Maqolani o'qib, 1921-yil yanvar oyi o'rtalarida Farg'ona viloyati markazi Qo'qonga ko'chgach, u bilan birga "Yangi Sharq" gazetasi idorasi ham bu yerga ko'chgani, gazetaning 4(96)-sonini chiqargani, uning avvalgi muharriri Qosim Sarokin bo'lganidan xabar topamiz.

Ko'p o'tmay "Yangi Sharq" gazetasi Qo'qonda chiqib turgan "Знамя труда" gazetasining nomini olib, ya'ni uning "musulmonchasi bo'lib" "Mehnat bayrog'i" nomi bilan chiqa boshlaydi. Zohiriy yozishicha, "Mehnat bayrog'i" "...avvalda Qosim Sorokin, keyin Rashid Ibrohim degan "shoir"ning mas'ul muharririligi ostida 1921-yil 25-maygacha davom etib keldi".

Zohiriy maqolasidan quyidagi parchani bu o'rinda keltirishni lozim topdik. Zero, "Farg'ona" gazetasining hayot yo'li, shunday nomlanishi, tadrijiy takomili bilan aloqador bu jumlar qimmatli manba bo'la oladi. Zohiriy shunday ma'lumot beradi: "Farg'onadagi bosmachilik bilan turli yo'lda qattig' kurashmoq maqsadida, o'rtoq To'roqulov shu 21-yil 15-martdan e'tiboran Turkistonning o'rta va oliy maktablaridagi o'qug'uchilardan besh yuz nafarini Farg'onaga safarbarlik bilan keltirdi (Davlat dorilfununi, ishchi fakulteti talabalari va boshqa ishchilar bilan).

Bu keltirganlarning ichida yosh shoirlarimizdan Botu, "Ishtirokiyun" gazetasida bir muncha vaqt muharrirlik qilg'on Umar Alimuhammaduf, hozirgi "Ozod Buxoro" gazetasi muharriri Fotih Sulaymon, hozir Qozon dorilfununida o'qiydigan Is'hoq Hamzin va boshqalar bor edi. Shu uchun bunda chiqib turgan gazetani yosh kuchlar bilan yangi va yaxshi yo'lg'a qo'ymoq uchun o'sha yil 25-mayda yuqorida aytilgan kishilar ham Nazir To'raqulov va mening ishtirokim bilan kengash majlisi bo'ldi. Shunda <...> "Mehnat bayrog'i" berkitilib, muharriri chiqarilib, yangi gazeta chiqariladurg'on bo'ldi. Menim taklifim bilan "Farg'ona" ismi qo'yilib, 27-mayda birinchi soni chiqdi. Muharriri tahrir hay'ati edi. Hozirgi "Farg'ona" o'shaning davomi" [Zohiriy Ashurali 1926].

Ashurali Zohiriy buni *birinchi davr* deb belgilaydi.

Tahsillar boshlanib, Toshkentdan borgan talabalar ketganlaridan so'ng Fotih Sulaymon muharrirligida chiqa boshlagan "Farg'ona" gazetasi 1921-yilning oxirigacha 60ta son 700 nusxada nashr etilgan. 1922-yil boshidan 20-dekabrigacha gazetaning 58-soni chiqib, mablag' yo'qligi uchun to'xtab qoladi. 1923-yilda esa umuman bosilmaydi. Nabi Mansurov gazetaga muharrirlik qilgan bu vaqtni matbuot faoli *ikkinchi davr* deb ataydi.

1923-yil fevral oyida Abdulla Karimov Farg'ona viloyat qo'mitasiga mas'ul kotib bo'lgach, u "Farg'ona"ning davom etishini moddiy tomondan qo'llab-quvvatlaydi. Gazetaning 59-soni 19-fevraldan Abdulla Karimov muharrirligi ostida chiqa boshlaydi va to'xtamay davom etadi. Zohiriy maqolasida bu vaqtni *uchunchi davr* sifatida ko'rsatadi.

Gazetaning shu sonida, tahririyatniki bo'lsa kerak, "Farg'ona" gazetasining tilimizga qilg'on xizmati" unvoni bilan kichikroq maqola berilgan. Undagi ba'zi ma'lumotlar "Farg'ona" gazetasi haqidagi tarixiy sahifalarni tiklashda asqotadi. Chunonchi: "1921-yilda yosh shoirimiz Botu va til bilgichlarimizdan Ashurali domla va bir necha yosh kuchlarning urinishi orqasida ta'sis etilgan "Farg'ona" gazetasini hech ikkilanmay chinakam o'zbek tilida chiqqan, chiqib turgan birdan bir gazeta deb da'vo qilsak, hech kim bunga bir nima deb aytmas, deb o'ylaymiz". Bu maqola o'sha chog'da chiqib turgan gazetalarning til xususiyatlarini tekshirgan va fikr bildirgan.

1926-yilda Ashurali Zohiriy "Farg'ona" gazetasida texnik muharrir bo'lib xizmat qilgan. Gazeta nomi "Yangi Farg'ona"ga o'zgargandan keyin ham 1930-yil oxirigacha shu joyda ishladi.

1992-yili Ashurali Zohiriyning Qo'qon shahridagi uyiga borib, qizlari Mohira xola bilan suhbatlashganimizda, ularning aytishlariga ko'ra, otalarini NKVD xodimlari birinchi marta 1930-yili 31-dekabrda olib ketishgan. Yangi yil kiradigan kun uyda mehmonlar bo'lgan. O'sha kun gazeta chiqadigan kun bo'lgani uchun Zohiriy hali tahririyatdan uyga qaytmagan. Uni izlab kelganlar ishdan qaytayotgan Zohiriyini yo'lda tutib ketishgan ekan.

Shundan boshlab u rasmiy matbuotda butunlay ko'rinmaydi. 10 yilga hukm qilingan Zohiriyning Moskva-Volga kanali qurilishida ishlab yurgan kezlari o'zi tashkil etgan qamoqxona gazetasidagi chiqishlari bundan mustasno, albatta. Hatto 1934-yil noyabr oyida qaytib kelib, 1937-yilda takror hibsga olingunga qadar bo'lgan vaqt oraliq'ida ham bunga ruxsat berilmagan.

Umuman, 1910-yillardan Turkiston vaqtli matbuotida faol qatnasha boshlagan Ashurali Zohiriy Farg'onada chiqqan gazeta-

jurnallar tashkilotchisi, muharriri, xodimi bo'lgani holda matbuotda ko'plab dolzarb maqolalar e'lon qildi. Xususan, "So'z boshi" (Sadoyi Farg'ona, 1914-y., 3-aprel), "Ona tili" ("Sadoyi Farg'ona", 1914-y., 13-aprel), "Davlat dumasi" ("Sadoyi Farg'ona", 1914-y., 16-aprel), "Pilla kam tutilmog'ining sabablari" ("Sadoyi Farg'ona", 1914-y., №15, 16, 17), "Yordam o'rnig'a bizlar bir-birimizni ezishamiz" ("Sadoyi Farg'ona", 1914-y., 8-iyun), "Marhum Ismoilbek qanday ishlar qilgon?" ("Sadoyi Farg'ona", 1914-y., 60-son), "Turkistondan birinchi yurist" ("Sadoyi Farg'ona", 1915-y., 15-may), "Hukumat o'zgarishi" ("Yurt", 1917-y., 1-son), "Yangi imlo atrofida" ("Mehnat bayrog'i", 1921-y., 10-mart), "12-firqa qurultoyida millatlar masalasi" ("Farg'ona", 1923-y., 13-may), "O'tkanlarga bir qarash" ("Farg'ona", 1923-y., 100-son), "Bir yil to'ldi" ("Farg'ona", 1924-y., 199-son), "Olti oylik o'zbek adabiyoti (bosma so'zi)ga bir qarash" ("Farg'ona", 1924-y., 21-iyun), "O'zbeklar" ("Farg'ona", 1926-y., 346-son), "Turkiyot qurultoyi to'g'risida" ("Farg'ona", 1926-y., 384-son) kabilar shular jumlasidandir. Ularda zamonning eng dolzarb masalalari: ona tili muhofazasi, islomiy axloq, madaniy-dunyoviy ma'rifat, yangicha ta'lim-tarbiya, milliy uyg'onish, hurriyat, taraqqiyot, milliy davlatchilik g'oyalari, iqtisodiyot va maishiy turmush masalalari, shuningdek, olimning tilshunoslik, adabiy-tanqidiy qarashlari aks etgan.

Xulosa

Xullas, Ashurali Zohiriy zamonning atoqli ma'rifatparvarlari qatorida mustamlaka tuzumining tazyiqlariga qaramasdan, o'z hayotini o'zbek xalqining milliy istiqboliga, har jihatdan taraqqiy etishiga, ma'naviy kamolotiga, ona tilimizning ravnaq topishiga bag'ishladilar. Muvaffaqiyatga erishishda matbuot kuchiga alohida e'tibor qaratdi. Xususan, zamon o'zgarishlariga qaramay, vorisiylik bilan davom etgan Farg'ona matbuotining asosiy nashrlari rivojiga ulkan hissa qo'shdi. Haqiqiy vatanparvar va millatparvar sifatida yorqin iz qoldirgan bu zotning faoliyati bo'yicha yangi va yaxshi tadqiqotlar amalga oshirishi zarur.

Adabiyotlar

- Ahmad Zakiy Validiy To'g'on. 1997. Bo'linganni bo'ri yer. Toshkent: Adolat. 179. *Farg'ona*, 1923. №100.
- Saidov, H. 2024. "Farg'ona haqiqati"ning asoschilari bolsheviklarmi? yoxud "Sadoyi Farg'ona"dan "Farg'ona haqiqati" gacha". *Farg'ona haqiqati*, 5-yanvar.
- Vohidova, K. 2023. "El bayrog'i" gazetasi haqida". *Ijtimoiy-gumanitar*

- fanlarning dolzarb muammolari*. №8 (3).
- Cho'lpon. *Turkistonda mathbuot*. 1998. Nashrga tayyorlovchi: T.Tog'ayev. "Jamiyat va boshqaruv". 2-son.
- Qodirova, G. 2019. "Sadoyi Farg'ona" gazetasi – o'lka hayotidagi muhim hodisa sifatida. *INFOLIB*, 3-son.
- Ziyo Said. 1974. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: G'G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Zohiriy Ashurali. 1914. *So'z boshi*. *Sadoyi Farg'ona*. 3-aprel. №1.
- Zohiriy Ashurali. 1914. Ona tili. *Sadoyi Farg'ona*. 13-aprel.
- Zohiriy Ashurali. 1923. "12-firqa qurultoyida millatlar masalasi". *Farg'ona*, 13-may.
- Zohiriy Ashurali. 1924. Bir yil to'ldi. *Farg'ona*, 199-son.

Ashurali Zohiri is a Prominent Representative of the *Jadid* press

Tulkin Togaev¹

Abstract

This article is devoted to the study of publishing and journalistic activities of Ashurali Zohiri, a prominent representative of the Uzbek *Jadid* movement, as well as his socio-political engagement. Particular attention is paid to the enlightener's contributions during the 1910s–1920s to the development of the national press, printing and other cultural and educational spheres. The study also highlights the scholar's efforts to awaken the nation through the press, to cultivate national consciousness and spirit among the people, and to promote awareness of civil rights and freedoms. The process of formation and development of the Ferghana press and the history of newspapers are examined through the figure of Ashurali Zohiri, with particular emphasis on his activities and legacy.

Key words: *Jadidism, autonomy, independence, Ferghana press, native language, national consciousness, culture.*

References

- Ahmad Zakiy Validiy To'g'on. 1997. Bo'linganni bo'ri yer. Toshkent: Adolat. 179. *Farg'ona*, 1923. №100.
- Saidov, H. 2024. "Farg'ona haqiqati"ning asoschilari bolsheviklarmi?

¹ Togaev Tulkin – Candidate of Philological Sciences, Docent, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi.

E-mail: tm-togay@mail.ru

ORCID ID: 0000-0002-0809-3198

For citation: Togaev, T. 2025. "Ashurali Zohiri is a prominent representative of the *Jadid* press". *Golden Scripts* 4: 63 – 75.

- Yoxud “Sadoyi Farg‘ona”dan “Farg‘ona haqiqati”gacha”.
Farg‘ona haqiqati, 5-yanvar.
- Vohidova, K. 2023. “El bayrog‘i” gazetasi haqida”. *Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari*. №8 (3).
- Cho‘lpon. *Turkistonda matbuot*. 1998. Nashrga tayyorlovchi: T.Tog‘ayev. “Jamiyat va boshqaruv”. 2-son.
- Qodirova, G. 2019. “Sadoyi Farg‘ona” gazetasi – o‘lka hayotidagi muhim hodisa sifatida. *INFOLIB*, 3-son.
- Ziyo Said. 1974. *Tanlangan asarlar*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti.
- Zohiriy Ashurali. 1914. *So‘z boshi*. *Sadoyi Farg‘ona*. 3-aprel. №1.
- Zohiriy Ashurali. 1914. Ona tili. *Sadoyi Farg‘ona*. 13-aprel.
- Zohiriy Ashurali. 1923. “12-firqa qurultoyida millatlar masalasi”. *Farg‘ona*, 13-may;
- Zohiriy Ashurali. 1924. Bir yil to‘ldi. *Farg‘ona*, 199-son.

Uyg'ur xoqonligiga oid Qarabalg'asun II bitigi: leksik birliklarning badiiy funksiyasi

Ma'rufjon Dustmurodov ¹

Abstrakt

Ushbu maqolada Uyg'ur xoqonligi davrida yaratilgan Ikkinchi Qarabalg'asun bitigining tarixiy, lingvistik va adabiy qimmatini tahlil qilinadi. Yodgorlikning topilgan joyi, yozuv tizimi, tili va janriy xususiyatlari bilan bir qatorda, asosiy e'tibor matnda voqeliklarni o'zaro zidlantirish – antiteza usuli orqali ifoda etilgan, mohiyatan she'riy shaklga yaqin jumlagi qaratiladi. Maqolada bitigda aks etgan davlatchilik, xalqni himoya qilish va axloqiy g'oyalar, shuningdek, Insonning tug'ilish – umr – o'limga bo'lgan munosabatining badiiy vositalari yordamida ta'sirchan tarzda ifodalanishi ilmiy jihatdan talqin etiladi. Bundan tashqari, yodgorlikning qadimgi uyg'ur-turk tili leksikasi hamda gap tarkibini o'rganishdagi ahamiyati yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: *turk-runik yozuvi, Uyg'ur xoqonligi, Qarabalg'asun II bitigi, epitaftiya, saj' (nasrdagi qofiya), antiteza, qadimgi turkiy til.*

Kirish

Hozirgacha turkiylarning ilk o'rta asrlar tarixiga tegishli bir necha yuzlab bitigtoshlari aniqlangan. Ulardan Turk (552 – 744) va Uyg'ur (744 – 840) xoqonliklariga tegishli matnlarda odatda nazmiy parchalar ko'zga tashlanmaydi. Lekin bulardan Qarabalg'asun II bitigi matnida qadimgi turkiy adabiyotga tegishli lirik parchalar izlanadi. Darhaqiqat, mazkur davr yodnomalari faqat nasriy shaklda bitilganda ham, ular adabiy qimmatini yo'qotmagan bo'lar edi, lekin ushbu adabiy yodgorliklar matnida nazmiy parchalarning uchrashi ularning qimmatini yanada oshiradi, albatta. Aytish kerakki, O'tukan Uyg'ur xoqonligi bitiglarining shakl va uslubi U. Sertkaya [Sertkaya 1999, 233–240], A.Gaben [Gabain 1956, 537–556] va boshqa turkologlar tomonidan bilvosita o'rganilgan. O'tukan Uyg'ur xoqonligi bitiglari she'riy shaklning spetsifik xususiyatlari nuqtayi

¹ Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li – filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti.

E-mail: maruf_dust@mail.ru

ORCID: 0009-0003-4954-9504

Iqtibos uchun: Dustmurodov, M. M. 2025. "Uyg'ur xoqonligiga oid Qarabalg'asun II bitigi: leksik birliklarning badiiy funksiyasi". *Oltin bitiglar* 4: 76 – 98.

nazaridan o'rganilganda, Tesiyn, Tariat, Qari Chor Tigin, Shine Usu, Suujiyn, Arxanan, Xoyt Tamir (Tayhar Chuluu) va Gurvaljin Uul bitiglarida she'riyatdan ko'ra nasrning qat'iyliги ko'zga tashlanadi. "Biroq, Qarabalg'asun II bitigi tuzilishi jihatidan o'ziga xosdir, chunki ba'zi qatorlar boshqalariga qaraganda she'riy shaklga ancha yaqin. Qarabalg'asun I va Sevrey bitiglarining turkcha qismlarini to'la o'qib bo'lmagani uchun, bu bitiglar bo'yicha hech qanday baho berish mumkin emas" [Gürgün Hasan 2025, 257 – 283]. Aytish kerakki, biz e'tibor qaratmoqchi bo'lgan bitig o'sha davrdagi matnlardan "aralash – nasr-nazm" shaklida ekanligi, ya'ni nasriy matn ichida she'riy shaklga ega parcha mavjudligi bilan farqlanadi.

Yodgorlik Arxangay viloyatining O'rxun Xo'tont tomonidan g'arbda joylashgan O'rdubaliq shahridan 8 km shimolda, Jarantayn daryosi bo'yida topilgan. Bitigtosh rangli granitdan yasalgan bo'lib, 12 qatorli yozuvda 103ta belgi mavjud. Yodgorlikda ikkita tamg'a (belgi) o'yilgan. Bitigtoshni 1973-yili S. Myagmarjav kashf etgan va 1975-yili sovet-mo'g'ul ekspeditsiyasi tomonidan Mo'g'uliston Fanlar akademiyasi Tarix instituti laboratoriyasiga topshirilgan. Yodgorlik bo'yicha ilk tilshunoslik tadqiqotini mo'g'ul olimi M. Shinehuu olib borgan. Shuningdek, yodnoma bo'yicha asosiy tadqiqotlar R. Alimov, T. Osava, M. Shinehuu, B. O'zundar, O. Hansen, T. Moriyasu, T. Yoshida, A. Katayama, L. Bold va D. Tseveyendorj, L. Bold, U. Sertkaya, U. Mert, G. Shlegel, N. Bazilhan va M. O'lmaz tomonidan olib borilgan. Ulardan B. O'zundar va M. O'lmaz o'z tadqiqotlarida M. Shinehuu nusxasidan asos sifatida foydalanganlar, N. Bazilhan esa bitigni o'z nusxasi bo'yicha o'qigan. Ushbu tadqiqot 1996-yili avgust oyida T. Osava tomonidan tayyorlangan bitigning muhriga asoslangan. Qarabalg'asun II bitigidagi belgilarning O'tukan Uyg'ur matnlariga xosligi, xususan, uning 795-yili yaratilgan Qari Chor Tigin yodgorligidagi belgilar bilan stilistik yaqinligi hisobga olinsa [Alimov Rysbek 2015, 29], hech shubhasiz, bu bitigni VIII asrga oid deb hisoblash imkonini beradi.

Qarabalg'asun II bitigining adabiy va lingvistik xususiyatlari

Ushbu tadqiqot Qarabalg'asun II bitigining adabiy va lingvistik xususiyatlarini o'rganishga qaratilgan va bir nechta ilmiy yondashuvlar asosida amalga oshiriladi. Manbashunoslik (tekstologik) va lingvistik nuqtayi nazaridan tadqiqotning asosiy manbasi sifatida Qarabalg'asun II bitigining nashr etilgan matnlari, faksimile nusxalari va ularga oid ilmiy izohlar qiyosiy o'rganiladi.

Leksik-semantik va morfologik tahlil orqali bitigtosh misolida uyg'ur-turk tilining leksik, morfologik xususiyatlari va uslubiy belgilarini aniqlanadi. Qiyosiy-tarixiy metod orqali bitig matnidagi nazmiy parcha tahlil qilinib, anonim muallif tafakkuri misolida o'sha davr turkiy dunyo kishisining tug'ilish – umr – o'lim haqidagi falsafiy qarashlari o'rganiladi. Tadqiqot metodologiyasi kompleks, interdisiplinar yondashuvga tayanadi va Qarabalg'asun II bitigini tarixiy, tilshunoslik, madaniy va mushohadaviy nuqtayi nazardan ko'p qirrali tadqiq etish imkonini beradi.

Bitigtosh matnidagi badiiy mazmunni vujudga keltirgan lingvistik vositalar tahliliga kirishishdan avval yodnomaning to'liq matni, tabdili va uning leksikasini o'rganish zarur.

Matn (transliteratsiya va tabdil):

- 1) *qunč[(u)y]*¹ – qunchuy (aqunchi?);
- 2) *buyuruqı : ärtim* – buyuruqi (vazir) edim;
- 3) *öñt(ä)n(i)g : tïd(a)r* – oldindan qo'riqlar;
- 4) *ärtim: käd(i)n(i)g* – edim ortni;
- 5) *it(i) (ä)rür: (ä)rt(i)m* – tartibga keltirar edim;
- 6) *kök: t(ä)ñiridä* – ko'k osmonda;
- 7) *qut(u)m: yuyqa* – qutum yuqa;
- 8) *boltı : ya(γ)ız* – bo'ldi yag'iz (qaro) ;
- 9) *y(ä)rdä: yolım* – yerda yo'lim (safari);
- 10) *qışya : boltı* – qisqa bo'ldi;
- 11) *tägmışä : boltı* – (o'lim) tegadigan bo'ldi;
- 12) *buqa: oyul(i)m (a)tı* – buqa o'g'limning otidir.

Bitigtosh matnida ohang va fikr tugalligi chegaralarini oydinlashtirish uchun uni lingvistik va adabiy jihatdan (mavjud tadqiqotlardagi kabi) quyidagi holatda qayta transformatsiya qilish mumkin:

(1-2) *qunčuy buyuruqı : ärtim* – qunchuy (aqunchi?) buyuruqi edim;

(3-4) *öñtänig : tïdar ärtim:* – oldindan qo'riqlar edim;

(4-5) *kädinig iti ärür: ärtim* – ortni tartibga keltirar edim;

(6-7-8) *kök: täñiridä qutum: yuyqa boltı:* – ko'k osmonda qutum yuqa bo'ldiv

(8-9-10) *yayız yärdä: yolım qışya : boltı* – yag'iz (qaro) yerda yo'lim (safari) qisqa bo'ldi;

(11) *tägmışä : boltı* – (o'lim) tegadigan bo'ldiv

(12) *buqa: oyulım atı* – buqa o'g'limning otidir.

Matndagi badiiy ahamiyatga molik o'rindagi muallifning ijodiy

¹ Ushbu so'zning o'qilishida turlichalik mavjud. Biz *qunč[(u)y]* deb oldik.

niyatini anglash uchun umumiy matndagi leksemalar semantikasiga nazar tashlash kerak bo'ladi.

Bitigtosh matnidagi leksik birliklarning semantik-funksional xususiyatlari

Qunčuy Bitiglarda xoqon yoki xon xonadoniga mansub oliynasab qiz yoki ayolni anglatgan *qunčuy* so'zi xitoycha *gong zhu* so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "imperatorning qizi, malika" degan ma'noni anglatishi qayd etiladi [DTS 1969, 466; Ölmez 1999, 59; Li 2017, 356]. Manbalarga ko'ra, *qunčuy* so'zi dastlab Xitoy imperiyasi tomonidan turk xoqonlari yoki tiginlarga (siyosiy maqsadlarda) xotin sifatida yuborilgan qizlarni nazarda tutish uchun ishlatilgan, keyinchalik mazkur xonimlar davlat ishlarida ham faollik ko'rsatgach, xoqon xonadoniga mansub rasmiy vakolatga ega xotinni nazarda tutish uchun qo'llanilgan [Clauson 1972, 635]. Shuningdek, u turk jamiyatida "oliyjanob insonning turmush o'rtog'i" [Кормушин 2008] sifatida bilingan. Qoraxoniylar davri hujjatlarida u "sayyida xotin: xonimdan bir daraja pastroq ayol" sifatida ko'zga tashlanadi [DLT III, 258]. O'rxun bitigtoshlarida asosan "malika" [KT 20; BX 16 va b.], Yenisey manbalarida esa "xotin" degan ma'nolarda ko'zga tashlangan (Y/27, Y/25, Y/65 va b.) bu so'z Uyg'ur davriga oid Arxanan bitigida har ikki ma'noda – "xotin" va "malika" ma'nolarida istifoda etiladi. Aytish lozimki, ko'kturk davri bitiglarida [KT 20, 9; BK 17, 3] 𐰚𐰆𐰣 imlosi uchraydi, Arxanan, Tayhar Chuluu 3/1 va Yenisey matnlarida esa 𐰚𐰆𐰣 , "𐰚" - q" o'rniga "𐰆" - k" harfi ishlatilgan. *qunčuy*'ning (T. Barfildga tegishli) Turkiy xoqonliklardagi hukumat harbiy-idoraviy unvonlarining uch pog'onali tasnifida [Барфилд 2009, 18 – 19] birinchi, ya'ni (1) imperiyaviy hokimiyat va saroy amaldorlari qatlamida (*qayan* – "oliy hukmdor", *yabyu/yabyu-qayan* – "xoqon/qanot boshqaruvchisi", *qan* – "ulus yetakchisi: hukmdor", *šad* – "ulus boshlig'i, xoqonzoda", *šadapit* – "qanotlardagi harbiy amaldor", *tägin* – "xoqonzoda; vakil") sanalishi uning saroy ichi va tashqarisida ham bir qancha vakolatlarga ega bo'lganligini ko'rsatadi. Bu esa Qarabalg'asun II bitigi ilk misrasidagi kabi *buyuruq* – "vazir (darajasida)" lavozimidagi shaxsning *qunčuy* – "malika"ga pog'onaviy bo'ysunishini ko'rsatadi. "(1) *qunčuy* (2) *buyuruq*: ärtim". Aytish lozimki, mazkur davrda turk qunchuy ("malika") sharafiga o'rnatilgan alohida bitiglarni ham ko'rish mumkin¹.

¹ T.Battulga tomonidan birinchi marta nashr etilgan besh qatorli Bombogor bitigi Qarluq qavmiga turmushga chiqqan turk qunchuy ("malika") sharafiga o'rnatilgan qabr toshidir [Širin 2015, 1 – 9].

Buyuruq. “qo’mondon; o’rinbosar”, “vazir, buyruq beruvchi”, “gubernator” [Pasanen 1969, 87; Erdal 1991, 231; ДТС 1969, 121] ma’nolaridagi *buyuruq* S. Klausonga ko’ra, “dastlabki davrda ma’muriy yoki harbiy lavozim unvoni, aftidan, xoqon tomonidan muayyan vazifalarni bajarish uchun buyurilgan barcha shaxslar uchun umumiy atama” deya baholanadi (Caluson 1970, 387). Manbalarda ikki xil: *buyruq* va *buyuruq* shakllarida ko’zga tashlanadigan mazkur istiloh Qarabalg’asun II bitigida *buyuruq* o’qilib, bevosita harbiy unvon sifatida ishlatilgan (Rysbek 2015, 32). Unvonning qadimgi turkcha *buyur-* “buyurmoq, amr qilmoq” fe’lidan yasalganini sezish qiyin emas. Ushbu asos (*buyur-*) “Devonu lug’otit-turk”da mavjud [DLT, I, 316], lekin qadimgi bitigtoshlardan tashqari ushbu asar [DLT] yaratilgan davrgacha bo’lgan boshqa manbalarda ko’zga tashlanmaydi. Uyg’ur xoqonligining markaziy boshqaruvi – saroyda hukmron xonadon a’zolaridan tashqari *buyuruq* derivati bilan ifodalangan harbiy vazirlar ham joy olgan. Istiloh O’rxun-Yenisey obidalaridan Kul Tigin va Bilga xoqon bitiglarida uchraydi: “*buyruqi yäma biligsiz ärinč* – vaziri ham johil ekan” [KT, 35]. Hokimiyat ishlarida buyruq, amr va farmonlarni berish birinchi navbatda bosh hukmdor – xoqonning vakolatiga kirganligi nazarda tutiladigan bo’lsa, “vazir” ma’nosidagi mazkur istilohning aynan *buyur-* fe’lidan yaslagani diqqatga sazovordir. A. Donuk *buyruq* terminini “hukumat a’zosi” (vazir) tarzida izohlaydi va uning “unga bo’ysunadigan jamoalarning ma’muriy-harbiy ishlarini tartibga solish uchun markaziy ravishda tayinlangan yuqori mansabdor shaxs”ni [Donuk 1988, 12] anglatganini aytadi. Shuningdek, tadqiqotlarda *buyruq* ko’plik shakl sifatida [Giraud 1999, 127] va “yuksak vazifali qo’mondon” [Tekin 2000, 242] ma’nosida ham izohlanadi. Qarabalg’asun II bitigida mazkur unvonning ko’proq ikkinchi ma’nodagi izoh – “yuksak vazifali qo’mondon” mos keladi. Chunki, u bu yerda shunchaki mulozim emas, malikaning maxsus topshiriqlarini ijro etish bilan birga, uning xavfsizligi uchun javobgar shaxs hamdir. Qolaversa, *buyuruq* “harbiy yoki fuqarolik burchlarini bajarishga mas’ul va xoqon qo’mondonligi ostida ishlaydigan davlat xizmatchisi” [Şirin 2016, 395] ham edida.

Aytish kerakki, ushbu leksema “uyg’ur davri matnlarida *buryuq* shaklida (metatezaga uchrab) *bägdan* quyi, *inäñčdan* yuqori daraja kasb etgan” [Malov 1951, 443]. Buni quyidagi jumalalarda kuzatish mumkin: “*bäggärü ötünti ol buryuqi* – buryuq (buyruq) begga ta’zim qildi” [OY, 638/1]; “*qatunlar tigitlär bäglär buryuqlar inančlar tayančlar arqası* – xotunlar, shahzodalar, beklar, buyruq

(vazir)lar, inanchlar, tayanchlar” [OY, 417/1]. Ushbu unvon nomi aynan “buyurmoq” fe’lidan yasalishi, albatta, uning boshqaruvda egallagan mavqeyi bilan bog’liq. Demak, “xoqonlikda bosh hukmdordan tashqari asosiy buyruqlarni beruvchi amaldor – vazirlarning *buyruq* deb atalishi, ularning hukumat ishlarida katta mavqega ega bo’lganliklari va hokimiyat ishlari bilan bog’liq asosiy amr hamda farmonlarni chiqarishda vakolatli bo’lganligini ko’rsatadi” [Boboyorov 2018, 136]. Mahmud Koshg’ariy *buyruq*ni *biruq* shaklida qo’llaydi va uni darajasiga ko’ra xoqonga eng yaqin shaxs sifatida “shoh yonida kattalarni o’z joyiga o’tkazuvchi kishi” deya ta’riflab, uni asli *buyruq* – buyuruvchi, amr etuvchi, deb ko’rsatadi. Chunki u ma’nosiga ko’ra biror ishda o’zidan quyidagi darajadagilarga *buyruq* berganligini qayd etadi [DLT, I, 316, 359]. QBda ham *buyruq* (bir o’rinda) va *buyur* so’zlari bitiglardagi ma’no hamda vazifada tilga olinadi: “*Yämä yaxşı aymış bu türk buyruqı* – Yana aytmiş bu türk kishisi” (QBK, 50), “*Yaraylıy äränkä buyurdı işi* – vazifani ishonchli kishiga topshirdi” [QBK, 6]. Qadimgi türk bitigtoshlarida davlat yuksalishining asosiy sababchilari haqida gap borar ekan, xoqonlar bilan birga boshqa amaldorlar emas, aynan vazirlar (xususan, *buyruqlar*)ning *bilga (dono) xoqon ekan, alp (bahodir) xoqon ekan, buyruq (vazirlar)i ham bilga va alp ekan* mazmunida tavsiflanganligi, aksincha xoqonlik tanazzulining asosiy aybdorlari sifatida ham xoqonlarning, ham vazirlarning *biligsiz (johil) xoqon o’rnashgan ekan, yablaq (yomon) xoqon o’rnashgan ekan, buyruqlari ham biligsiz ekan, qo’rqoq ekan* [KT, 101 – 103] tarzida ayblanganining guvohi bo’lish mumkin (Boboyorov 2018, 136).

(Ä)rd(i)m. Bu so’zni B. O’zundar *(ä)rd(ä)m* – “fazilat” deb o’qishni ma’qul ko’radi, ammo undan oldingi *buyuruqı* bilan birga birikib *buyuruqı(ä)rd(i)m* – “vazirning fazilati” ma’nosini anglatganda matnning umumiy ma’nosiga mos tushmaydi, chunki uchinchi shaxs birlik egalik qo’shimchasi to’ldiruvchi elementda emas, balki u kerak bo’lgan joyda to’ldiruvchida paydo bo’ladi [Alimov 2015, 32]. Bunda grammatik bog’lanish va kontekstual moslik nuqtayi nazaridan so’zning *(ä)rd(i)m* – “(Men) edim” o’qilishi (M. Shinehuu, N. Bazilhan va M. O’lmaz kabi) to’g’ri bo’ladi. Shunda *ä(r)*- – asos, *-di* – o’tgan zamon shakli, *-m* – I shaxs birlik shaxs-son shakli. Ushbu leksema bitigning keyingi satrlarida ham “edim” ma’nosida keladi: (2) *buyuruqı: ärtim* (buyuruqi edim); (3) *öñt(ä)n(i)g: tïd(a)r* (4) *ärtim* (oldindan qo’riqlar edim) (4): *käd(i)n(i)g* (5) *it(i) (ä)rür: (ä)rt(i)m* (ortni tartibga keltirar edim). Aytish kerakki, *ärtim* to’liqsiz fe’l shakl o’laroq, o’zidan oldingi so’z bilan eliziyaga uchragan holda qadimgi

turkcha matnlarda ko'zga tashlanmaydi.

Öñtänig. Leksema *öñ* – asos, *-tän* – ablativ (dan, -dan turib, manbaa sifatida), *-ig* – nisbiy/munosabat ko'rsatkichi (soyalanma qism, nisbiy kelishik xususiy shakli) orqali shakllanib, asos - *öñ*-qadimgi turkchada to'rt asosiy yo'nalishdan biri – “sharq”ni anglatsada, uning ushbu davrda bir qancha potensial semalari mavjud bo'lgan. Ta'kidlash kerakki, bitigtoshdagi “(3) *öñt(ä)n(i)g: tîd(a)r* (4) *ärtim*” jumlasini “sharqdan qo'riqlar edim” mazmunida tushunish juda jo'n talqin bo'lib qoladi. Falsafiy mushohada zamiriga qurilgan mazkur bitigdagi asosiy so'zlarning majoziy ma'noga xoslangani hisobga olinsa, undagi *öñt(ä)n(i)g* (shuningdek, *käd(i)n(i)g*) so'zini ham kengroq planda talqin qilish talab etiladi. Bunda ushbu tomon bilan bog'liq birliklarning semantik xususiyatlariga e'tibor qaratamiz. Aytish lozimki, ushbu so'zning asosi manbalarda *öñ/on* shakllarida parallel uchraydi. DLTda ikki variant mavjud. Shuningdek, leksema manbalarda quyidagi ma'nolar bilan uchraydi:

YO'NALISH – “old”, “o'ng”, “sharq”: “oldinda turuvchi, bosh yo'nalish, boshlanish maskani”.

Öñ – “o'ng tomon, yo'nalish nomi”. Bu so'z uyg'ur-turk tilidan beri barcha tarixiy lahjalarda qo'llanilgan [Clauson 1972, 166 – 167; Eraslan 2012, 592; Tokyürek 2018, 540]. “*Öñtün küntün bulunğa ögrünçlüg yäl yäldirdi* – sharqdan (so'zma-so'z tarjimasi: oldingi burchakdan) va janubdan quvonchli shamol esdi” [DTS, 386]. Ushbu leksema O'rxun bitigtoshlarida *-ra* kelishigi bilan birikib, aynan “o'ng tomon (sharq)” ma'nolarida ko'zga tashlanadi: “*Türük budun: öñrä: kün: toyusıqan: kisträ: kün: batsıqıñ: tägi:*” [BA, 2]; “*öñrä kün toyusuqdaqı: bodun: kisträ ay toyusuqdaqı: bodun:*” (Tar, 3); “*bilgüsin üçün öñrä: kün toysıqdaqı bodun*” (Tes, 18); “*sü yoridi: özümün öñrä: biñ: başı: iti:*” [MCh, 6]; “*anta sančidim äbi: on kün öñrä ürküp barmış anta:*” [MCh, 31].

Öñ – “to'g'ri; old”. Ushbu ma'no ham DLTda ko'zga tashlanadi, bunda ushbu so'z turlanib keladi: *öñdün* – “to'g'ridan” (*öñdün yurit* – otingni to'g'ridan sol, oldindan yurgaz). O'g'uzlar bu so'zni qo'shimchasiz yuqoridagi ma'noda ishlatigan [DLT I, 76, 138]. QBda *öñ*'ning yuqoridagi ma'nosi bilan bog'liq *öñdin* – “oldin” (*Qamuy aşnuda sän sän öñdin kädin* – Hamma narsadan Sen oldin, oldda va ortda [QBH, 10₂₇]; (*Qamuy işkä öñdün joritsu älig* – Hamma ishga avval qo'l yuritsin” [QBN, 3927; QBN, 5353] kabi shakllari mavjud.

Öñ – “qarshisida, ro'parasida (yuzma-yuz), qoshida”. So'zning bu ma'nosi QBda oydinlashadi: “*Mälikniñ öñindä oqumiş muni* – Malikning qarshisida buni o'qidi” [QBH, 7₁₀]. DLTda *öñrä* –

“chalqancha” soʻzi ham tilga olinadiki [DLT III, 388], bunda ushbu soʻz “yerga nisbatan oldi bilan (yuzma-yuz)” holat yoki harakatni anglatadi.

AKSIAL SEMANTIKALAR – “toʻgʻri”, “haqiqiy”, “rost”, “qonun”, “tartib”, “najot”, “xavfsizlik”: *öŋ* = tartib, haqiqat, rost yoʻl.

öŋ – “haqiqiy”. Bu soʻz uygʻur va keyingi davrda qoraxoniylar, xorazm, qipchoq va chagʻatoy turk davrlaridagi asarlarda shu maʼnoda uchraydi [Clauson 1972, 166–167]: “*Tärsli öŋli ädgüli ayyli iki Türüg qilinč qilsar*” [DTS 1969, 367]; “*Uquşuy adirtiy biligdä öŋi/ Nägü täg turur ay sözüŋnün öŋi*” [KB, 1833] [Arat 1947, 200].

öŋ – “qulay; oson”. Bu noodatiy maʼno DLTda uchraydi, unda u *öŋay* soʻzining qisqa shakli ekanligi aytiladi: *öŋ iş – oson ish*” [DLT I, 76] [Ercilasun va Akkoyunlu 2014, 19; DTS 1969, 367]. Keyingi davrda *öŋay* – “qulay” soʻzidan *öŋaylik* – “qulaylik” soʻzi shakllanib, manbalarda “oson, harakatlanuvchi” [DTS 1969, 367], “bardoshli”, “omad” maʼnolarida ishlatila boshlandi. Shuningdek, DLTda *öŋakay* – “oʻng, qulay” maʼnolarida izohlanadi.

öŋ – “omad, taqdir”. Bu soʻzning ishlatilishi qoraxoniylar davri asarlarida aniqlangan [Güler 2025, 1259–1283]: “*Quluy käd sinayu qilinči yanji/ Uquşi täŋinčä tägürgü öŋi*” (KB, 4080) [Arat 1947].

öŋ – “xavfsizlik, tinchlik, najot” [Güler 2025, 1259–1283]; yoʻriq”. “*Asrovñ bizgä täyirgil, mänülik öŋgä tätkirgil*” [Argunşah va Güner 2015, 382]. QBda yuqoridagi maʼnolarga monand *öŋdi* soʻzi koʻzga tashlanib, “qoida, qonun” maʼnolarida oydinlashadi: “*Bu janliŋ turur bu aŋun öŋdisi saranqa söküşi aqî ögdisi*. – Bu dunyo qonuni shunday: yomonga – soʻkish, saxiyga – maqtov” [QBK, 175₅].

JARAYONGA OID SEMANTIKALAR – “yaxshilanish”, “oʻnglanish”, “tuzalish”: metaforik jihatdan “hayot tartibining tiklanishi / boshqarilishi”.

öŋ – (feʼl sifatida) “yaxshilanish; tuzalish; ijobiy rivojlanish”. Manbalarda *öŋal-/öŋul*¹ va *öŋar*- feʼllari ham borki, G.Klauson bu soʻzlarning kelib chiqishini *öŋa*- nom feʼliga bogʻlaydi. Uning taʼkidlashicha, *öŋal-/öŋul*- soʻzlari birinchi marta uygʻur-turk tilida paydo boʻlib, bulardan *öŋul*- talaffuzi qadimiyroqdir [Glauson 1972, 185]. *öŋa*- soʻzi qoraxoniylar davri matnlarida “tuzatish” maʼnosida uchraydi: “*Öŋayalı irpaldi iş*. – Ish uni tuzatishga urinayotganda buzildi” [DLT III, 128/113].

RANGGA OID ARXISEMA – “rang, jilva”: dunyo tuzilishidagi “nur/yorugʻ” tamoyiliga yaqin.

¹ Tadqiqotlarda koʻra *oŋul*- soʻzi *oŋa*- feʼlidan majhul ovoz qoʻshimchasi *-l* bilan shakllangan [Özyetgin 2001, 38].

Shuningdek, *öñulti* / *öñulti* / *öñuldī*, *öñlāndi* – “o’ngaldi (o’nglandi); tuzaldi; ranglandi” so’zlari ham borki, bu shakl (asosan) kasalning sog’ligi yaxshilanishiga nisbatan ishlatilgan. Ushbu so’zga zid ma’noda QBda *öñ*- fe’li “rangi o’chmoq, oqarmoq” tarzida izohlanadi: “*Jüzi qizdī öñdi* – Yuzi qizardi, rangi xiralashdi” [QBH, 110₁₁]. Bunda QBdagi *öñ*- (*öñdi*) fe’li kasalning og’irlashishini anglatasa, DLTdagi *öñlān*- (*öñlāndi*) fe’li kasalning yaxshilanishini anglatadi. O’zbek tilining qipchoq lahjasidagi *öñaril*- fe’li bevosita “tuzaldi; rivojlandi; (ishi) yurishdi” ma’nolarida ishlatiladi. Yana bir e’tiborli jihat, QBdagi “*Jüzi qizdī öñdi*” jumlasidagi *öñdi* so’zining “rangi xiralashdi, rangsizlandi” ma’nosida kelayotgani hisobga olinsa, bunda *öñ* so’zining qadimgi turkchadagi ranglar bilan bog’liq arxisemasi faollashgan bo’lishi ham mumkin. *öñ* asarda “rang, bo’yoq” ma’nosida ham uchraydi (*Azun qiriši boldi altun öñi* – Olam yopinchig’i oltin rangga burkandi [QBN, 406₂; QBN, 5549]. Qolaversa, ushbu asarda *öñdürdi* so’zi “rangi o’zgardi” ma’nosida qo’llaniladi: “*Jana turdi anča bu oldurdi-ja, sariy tan ata kaldi öñdürdi-ja* – Yana turdi, ancha vaqt o’tirdi, sariq tong ota boshladi, rangini o’zgartirdi [ya’ni yorug’lashdi]” [QBN, 4271; QBN, 5846].

Kād(i)n(i)g. *Kād* topoleksemasi O’rxun bitigtoshlarida tarafga ishora qilib, asosan “g’arb, kun botar”ni anglatib keladi. Quyidagi olingan misollarda uning aynan shu ma’nosi reallashadi: “*anta: idi q jär: kädintä: Aybaš Tuquš: bältärinti: anta yayladim:* (MCh, 21)”; “*Ötükän kädin uçinta: Taz başinta: örügün* (Tar, 1)”; “*İduq başi kädinintä: yayladim.* (Tar., 2)”; “*Ötükän: quzi kädin uçı ... qičlayim* (Tar., 5)”; “*Ötükän: ortusunta : kädinin örugin: bunta: ätdim* (Tar., 30)”. Ushbu so’zning *kädin* asosi qoraxoniylar davri manbalarida quyidagicha ma’nolarda tilga olinadi: *kädin* – “keyin” [DLT I, 230], *kädin* / *kädin* “keyin, orqada” (*Nägü tæg bolur sän mäniñdin kädin* – Mendan keyin qanday yashaysan? [QBH, 51₃]; *Baqar soldin ondin häm öñdin kädin* – O’ngdan, chapdan, oldindan, orqadan boqar [QBN, 142₁₁; QBN, 1824]. Shuningdek, eski turkiy tilda *käd* so’zi ham ko’zga tashlanadiki, uning “mustahkam, asosiy(si), muhim, alohida” ma’nolarida qo’llanishi e’tiborga molik: “*Öz igdiš kārāk käd sīnamış jilīn* – Mohir Igdish (qabila), asosiysi, yillar mobaynida sinalgan bo’lishi kerak” [QBN, 213₈; QBN, 2845]. Chunki tahlil qilinayotgan so’zning bunday ma’nolari “*kädinig iti ärür: ärtim*” jumlasidagi *käd(inig)*’ni shunchaki tomon (g’arb) ma’nosida o’girib bo’lmasligini anglatadi. Shu jihatdan bitigdagi *kād(i)n(i)g* so’zini “oxiridagi, orqasidagi” yoki qandaydir konnotativ ma’nolarda talqin qilinishi kerak, chunki bu so’zlar matnning umumiy uslubida hukmronlik

qilgan mantiqiy ziddiyat – kontrastga to'g'ri keladi [Alimov 2015, 32]. Aytish kerakki, qadimgi turkchadagi *kād* va *kādin* so'zlari *kād* ~ *kāt* / *kādin* ~ *kātin* ~ *kāgin* ~ *kāyin* (*adaq* ~ *aḍaq* ~ *ayaq* ~ *ayaγ* kabi) shaklida fonetik o'zgarishga uchradi. Hozirgi o'zbek tilida *kāt* va *kātin* / *kāgin* / *kāyin* shakllari quyidagi ma'nolarda qo'llaniladi: *kāt* – “1. orqa; 2. tana orqa qismi (beldan past); 3. poyon; 4. oxiri” [O'TIL III, 342]; *kāyin* – “1. so'ng; 2. avvalgisining ketidan; 3. orqa; ket; 4. yana; 5. o'tgach”; *kāyingi* – “1. navbatdagi; 2. orqadagi; 3. so'nggi; 4. yangi” [O'TIL III, 358]. *kād(in)* so'zining yuqoridagi davriy turli ma'nolarini umumiy tahlil qilib, bitigtoshdagi “(4-5) *kādinig iti ärür: ärtim*” jumlasini “ortni tartibga keltirardim” shaklida talqin qilish bitig umumiy matniga mos tushadi.

Tid(a)r (ä)rt(i)m va **iti ärür: ärtim**. M. Shinehuu bu shaklni *atidar it(d)im* – “Sharq xalqiga boshpana berdim” sifatida talqin qilgan, N. Bazilhan esa *iti ärür: ärtim* – “Sharqni otda vayron etdim” kabi o'qigan, ammo qadimgi turkcha “boshpana berish” ma'nosini anglatuvchi *atid-* fe'li yoki “parchalamoq” ma'nosini anglatuvchi *id-* fe'li uchramaydi. Ba'zi manbalarga ko'ra, *öñtün-kidin*, *kök täñri-yayüz yär* kabi antonimlarning, shuningdek, keyingi qatordagi *itär-* – “itarish, harakatlantirish” fe'lining paydo bo'lishi hisobga olinganda, bu so'z oxirgi fe'lning kontekstual antonimi bo'lishi kerak bo'ladi [Alimov 2015, 32]. O. Barutchu va M. O'lmaz *tid-* fe'lini to'g'ridan to'g'ri “to'sqinlik qilmoq” deb tushunadilar, tarixiy va zamonaviy turk tillarida esa, S. Klauson ta'kidlaganidek, “to'xtatmoq, tiymoq, cheklamoq” kabi boshqa ma'nolarga ham ega [Klauson 1970, 450]. Demak, *tid-* / *tit-* / *tid-ar* qadimgi turk tilida “qo'riqlamoq, asramoq, tartibni saqlamoq” ma'nolarida gavdalanib, bitigda konnotativ jihatdan majoziy ma'nolarda qo'llanilgan.

Bitigning “(3-4) *öñtäniğ : tīdar ärtim: (4-5) kādinig iti ärür: ärtim*” jumlasiga xulosa:

Demak, mazkur jumladagi topoleksemalar shunchaki odatiy geografik yo'nalishlarni (“Sharqdan qo'riqlardim – G'arbni tartibga keltirardim”) bildiruvchi birlik emas. *Öñ* va *kādin* leksemalarining qadimgi turk tilidagi ko'p qavatli semantik tizimi, ayniqsa *öñ*'ning “old, haqiqat, tartib, asosiy yo'l, rost taraf, xavfsizlik, najot” kabi majoziy qatlamlari bu birikmani falsafiy-kayhoniy vazifa tasviri sifatida talqin qilishga imkon beradi. Shunga ko'ra, mazkur jumla noma'lum muallifning kayhoniy va ijtimoiy tartibning ikki qutbini – old (*öñ*) va orqa (*kādin*) yo'nalishlarini saqlovchi va barqarorlashtiruvchi shaxs sifatida tasvirlanishini anglatadi: “*Men old tomonni – rost yo'l, haqiqat va tartib tarafini qo'riqlab turar edim; orqa tomonni – tayanch va*

davomiylik tomonini esa tartibga solib, muvozanatda ushlardim”.

Bitigtoshdagi nazmiy parcha: saj'ning antiteza usulida berilishi

Ushbu maqolada tadqiq etilishi zarur bo'lgan yana bir asosiy masala – matnning ikkinchi qismi (6-10-qatorlar), bitigtoshdagi nazmiy o'rin – saj'dagi antitezani shakllantirgan leksik vositalarni o'rganishdir. Bitigtoshning birinchi qismi muayyan adabiy xususiyatga ega bo'lib, matn cho'qqisiga chiqqan ikkinchi qismda yuksak badiiyat namoyon bo'ladi. So'nggi – uchinchi qism esa badiiylikning biroz quyi darajasini ko'rsatadi. Bitig matni she'riyatga xos bo'lgan adabiy vositalarni o'z ichiga oladi, lekin bu xususiyat butun matn davomida muntazam va tartibli takrorlanmaydi. Aytish kerakki, bitig davr yodnomalaridan “aralash – nasr-nazm” shaklda ekanligi, ya'ni nasriy matn ichida she'rga yaqin parcha borligi bilan farqlanadi. Turkiy adabiyotga nazar tashlanganda bunday usulning eng qadimgi va yorqin namunalarini o'zbek folklorida ko'rish mumkin. Xalq dostonlari uchun asosiy tasvir usuli bo'lgan nasr ichida nazmga o'tilishi asarning badiiy qimmatini oshirgan va o'quvchi yoki eshituvchiga estetik zavq bergan. Shu o'rinda mazkur badiiy hodisa bilan bog'liq ikki tushunchani farqlab olish lozim. Asarlarda nasriy matn ichida gap bo'laklari, asosan kesimi qofiyadosh bo'lgan qo'shma gaplar saj' sifatida olinadi [Мусулмонқулов 1970, 26]¹. Masalan, *“Fayzi sahar vaqti Tarlonni jabduqlab mindim. Katta ko'chada ohista qadamlatib-qadamlatib yurdim”* [Tog'ay Murod 2018, 419]. Asar syujeti nasrda berib borilib, shiddatli voqealar (masalan, otlar yugurishi yoki janglar tasviri), o'zaro savol-javob tasvirlarining she'riy shaklda berilishi (xalq dostonlarida asosan 7-8 bo'g'inda) nasriy-nazmiy – aralash, ya'ni liro-epik janr sifatida ko'riladi. Masalan, “Alpomish” eposidagi otlar poygasi tasviri yohud boshqa tasvirlar bunga misol bo'la oladi. Shu nuqtayi nazardan Qarabalg'asun II bitigi matnining ikkinchi qismi (6-10-qatorlar)dagi tasvirni saj'dan ancha yuqori darajadagi badiiy hodisa, lekin hajman o'ta qisqa bo'lgani uchun liro-epik janr mahsuli bo'lmagan ilk o'rta asr turkiy adabiyotiga xos badiiy topilma sifatida qabul qilish mumkin. Ya'ni “qat'iy she'riy tizim, talab qilingan adabiy vositalar mukammal bo'lmasa-da, badiiy ta'sirchan qo'llanishi bilan Qarabalg'asun II yodnomasi anchayin she'riy shaklga yaqindir” [Hasan 2025, 257–

¹ R.Musulmonqulov saj'ga shunday ta'rif beradi: “Saj' nasriy gaplar oxiridagi ikki yoki undan ortiq so'zlarning qofiyada yoki vaznda, yoki har ikkalasida barobar kelishidan iboratdir”.

283].

Bitigtoshdagi asosiy badiiy tasvir quyidagi ikki misra orqali anglashadi:

(6-7-8) *kök: Täñiridä qutum: yuyqa bolti*: – Ko'k osmonda qutum yuqa bo'ldi.

(8-9-10) *yayiz yärdä: yolim qışya: bolti* – yag'iz (qaro) yerda yo'lim (safari) qisqa bo'ldi.

Qunchuy – malika vaziri bo'lgan shaxs (yurti?) Sharq va G'arbdan qo'riqlab, uni tartibga keltirdi. (Ammo hayot beshafqat) Uning ko'k osmonda quti yuqa bo'ldi, yag'iz (qo'ng'ir) yerda nasibasi qisqa bo'ldi (tiyildi). O'limi aniq bo'ldi. O'g'lining oti Buqadir. Badiiy ahamiyatga ega "*kök: täñiridä qutum: yuyqa bolti, yayiz yärdä: yolim qışya : bolti*" jumalari matnning lingvistik va badiiy qimmatini belgilaydi. Bunda "noma'lum muallif hayot va o'lim o'rtasidagi farqni she'riy va nasr orqali farqlashga harakat qiladi. U hayotni o'z ichiga olgan birinchi qismdan so'ng, nasrda o'limni she'riy shaklda taqdim etadi. Asosiy nuqta she'riy shaklda ifodalanib, o'quvchi e'tiborini tortadi" [Hasan 2025, 275]. Ushbu ikkinchi qismda ohangdorlikni ta'minlagan yana bir muhim jihat ikki qatordagi so'z-tushunchalarining parallel ravishda o'zaro zid qo'yilishi – antiteza¹ orqali yuzaga chiqarilgan. Bunda dastlabki uchta so'z shartli antonimlik (*kök – yayiz, täñiri(dä) – yär(dä), qut(um) – yol(im)*), oxiridagi qo'shma fe'llar esa (*yuyqa bolti – qışya bolti*) ma'noviy yaqinlik hosil qiladi. Ikki misra, umuman, butun matndagi qofiyani shakllantirgan birliklar ham ushbu misralar oxiridagi qo'shma fe'llar hisoblanadi. Endi matnda ma'noviy ziddiyatni hosil qilgan so'zlarning qadimgi turkiy tildagi semantik-funksional xususiyatlariga to'xtalsak.

Ma'lumki, qadimgi turkiy mafkuraga ko'ra dunyo uch yarus (qat)dan tashkil topgan edi: tepada *kök (ko'k)* – osmon, pastda *yayiz (qaro)* – yer, o'rtada *kişi oyulı* – inson bolalari. Buni Kul Tigin bitigidagi ilk misrada tilga olingan "*Üzä Kök Täñri asra yayiz yär qılınuqda ikin ara kişi oyli qılınmış. Kişi oyılta üzä äcüm apam Bumın qayan, İstämi qayan oturmış*" – Tepada ko'k osmon, pastda qaro yer yaratilganda ikkisining orasida kishi (inson) bolalari yaratilgan. Kishi (inson) bolalari ustidan ota-bobom Bumin xoqon, Istamiq xoqon taxtga o'tirgan" (KT 1) jumlasidan ham anglash mumkin. Qadimgi turk tilida *kök*'ning "osmon; qadimgi turklar xudosi Tangri

¹ Antiteza, bu – so'z birikmasi, uslubiy shakl bo'lib, bir narsa yoki tushunchani unga zid bo'lgan boshqasi bilan keskin farqli darajada qarama-qarshi qo'yish orqali ifodalanadi. U nutqni yanada ravon va ta'sirchan qilish uchun ishlatiladi.

qut"ni anglatishi ma'lum. Ushbu so'z *Täjiri* bilan birga qo'llanib, muallif uchun "taqdir va rizq manbayi"ni anglatmoqda. Qatorda *kök* so'ziga *yayüz* zid qo'yilmoqda. Manbalarda qizil bilan qora o'rtasidagi bir rang (qo'ng'ir) sifatida izohlangan [DLT III, 17] bu so'z (rang) qadimgi turkiy tilda xuddi qora kabi quyidagi ma'nolarni anglatib kelgan: "1. qora, tim qora, xafa, baxtsiz; 2. xalq, omma, mol; 3. yer, quruqlik; 4. qiyalik" (Kononov 1975, 61). Bu o'rinda *yayüz* so'zi *yär* – "yer" leksemasi bilan birikib, muallifning kayfiyatini ko'rsatmoqda. Ya'ni, o'zining ruhiy holatini muallif sifatlar leksemasidan juda o'rinli foydalangan holda o'quvchiga bayon etgan.

Misradagi *qut* bitigtoshlarda "baraka, omad, Xudoning marhamati" [Tekin 1988, 104], "hayotdagi osmonning kengayishi" [Roux 2002, 44] kabi ma'nolarni anglatgan. Mahmud Koshg'ariy lug'atida *qut* so'zi "baxt, davlat" [DLT I, 331], "Qutadg'u bilig" (QB)da *qut* – "baxt, omad" [QBN, 11814; QBN, 1484], G. Klausonda "omad, baxt" ma'nosida qayd etiladi [Glauson 1972, 594]. Ko'rish mumkinki, *qut* bitigda "odamlarni baxtsiz hodisalar, ofat va falokatlaridan himoya qiluvchi" kuch sifatida aks ettirilgan. Shuning uchun, B. O'zundar ta'kidlaganidek, Qarabalgasun II bitigi mazkur o'rinlar bilan "Ko'k Tangrini tushunish uchun asosiy matnlardan biri" bo'lishi mumkin. Bitigdagi "oldinni qo'riqlar edim", "ortdagini tartibga keltirardim" iborasi ham dasht madaniyatida ijtimoiy adolatni tushunishdagi ramziy ma'nosi bilan diqqatga sazovordir [Alimov 2015, 29].

Misradagi ushbu *qut(im)* so'ziga parallel qo'yilgan *yol(im)* so'zini ham e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Chunonchi, qadimgi turkchada "omadli, baxtli" ma'nolari *yolluy* derivati bilan ifodalangan. U Bilga xoqon bitigtoshida matn muallifi nomi tarkibida qo'llangan: "*Bilgä qayan bitigin Yolluy tägin bitidim* – Bilga xoqon bitigini (men) Yollug' Tigin yozdim" (BX XI). Darhaqiqat, *yolluy* so'zi *yol* – "yo'l" so'zi va otdan ot yasovchi *-luy* affiksining qo'shiluvidan yasalgan. *Yol* so'zi eski turkchada "omad, tole" tushunchalariga monand "yaxshi yo'l, to'g'ri yo'l" (oq yo'l kabi) tarzda metafora qilinganligi bois *yolluy* ham ezgu yo'lli, yo'li porloq, ya'ni omadli, baxtli kabi ma'nolarga ega bo'lgan o'ziga xos nom sifatida ishlatilgan [Dustmurodov 2025, 122]. Jumladan, tuva tilida *yol* so'zining asl ma'nosi unutilib, *chol* shaklida "baxt, omad, tole" ma'nolarida qo'llanilib, eski turkcha *yolluy* tuvachada *choldug* – "baxtiyor, xursand" shaklida aniqlangan" [Şirin 2015, 144]. Eng ahamiyatlisi, Mahmud Koshg'ariy *yol* so'zini "yo'l" [DLT I, 426] va "safar" [DLT I, 87] deb izohlaydi. Demak, ikkinchi misradagi "*yayüz yärdä: yolim qışya : bolti*" jumlasini "yer

yuzidagi umr safarim (toleyim) qisqa bo'ldi, ya'ni umrim bitdi" shaklida o'g'irish mumkin bo'ladi. Qolaversa, *yol* (*yo'l*) so'zi hozirda turkiy tillarda ham eski turkcha matnlardagi va boshqa ma'nolarda keng qo'llaniladi. Shuningdek, o'zbek tilidagi "oq yo'l, yo'li ochiq, yo'li porloq, yo'lingizni bersin" kabi iboralar bevosita "omad, baxt, tole" tushunchalari bilan aloqador ravishda "uzoq va xatarsiz umr tilash"ni anglatadi. O'zbek tilida *yo'l* so'zi "yo'li bor, yo'l tushirilgan; o'rinli, jo'yali" ma'nolarda qo'llanadi [O'TIL II, 280].

Har ikki misrada ham tilga olingan "ne'matlarning nihoyalangani" misralar oxiridagi *yuyqa* va *qışya* so'zlari orqali anglashilgan. Ya'ni "ko'kdan berilgan madad quti (obihayot) yuqalandi (tugadi) va umr yo'lini ham shu joyda bitirdi (qisqa qildi). Misralar so'ngidagi *boltı* – "bo'ldi" radifi esa hukmni ifodalab turibdi. Ayniqsa, *qutum yuyqa boltı* parchasi qadimgi turkiy e'tiqod tizimining muhim tafsilotini namoyish etishi bilan bitigtoshning adabiy qimmatini ochib ko'rsatadi. Aytish kerakki, ushbu ikki satrni sabab va oqibat mazmunida tushunish to'g'riroq bo'ladi, ya'ni "Ilohiy quvvat mendan yuz o'girdi, baxtim pasaydi va alal-oqibat yerdagi yo'lim ham toraydi – hayotim og'irlashdi" demoqchi. Ushbu ikki misra uchun esa keyingi qatordagi (11) *tägmışä : boltı* – "(o'lim) tegadigan bo'ldi" jumlası umumiy oqibat (natija) hisoblanadi. Tarixiy turkiy lahjalar bo'yicha leksikografik tadqiqotlarda ushbu yozuvda bo'lishi kerak bo'lgan ma'noga mos keladigan ekvivalenti mavjud bo'lmagani holda, N. Bazilhan *tägmışä boltı*, M. O'lmez (birinchi so'zni) *tägmäkä*, A.Rysbek *tägmı*, B. O'zundar *ätigimaša boltı* – "mening harakatlarim (ishlarim) tugadi" shakli va ma'nosida o'qigan ushbu birikmani M. Shinehuu *tägmäkä boltı* o'qib, "yo'qolib keta boshladi" deb talqin qiladi [Alimov 2015, 33], lekin bu o'qishlardan anglangan ma'no bitig mazmuniga mos emas. Shu o'rinda so'zning o'zagi bo'lgan *täg*-leksemasining manbalarda asosan "hujum qilmoq" ma'nolarida tilga olinishi diqqatga sazovor: "*Sü tägisintä yätinč ärig qiličladi* – lashkar hujumida yettinchi erni qilichladi" [KT 45/5]; "*Tabyač, bärdänäyin täg* – Tabg'ach sen o'ngdan hujum qil" (To'n 11). Demak, asosiy o'zak ma'nosi "tegmoq; o'ldirmoq; mag'lub etmoq" bo'lgan *täg*- fe'lidan hosil bo'lgan *tägmışä boltı* birkmasini "(o'lim) tegadigan (tegmish) bo'ldi" ma'nosida o'g'irish to'g'riroq bo'ladi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ham *teg*- fe'l-leksemasi bir qancha potensial semalar kasb etadi [O'TIL III, 342].

Demak, umumiy ma'noda aytish mumkinki, ushbu ikki misra turkiy ruhoniylar dunyoqarashga xos bo'lib, dastlabki qatorga (6-7-8-) ko'ra eng muhim so'z *qut* qadimgi turklarda "ilohiy baraka, davlat,

hokimiyat, omad, hayotiy kuch, qadr-qimmat, osmonning insonga bergan tiriklik manbayi" sifatida *qutum: yuyqa bolti* deyish orqali "ilohiy barakam kamaydi, osmon – Tangri menga bergan madad susaydi" deyilmoqda. Keyingi misralarda (8-9-10-) yerning *yayiz* deya atalishi – "qorong'u, qattiq, og'ir, sinovli" ma'nolarini beradi. *Yolim qishya bolti* esa "imkoniyatlarim toraydi, taqdir yo'lim to'sildi" ma'nosini anglatmoqda. Aytish kerakki, qadimgi turk dunyoqarashida bu kabi obrazlar orqali insonning quvvati, baxti, rohati osmon va yer bilan bog'lanadi. Ko'kdagi qutning yuqa bo'lishi – insonning ruhoniy dunyodan uzilishi, yerdagi yo'lning qisqarishi – hayotdagi nasibaning kamayishidir.

Xulosa

Qarabalg'asun II bitigida badiiylikni shakllantirishda atroflicha tanlangan leksik birliklar, semantik konnotatsiyaga ega so'zlar va bu so'zlarning nozik ma'nolaridan ustalik bilan foydalana olish asosiy bitig qimmatini oshirgan. Matndagi lingvistik birliklarning ahamiyati haqida gapirganda an'anaviy muallif yoki qahramonning nasl-nasabini tanitishga harakat qilishni aytish lozim. Bu bitigtoshda *qunchuy buyuruqi* unvonlari matnda so'zlovchining jamiyatdagi maqomi, siyosiy-harbiy kuchini ifoda etish bilan birga unga epik ruh beradi va o'quvchida tarixiy vaziyat haqidagi tasavvurni uyg'otadi. Juft – dualistik obrazlar matnda asosiy badiiy kuch *kök täñiri – yayiz yär* qarama-qarshiligi orqali beriladi. Bu antiteza qayg'u va fojiaviylikni oshirib, o'lim motivini taqdiriylilik bilan bog'laydi hamda semantik uyg'unlik yaratadi. Matnda metafora hodisasi qutum *yuyqa bolti* iborasi orqali voqelangan. Bunda *qut*'ni jisman *yuyqa* – "yuqa" bo'lish bilan ifodalash metaforik kuchga ega. Majoz esa *yolim qishya bolti* – "yo'lim qisqa bo'ldi" iborasida ko'zga tashlanadi. Bu – "o'limning yaqinlashishi"ni bildiradigan poetik evfemizm.

Yuqorida aytilganidek, "yo'l" hayot yo'lini anglatadi, "qisqarishi" esa taqdirning tez yakun topishini ko'rsatadi. Bu majozlar matnga ruhiy dramatism va falsafiylik beradi. Umumturk kishisi va bir qancha bitigtoshlar uchun xos bo'lgan harbiy burch ham unutilmaydi, muallif, avvalo, turk kishisi. Bitigda qo'riqqa oid so'zlar (*öñtänig tïdar ätim, kädinig iti ärür ärtim*) ko'zga tashlanib, bu birliklar qahramonning o'tmishini bildirish bilan birga uning jasorati, davlat uchun xizmatini epik kontekstda ochib beradi. Shuningdek, bitigda fe'llardagi ovoziy yaqinlik (*äritm / ätim / ärtim*), *takror (bolti / bolti)* hamda semantik juftliklar (*täñri – yär, qutum – yolim*) kabi til imkoniyatlaridan mohirona foydalanilgan.

Aytish mumkinki, Qarabalg'asun II bitigi matnining ikkinchi qismi (6-10-qatorlar)dagi tasvirni saj'dan ancha yuqori darajadagi badiiy hodisa, lekin hajman o'ta qisqa bo'lgani uchun liro-epik janr mahsuli bo'lmagan ilk o'rta asr turkiy adabiyotiga xos badiiy topilma sifatida qabul qilish mumkin. Muayyan tartibli tizim va hozirgi kunda she'riy shakl oldiga qo'yilgan talablarga to'la javob bermasa-da, ranglar va ikki qutb singari ilohiy tushunchalarni falsafiy maqsadiga bo'ysundira olgani holda, vositalarning badiiy ta'sirchan qo'llanishi bilan mazkur yodnoma o'z davri uchun adabiy muhim topilma namunasi bo'la oladi. Nafaqat matnning cho'qqisi bo'lgan ikkinchi qismda, balki ilk qatorlarda ham o'ziga xos parallelizm, qofiya va hukmning takrorlanishi – radif orqali nutqiy musiqa yaratilgan. Bu matnda yaxlit uyg'unlikni ta'minlab bergan. Eng muhimi, noma'lum muallif o'zi timsolida qadimgi turkiy kishisi, umuman, odam bolasining umr yo'lini (tug'ilish – umr – o'lim) *ko'k* (osmon) – beruvchi va *yag'iz* (qaro) yer – oluvchi ziddiyatidan tug'ilgan hayotiy bir butunlik shaklida dualistik tasvirda ochib bergan. Butun antiteza usulida yaratilgan ushbu bitigda matn so'ngida buqa o'g'il nomi (yoki epiteti)ning tilga olinishi matnga qahramonlik va totemik jumboqlilik bag'ishlashi bilan birga, quvvat, qudrat, kuch ramzini anglatib, hayot davomiyligini ham ifodalaydi.

O'rduqaliq II (Xarbalgas // Qarabalg'asun II) bitigi.

Qisqartmalar

BA – Bilga Atachim bitigi.

BX – Bilga xoqon bitigi.

DLT – “Devonu lug’otit turk”. Toshkent: 1960–1967.

HO’AT – Hozirgi o’zbek adabiy tili.

KT – Kul Tigin bitigi.

MCh – Mo’yun Chor bitigi.

OY – “Oltun yorug”.

O’TIL – O’zbek tilining izohli lug’ati.

O’XSHL – O’zbek xalq shevalari lug’ati.

O’TEL – O’zbek tilining etimologik lug’ati. I tom. Toshkent: 2000.

O’TIL – O’zbek tilining izohli lug’ati. V tomlik. Toshkent: 2007.

O’XShL – O’zbek xalq shevalari lug’ati. Toshkent: 1971.

QB – “Qutadg’u bilig” asari:

QBH, QBK – Yusuf Xos Hojib. “Qutadg’u bilig” S. Qohira nusxasi (Dāru’l-kutub va’l-vasāiki’l-kavmiyya tasavvuf turki 168. nr).

QBN – Yusuf Xos Hojib. “Qutadg’u bilig” B. Namangan nusxasi (Farg’ona) (TDSHI qoshidagi Abu Rayhon Beruniy nomli Sharq qo’lyozmalari markazi 1809).

QBV – Yusuf Xos Hojib. “Qutadg’u bilig” A. Vena nusxasi (Wien, ÖNB, Cod A.F.13).

QTT – Qadimgi turkiy til (G’Abdurahmonov va b.)

s. – sug’dcha.

sans. – sanskritcha.

Ta – Taryat bitigtoshi.

Tar – Taryat bitigtoshi.

Tes – Tesiyn bitigtoshi.

To’n – To’nyuquq bitigtoshi.

xit. – xitoycha.

Y – Yenisey bitiglari.

ДТС – Древнетюркский словарь. – Л.:Наука, 1969.

ҚТТ – Қадимги туркий тил. Абдурахмонов Ғ., Рустамов. – Т.: Ўқитувчи, 1982. – 103 б.

ПДП – Памятники древнетюркской письменности. –Москва-Л, 1951.

СИГТЯ – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков.

ТС – Тюркологический сборник.

ЭСТЯ – Этимологический словарь тюркских языков.

Adabiyotlar

Абдурахмонов, А. “Туркий адабиётнинг қадимий қатламлари. 1-қисм. <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/turk/turkiy-adabiyotning-qadimiy-qatlamlari-birinchi-qism.html>

Alimov, Rysbek. 2015. “II. Karabalgasun Yazıtı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* Cilt 12(4). 27 – 38.

Arat, Reşid Rahmeti. 1947. *Kutadgu Bilig Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi

- Argunşah, Mustafa ve Güner, Galip 2015. *Codex Cumanicus*. Ankara: TDK Yayınları.
- Барфилд, Т. 2009. *Опасная граница: кочевые империи и Кунтай* (221 г. до н. э. – 1757 г. н. э.). 18 – 19. Пер. Д. В. Рхлядева, В.Б. Кузнецова; науч. ред. и пред. Д. В. Рхлядева. СПб.
- Barutcu, Özönder Sema. 2001. "Eski Türk Çağı Yazıtları: II. Kara Balgasun Yazıtı", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Dergisi*, sayı III/1: 179 – 183.
- Bazilhan, N. 2005 *Kazakistan tarihiy tuwralı turki derekemeleri*, II tom. 152 – 193. Almatı: Dayk-Press.
- Бобоёров, Ғ. 2018. *Ғарбий Турк хоқонлиги давлат тузуми*. Тошкент: Янги нашр.
- Bold, L. 2000. *Orhon Biçgiyn Dursgal I*, Ulaanbaatar: Mongol Ulsın Şinjele Uhaanı Akademi. 248 – 257.
- Bold, L. 2006. *Orhon Biçgiyn Dursgal II*, Ulaanbaatar: Mongol Ulsın Şinjele Uhaanı Akademi. 249 – 254.
- Bold, L., Tseveendorj D. 1990. *BNMAU-in Nutag Dah' Hadnı Biçees: Türeg Biçgiyn Dursgal*], Ulaanbaatar: Ulsın Hevleliyn Gasar. 126 – 127.
- Clauson, G. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- DLT – Маҳмуд Кошғарий. 1960 – 1963. *Туркий сўзлар девони (Девону луғотит-турк)*. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. I-III. Тошкент: Фан.
- Donuk, A. 1988. *Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler*. Istanbul.
- Dusmurodov, M. 2025. *O'rxun-Yenisey bitigtoshlaridagi harbiy terminlar tadqiqi*. Toshkent: Lesson Press.
- DTS – *Древнетюркский словарь*. 1969. Под ред. В. М. Наделяева, Д.М.Насилова, Э. Р. Тенишева, А. М. Щербака. Л.: Наука.
- Eraslan, Kemal. 2012. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. 2014. *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin- Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları
- Erdal, M. 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. Volume: I*. Wiesbaden.
- Gabain Annemarie von. 1956. "Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften". *Anthropos*. 537 – 556.
- Giraud, R. 1999. *Göktürk İmparatorluğu* (çev. İ. Mangaltepe). Ankara: Ötüken Yay.
- Güler, E. 2025. Sağ Yönün Kavramsal Üstünlüğü ve Dile Yansıması: *Oḡul-/Oḡal- ve Saḡal- Fiilleri Üzerine. Söylem Filoloji Dergisi* 10(2): 1259 – 1283.
- Gürgün, Hasan. 2025. *Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları ve Karabalgasun-II Yazıtı'nın Formu. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/42: 257 – 283.
- Hansen Olaf J. 1930. *Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun*, Suomalais-Ugrilainen Seura.

- Кононов, А. Н. 1975. "Семантика цветообозначений в тюркских языках". *Тюркологический сборник*, 61.
- Кормушин, И.В. 2008. Тюркские Енисейские эпитафии: грамматика, текстология. Москва: Наука.
- Li Y.-S. 2017. *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Малов, С. Е. 1951. *Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования*. Москва: АН СССР.
- Mert, O. 2009. *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Taryat, Şine Us*. 102 – 103. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Moriyasu, T., Y. Yoshida, A. 1999. Katayama. Barugasun hibun [Karabalgasun Inscription], in *Mongorukoku genzon iseki, hibun chōsa kenkyū hōkoku* [Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998], ed. Takao Moriyasu and Ayudai Ochir (Toyonaka: The Society of Central Eurasian Studies), 209 – 224.
- Тоғай Мурод. 2018. *Танланган асарлар*: Романлар, қиссалар. Тошкент.
- Мусулмонқулов, Р. 1970. *Саъж ва сайри тарихин он дар насри тожик*. Душанбе.
- Ölmez, M. 1999. Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 59.
- Ölmez, M. 2012. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. 238 – 239. Metin-ÇeviriSözlük, Ankara: Bilgesu.
- Özyetgin, A. Melek. 2001. *Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav Yayınları.
- Osawa, T. 1999. "Qara Balgasun Inscription II." *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (ed. Moriyasu, T., Ochir, A.), 143 – 145. Osaka.
- O'TIL – *Ўзбек тилининг изоҳли луғати*. 2007. III. Тошкент: ЎЗМЭ.
- O'XSHL – *Ўзбек халқ шевалари луғати*. 1971. Тошкент: Фан.
- QBH, QBK – Yusuf Xos Hojib. "*Qutadg'u bilig*" S. Qohira nusxasi (Dâru'l-kutub va'l-vasâiki'l-kavmiyya tasavvuf turki 168. nr).
- QBN – Yusuf Xos Hojib. "*Qutadg'u bilig*" B. Namangan nusxasi (Farg'ona) (TDSHI qoshidagi Abu Rayhon Beruniy nomli Sharq qo'lyozmalari markazi 1809).
- QBV – Yusuf Xos Hojib. "*Qutadg'u bilig*" A. Vena nusxasi (Wien, ÖNB, Cod A.F.13).
- Rasanen, M. 1969. *Versuci eines etymologiscien Wörterbucis der Turksprachen*. Lexiea Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki.
- Roux Jean-Paul. 2002. *Türklerin ve Moğolları Eski Dini, (Çev.: Prof. Dr Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınlan*. İstanbul.
- Schlegel, Gustaaf. 1896. *Die chinesische inschrift auf dem uigurischen denkmal in Kara Balgassun*, Helsingfors, Société finno-ougrienne.
- Sertkaya, O. F., Alyilmaz, C., Battulga, T. 2001. *Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara: TİKA Yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri. 1999. "Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk

- Yazıtlarındaki İki Ata Sözü". *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*. S. 8: 233 – 240.
- Şirin, H. 2015. Bombogor Inscription: Tombstone of a Turkic Qunçuy ("Princess"). *Journal of the Royal Asiatic Society* 26(3):1 – 9.
- Şirin, H. 2015. *Kül Tigin yazıtı – notlar*. Bilge kültür sanat. İstanbul.
- Şirin, H. 2016. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. TDK yayınları. Ankara.
- Tekin, Talat. 1988. *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları. Ankara.
- Tekin, T. 2000. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.
- Tokyürek, Hacer. 2018. *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Шинэхүү, М. 1979. "Новый памятник рунической письменности уйгурского Карабалгасуна". *Олон Улсын Монголч Эрдэмтний III их хурал, Боть-3, Улаанбаатар*, – X. 301 – 305.
- Шинэхүү, М. 1980. "Орхон-Сэлэнгийн руни бичгийн шинэ дурсгал". *Археологийн Судлал, Studio Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici*. Tomus-8, Fasc. 1, Улаанбаатар, X. 42 – 43.

Karabalgasun II Inscription of the Uyghur Khaganate: Literary Function of Lexical Units

Ma'rufjon Dustmurodov¹

Abstract

This article researches the historical, linguistic, and literary significance of the Second Karabalgasun inscription created during the Uyghur Khaganate. Along with the place of discovery, writing system, language and genre features of the monument, particular attention is paid to sentences that are structurally and stylistically close to poetic form, especially those based on the antithesis created through the contrast of ideas in the text. The article puts forward scholarly interpretations concerning the effective artistic representation of the state, the defense of the people and moral concepts reflected in the inscription, as well as human attitudes toward birth, life and death. In addition, the role of the inscription in the study of the lexicon and sentence structure of the ancient Turkic-Uyghur language are emphasized.

¹ Ma'rufjon M. Dustmurodov – Doctor of Philosophy (PhD) in Philology, Associate Professor. Independent researcher at TSUOS.

E-mail: maruf_dust@mail.ru

ORCID: 0009-0003-4954-9504

For citation: Dustmurodov, M. M. 2025. "Karabalgasun II inscription of the Uyghur Khaganate: literary function of lexical units". *Golden scripts* 4: 76 – 98.

Key words: *Turkic-runic inscriptions, Uyghur Khaganate, Karabalgasun II Inscription, epitaph, saj' (rhyme in prose), antithesis, ancient Turkic language.*

References

- Abdurahmonov, A. "Turkiy adabiyotning qadimiy qatlamlari. 1-qism. <https://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/turk/turkiy-adabiyotning-qadimiy-qatlamlari-birinchi-qism.html>
- Alimov, Rysbek. 2015. "II. Karabalgasun Yazıtı", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* Cilt 12(4). 27 – 38.
- Arat, Reşid Rahmeti. 1947. *Kutadgu Bilig Metin*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi
- Argunşah, Mustafa ve Güner, Galip 2015. *Codex Cumanicus*. Ankara: TDK Yayınları.
- Barfield, T. 2009. *Opasnaya granitsa: kochevnye imperii i Kitay* (221 g. do n. e. – 1757 g. n. e.). 18 – 19. Per. D. V. Rxlyadeva, V.B. Kuznesova; nauch. red. i pred. D. V. Rxlyadeva. SPb.
- Barutcu, Özönder Sema. 2001. "Eski Türk Çağı Yazıtları: II. Kara Balgasun Yazıtı", *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmaları Dergisi*, sayı III/1: 179 – 183.
- Bazilhan, N. 2005 *Kazakstan tariyhı tuwralı turki derektmeleri*, II tom. 152 – 193. Almatı: Dayk-Press.
- Boboyorov, G'. 2018. *G'arbiy Turk xoqonligi davlat tuzumi*. Toshkent: Yangi nashr.
- Bold, L. 2000. *Orhon Biçgiyn Dursgal I*, Ulaanbaatar: Mongol Ulsın Şinjele Uhaanı Akademi. 248 – 257.
- Bold, L. 2006. *Orhon Biçgiyn Dursgal II*, Ulaanbaatar: Mongol Ulsın Şinjele Uhaanı Akademi. 249 – 254.
- Bold, L., Tseveendorj D. 1990. *BNMAU-ın Nutag Dah' Hadnı Biçees: Türeg Biçgiyn Dursgal*, Ulaanbaatar: Ulsın Hevleliyn Gasar. 126 – 127.
- Clauson, G. 1972. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University.
- DLT – Mahmud Koshg'ariy. 1960 – 1963. *Turkiy so'zlar devoni (Devonu lug'otit-turk)*. Tarjimon va nashrga tayyorlovchi S.M.Mutallibov. I-III. Toshkent: Fan.
- Donuk, A. 1988. *Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler*. İstanbul.
- Dusmurodov, M. 2025. O'rxun-Yenisey bitigtoshlaridagi harbiy terminlar tadqiqi. Toshkent: Lesson Press.
- DTS – *Drevnetyurkskiy slovar*. 1969. Pod red. V. M. Nadelyaeva, D.M.Nasilova, E. R. Tenisheva, A. M. İlçerbaka. L.: Nauka.
- Eraslan, Kemal. 2012. *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ercilasun, Ahmet Bican ve Akkoyunlu, Ziyat. 2014. *Kâşgarlı Mahmud Dîvânı Lugâtî't-Türk (Giriş-Metin- Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK Yayınları
- Erdal, M. 1991. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the*

- Lexicon. Volume: I. – Wiesbaden.
- Gabain Annemarie von. 1956. "Inhalt und magische Bedeutung der alttürkischen Inschriften". *Anthropos*. 537 – 556.
- Giraud, R. 1999. Göktürk İmparatorluğu (çev. İ. Mangaltepe). Ankara: Ötüken Yay.
- Güler, E. 2025. Sağ Yönün Kavramsal Üstünlüğü ve Dile Yansıması: *Oñul-/Oñal- ve Sağal- Fiilleri Üzerine. Söylem Filoloji Dergisi* 10(2): 1259 – 1283.
- Gürgün, Hasan. 2025. Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları ve Karabalgasun-II Yazıtı'nın Formu. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13/42: 257 – 283.
- Hansen Olaf J. 1930. *Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun*, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kononov, A. N. 1975. "Semantika svetooboznacheniy v tyurkskix yazıyıkax". *Tyurkologicheskij sbornik*, 61.
- Kormushin, I.V. 2008. Tyurkskie Yeniseyskie epitafii: grammatika, tekstologiya. Moskva: Nauka.
- Li Y.-S. 2017. *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Malov, S. Ye. 1951. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti. Teksty i issledovaniya*. Moskva: AN SSSR.
- Mert, O. 2009. Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes, Taryat, Şine Us. 102 – 103. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Moriyasu, T., Y. Yoshida, A. 1999. Katayama. Barugasun hibun [Karabalgasun Inscription], in *Mongorukoku genzon iseki, hibun chōsa kenkyū hōkoku* [Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998], ed. Takao Moriyasu and Ayudai Ochir (Toyonaka: The Society of Central Eurasian Studies), 209 – 224.
- Tog'ay Murod. 2018. *Tanlangan asarlar: Romanlar, qissalar*. Toshkent.
- Musulmonqulov, R. 1970. *Sa'j va sayri tarixin on dar nasri tojik*. Dushanbe.
- Ölmez, M. 1999. Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Ögeler (3), *Türk Dilleri Araştırmaları*, 59.
- Ölmez, M. 2012. *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*. 238 – 239. Metin-ÇeviriSözlük, Ankara: Bilgesu.
- Özyetgin, A. Melek. 2001. *Ebû Hayyân Kitâbu'l-İdrâk li Lisâni'l-Etrâk, Fiil: Tarihi-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*. Ankara: Köksav Yayınları.
- Osawa, T. 1999. "Qara Balgasun Inscription II." *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998* (ed. Moriyasu, T., Ochir, A.), 143 – 145. Osaka.
- O'TIL – O'zbek tilining izohli lug'ati. 2007. III. Toshkent: O'zME.
- O'XSHL – O'zbek xalq shevalari lug'ati. 1971. Toshkent: Fan.
- QBH, QBK – Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig" S. Qohira nusxasi (Dāru'l-kutub va'l-vasāiki'l-kavmiyya tasavvuf turki 168. nr).
- QBN – Yusuf Xos Hojib. "Qutadg'u bilig" B. Namangan nusxasi (Farg'ona) (TDSHI qoshidagi Abu Rayhon Beruniy nomli Sharq qo'lyozmalari markazi 1809).

- QBV – Yusuf Xos Hojib. “Qutadg’u bilig” A. Vena nusxasi (Wien, ÖNB, Cod A.F.13).
- Rasanen, M. 1969. *Versuci eines etymologischen Wörterbuchs der Turksprachen*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae, Helsinki.
- Roux Jean-Paul. 2002. *Türklerin ve Moğolları Eski Dini*, (Çev.: Prof. Dr Aykut Kazancıgil), Kabalcı Yayınları. İstanbul.
- Schlegel, Gustaaf. 1896. *Die chinesische inschrift auf dem uigurischen denkmal in Kara Balgassun*, Helsingfors, Société finno-ougrienne.
- Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C., Battulga, T. 2001. *Moğolistan’daki Türk Anıtları Projesi Albümü*. Ankara: TİKA Yayınları.
- Sertkaya, Osman Fikri. 1999. “Eski Türklerin Kağan Seçimi Üzerine Göktürk Yazıtlarındaki İki Ata Sözü”. *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*. S. 8: 233 – 240.
- Şirin, H. 2015. Bombogor Inscription: Tombstone of a Turkic Qunçuy (“Princess”). *Journal of the Royal Asiatic Society* 26(3):1 – 9.
- Şirin, H. 2015. *Kül Tigin yazıtı – notlar*. Bilge kültür sanat. İstanbul.
- Şirin, H. 2016. *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. TDK yayınları. Ankara.
- Tekin, Talat. 1988. *Orhon Yazıtları*, TDK Yayınları. Ankara.
- Tekin, T. 2000. *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Sanat Kitabevi.
- Tokyürek, Hacer. 2018. *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Shinexyy, M. 1979. “Noviy pamyatnik runicheskoy pismennosti uygurskogo Karabalgasuna”. *Olon Ulsyn Mongolch Erdemtniy III ix xural, Bot-3, Ulaanbaatar*, X. 301 – 305.
- Shinexyy, M. 1980. “Orxon-Selengiyn runi bichgiyn shine dursgal”. *Arxeologiyn Sudlal, Studio Archaeologica Instituti Historiae Academiae Scientiarum Reipublicae Populi Mongolici*. Tomus-8, Fasc. 1, Ulaanbaatar, X. 42 – 43.

MATN

Muhammad Rahimxon II (1864 – 1910) va uning saroy adabiy muhiti¹

Aftondil Erkinov²

Qisqacha mazmuni

Xiva xonligida madaniy hayot XIX asr oxiri – XX asr boshlari, ya'ni Muhammad Rahimxon II (1864 – 1910) davriga kelib ancha jonlandi. Bu Xiva xonligiga asos solgan Qo'ng'irotlar (1804 – 1920) hukmronligidagi san'at va adabiyotning eng yuksalgan davri edi. Muhammad Rahimxon II Firuz taxallusi bilan she'rlar yozib, devon tuzgan [Barthold 24 – 25]. U o'z hukmronligi davrida ko'plab madaniy ishlarga homiylik qilgan. Xiva shahrida bir necha arxitektura yodgorliklari ham ayni shu vaqtda bunyod bo'lgan. Firuz saroyida ko'plab xattotlar, kotiblar, umuman qo'lyozma tayyorlovchilar faoliyat olib borganlar. Uning buyrug'i bilan yuzdan oshiq asarlar arab, fors va turk tillaridan eski o'zbek tiliga tarjima qilingan, yuzlab qo'lyozma kitoblar ko'chirilgan. Xivaga 1908-yili tashrif buyurgan sharqshunos A. N. Samoylovich (1880 – 1938) Muhammad Rahimxon II saroyi kutubxonasi bilan tanishadi [Самойлович 1909, 5 – 8]. U bu kutubxonada o'zi ko'rgan qo'lyozma va toshbosma asarlarning tavsifi va ilmiy qimmatini qayd etib o'tadi [Самойлович 1981, 74 – 82].

1908-yili Firuzning buyrug'i bilan Xiva saroyi shoirlari yetakchisi Ahmad Tabibiy (1868 – 1910) "Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy" (yana bir nomlanishi: "Majma'yi shuaro shohiy payravi Firuz") bayozini tuzadi [Мажмуаи шуарои Фирузшоҳий №1691; Баёний 1992; Маткаримова 2007]. A. Samoylovich mazkur majmuaning toshbosma nashri tavsifiga ham alohida maqola bag'ishlagan. "Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy"da Firuzning 101ta g'azaliga Xiva saroyidagi 32 shoirning 3231 payrav g'azali

¹ Mazkur maqola Gerda Xenkel (Germaniya) (Gerda Henkel, Deutschland) fondi loyihasi (AZ 10/ZA/08) doirasida amalga oshirilgan.

² Erkinov Aftondil Sodirxonovich – filologiya fanlari doktori, O'zbekiston xalqaro Islom akademiyasi.

E-pochta: aftandilerkinov@gmail.com

ORCID ID: 0000-0001-9284-4443

Iqtibos uchun: Erkinov, A. S. 2024. "Muhammad Rahimxon II (1864 – 1910) va uning saroy adabiy muhiti". *Oltin bitiglar* 4: 99 – 127.

keltirilgan [Hofman 1969]. Bunda to'plamdagi jami g'azallar 3332 donani tashkil etadi. Tilga olingan o'ttiz ikki shoir Firuzning farzandlari, yaqin qarindoshlari yoki saroydagi amaldorlar edilar. Ya'ni, Muhammad Rahimxon II o'z saroyi muhitida davlat ishlari bilan shug'ullanuvchi mansabdorlarni ham badiiy ijod qilishlarini, ma'rifatli bo'lishlarini istagan. Sababi – u o'z saroyi muhitini temuriylar davriga, aniqrog'i, ularning madaniy uyg'onish zamoni – Husayn Boyqaro (1469 –1506) hukmronligi davridagi Hirot muhitiga o'xshash bo'lishini istagan. Buning uchun madaniyat va san'at homiysi Husayn Boyqaro shaxsiyati shoh va shoir sifatida o'rnak bo'la olardi. Yana Alisher Navoiy (1441–1501) va Abdurahmon Jomiy (1414 – 1492) kabi taniqli shoirlar yaratgan adabiy muhitni Xiva saroyida qayta jonlantirish maqsad qilib olingandi [Жумахўжа, Адизова 1994; Erkinov 1994].

Musulmon Sharqi adabiy an'analariga ko'ra, masalan, O'rta Osiyoda shoirlik yo'liga kirgan shaxs klassiklar, jumladan, fors klassiklari Hofiz Sheroziy, Sa'diy, Xusrav Dehlaviy va Jomiyga, turkiy adabiyot klassiklaridan Navoiy yoki Fuzuliy she'rlariga ergashib she'r bitishi kerak bo'lgan. Biroq "Majmuati shuaroyi Feruzshohiy"da Feruzning g'azallariga Xiva saroyidagi shoirlar nazira-javob g'azal yozganlar. Feruz she'rlarining aksariyat qismi kelib chiqishiga ko'ra o'zbek mumtoz adabiyotining eng yirik vakili Alisher Navoiy she'rlariga ergashib yaratilgan. Buni Feruz she'rlarining barchasi eski o'zbek tilida bitilgani ham ko'rsatadi. Shu sababdan Feruz madaniy jihatdan temuriylar, aniqrog'i, Husayn Boyqaro davri bilan saroyi muhitini yaqinlashtirish va tenglashtirishni o'z oldiga vazifa qilib qo'yadi.

Sharqda hukmdorlar o'z qudratlarini ko'rsatish uchun boshqa mamlakatlar hududlarini harbiy yurishlar bilan bosib olishga harakat qilar edilar. Biroq buni uddasidan chiqish oson emasdi. 1873-yili Xiva xonligi Rossiya tomonidan bosib olinib, vassal davlatga aylantirildi. Shu davrdan boshlab, Muhammad Rahimxon (1873 – 1910) hokimiyati oxirigacha (36 yil) Xiva saroyida Rossiya davlati maslahatchilari mavjud bo'lib, Muhammad Rahimxon ular bilan maslahatlashib ish ko'rishga majbur edi. Tarixchilar shu davrda Feruz xonanishinlikka berilganligini qayd qilganlar. Mana shunday sharoitda u she'riyatga beriladi va saroyida she'r va musiqa kechalarini uyushtiradi.

Bu davrda Xiva xonligidagi madaniy muhitni Husayn Boyqaro davriga o'xshatishga intilish mavjud bo'lsa-da, ko'p jihatlar 19-asr boshi Qo'qon adabiy muhiti bilan musobaqalashish asosiga qurilgan

edi. Chunki temuriylarga taqlid aynan Qo‘qon xonligidan boshlagandi. Umarxon buyrug‘iga ko‘ra 1821-yili tuzilgan “Majmuayi shoiron” bayozidayoq, Umarxon o‘z muhitini Husayn Boyqaro va Navoiy davriga tenglashtirishga harakat qilgandi. Bu to‘plamda 70dan ortiq shoirning she‘rlari berilib, ularning asosiy qismi Umarxonga bag‘ishlangan yoki uning she‘rlariga ergashib yozilgandi. “Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy”ni tuzishda “Majmuai shoiron” strukturasi asos qilib olingandi.

A. Samoylovich uchrashuv chog‘ida “Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy”ni tuzuvchisi bo‘lgan Ahmad Tabibiy Xiva saroyi shoirlarining barchasi Alisher Navoiy she‘rlariga taqlid qilsalar-da, birortasi ham Navoiy mahoratiga o‘xshash darajaga ega emasligini ta’kidlaydi. Mazkur uchrashuvdan so‘ng A.Samoylovich, agar shunday xulosaga kelingan bo‘lsa, demak, O‘rta Osiyoda yangilanish davri boshlangan degan fikrga keladi [Самойлович 1909].

Ko‘rib o‘tilganlar asosida quyidagicha xulosaga kelish mumkin: 1873-yili Xiva xonligi Chor Rossiyasi tomonidan bosib olindi va vassal davlatga aylandi. Muhammad Rahimxon II o‘z siyosiy faoliyatida erkin emas edi va 1873 – 1910-yillar mobaynida – 36 yil uzlatga chekingan hukmdorga aylandi. Bunday sharoitda u asosiy e‘tiborini Xiva saroyi madaniy muhitini rivojlantirishga qaratdi: she‘riyat va musiqa kechalari uyushtirdi. “Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy”ni tuzishga buyruq berdi. O‘ttiz ikki shoir Firuz boshchiligida badiiy ijod bilan mashg‘ul bo‘ldi. Firuz o‘zining qudrati qay darajaga yetganini davlatidagi madaniy yuksalish orqali namoyish qilmoqchi bo‘ldi.

“Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy” to‘plamining asosiy qismini Firuz g‘azallariga bitilgan she‘rlar egallagan. Quyida “Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy”dan “ohista-ohista” radiflik g‘azallarni asliyat yozuvida taqdim etamiz.

Adabiyotlar

- Диван Амира.* 2019. Факсимиле Дивана кокандского хана Умараиз библиотеки хивинского наследника Ибадуллы-туры. Составитель и вступительная статья: Зайцев И.В. Москва: ИВ РАН.
- Нусратулла Жумахўжа, Адизова И. 1994. “Феруз адабий муҳити”. *Ўзбекистон адабиёти ва санъати* 27, 3.
- Мажмуатуш-шуарои Фирӯзшоҳий.* ЎзБРШИ қўлёзмаси, 1-фонд. №1152. 1326 йил 3 сафари. 1908 йил 8 мартада Муҳаммад Ёқуб Девон Харрот ибн уста Қурбонниёз Хоразмий томонидан кўчирилган.
- Маткаримова, С. 2007. *Табибий – тазкиранавис* (“Мажмуаи си

- шуарои пайрави Ферузоҳий" асосида). Филология фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. Тошкент.
- Мухаммад Юсуф Баёний. 1992. *Шажарайи Хоразмшоҳий*. Нашрга тайёрловчи Н.Жумахўжа, И.Адизова. Тошкент.
- Мухаммад Раҳимхон Феруз. 1994. *Элга шоҳу ишққа қул*. Девон. Нашрга тайёрловчи Г.М.Исмоилова. Тошкент.
- Самойлович, А.Н. 1909. "Краткий отчет о поездке в Ташкент и Бухару и в Хивинское ханство в 1908 году". *Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях*. 1 – 15. №9. Санкт-Петербург.
- Самойлович, А.Н. 1981. "Материалы по среднеазиатско-турецкой литературе. II. Хивинские придворные книгохранилища и книгопечатня". *Известия Академии наук Туркменской ССР. Серия общественных наук*. №1. 74 – 82.
- Самойлович, А.Н. 1909. "شعراشاهی پیرو فیروز" – Собрание 30 царских поэтов, сопутствующих Фируз`у. Хива, 1909 г. 1638 стр. in folio". Записки восточного отделения императорского русского Археологического общества. Том 19, 0198 – 0209. *Собрание восточных рукописей*. 1954. Том II, Ташкент.
- Ўзбек адабиёти тарихи. 1978. IV жилд, Тошкент.
- Эркинов, А. 2013. "Российская империя и Хивинское ханство (русские: ученый А.Н. Самойлович и путешественник В.Г.Ян в хивинском дворце в начале XX в.)". *Проблемы востоковедения* 3(61): 84 – 91.
- Эркинов, А. 2012. "Культурный перфекционизм в Хивинской придворной среде при Мухаммад Рахима-хане II как способ противостояния режиму российского протектората (1873–1910)". *История и культура Средней Азии*. 35 – 69. Изд. Б.Бабаджанов, Й.Кавахара. Токио.
- Эркинов, А. 2010. "Поездка А.Н.Самойловича в Хивинское ханство в 1908 году и оценка им литературной среды". II Востоковедческие чтения памяти Н.П.Остроумова. *Сборник материалов*. 116 – 126, 370 – 383. Ташкент.
- Эркинов, А.С., Полвонов, Н.Т., Аминов, Х.А. 2010. *Мухаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи*. Тошкент: Янги аср авлоди.
- Barthold W. [Brill M.L.]. *Khīwa*. EI², Vol.V. P. 24 – 25.
- Eckmann J. *Die tschaghataische Literatur*. In: *Philologiae Turcicae Fundamenta*. Vol.II. Wiesbaden, 1964. P.390-391.
- Erkinov, A. 2010. "A.N.Samojlovich's visit to the Khanate of Khiva in 1908 and his assessment of the literary environment". *International Journal of Central Asian Studies* 14: 109 – 146. Editor in Chief Choi Han-Woo).
- Erkinov, A. 2011. "How Muhammad Rahim Khan II of Khiva (1864 – 1910) cultivated his Court Library as a means of resistance against the Russian Empire". *Journal of Islamic Manuscripts* 2: 36 – 49.

- Erkinov, A. 2024. "Striving for Cultural Perfection at the Khivan Royal Court under Muhammad Rahim Khan II as a Means of Resistance to the Russian Protectorate Regime". *Proceedings of the International Conference: Reassessing the Heritage of Khoja Ahmet Yasawi*. 163 – 193. Turkistan, Kazakhstan. Ed. M.E. Kilic, M. Sadykbekov. prep. for publication by A. Muminov, N. Dukenbaev. Istanbul: IRCICA.
- Erkinov, A. 2008. "Timurid mannerism in the literary context of Khiva under Muhammad Rahim-khan II (Based on the anthology Majmu'a-yi shu'ara-yi Firuz-shahi)/Тимуридский маньеризм в литературной среде Хивы при Мухаммад Рахим-хане II (на примере антологии "Маджма'-йи шу'ара-йи Фируз-шахи)". *Bulletin of IICAS. Volume 8. Вестник МИЦАИ*. 8: 58 – 65.
- Erkinov, A. and Vahidov. Sh. 1999. "Une source méconnue pour l'étude de la production de livres à la cour de Muhammad Rahim II (Khiva, fin XIXe s)". *Patrimoine manuscrit et vie intellectuelle de l'Asie centrale islamique, [Cahiers d'Asie Centrale 7]*. A. Muminov, F. Richard and M. Szuppe (eds.). IFEAC- Édisud, Tashkent – Aix-en-Provence, 175 – 193.
- Hofman, H.F. 1969. *Turkish Literature a bio-bibliographical survey*. Section III, part I. Vol. 3, 6. Utrecht.

**“Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy”dagi “Ohista-ohista”
radifli gʻazallar (Majmuat ush-shuaroi Firuzshohiy.
Qoʻlyozma № 1152. B.1360-1390.)**

مثنوی

شاهنشاه عالی هم نیک زاد
که بار دور عدالاتی حددین زیاد
سخندان لیغ ایچرا آنکا یوق عدیل
کیلیب دور غزل ایچرا نطقی جمیل
سخاوتدا مانند یوق هیچ آنکا
قیلور بارچه ایل مطلبی نی روا
خصوصا بیلور فضل ایلی قدرینی
بلند ایلاکای علم ایلی صدرینی
بو وجه ایله عصری دا صبح مسا
بولوب جمله فضل اهلی سرتابیا
قصابد دیبان مدحیدا نظم اهلی
دعاسی غه کویا همیشه تیلی
مونی دیدی اول خسرو نکته دان
که پروانکا بولدی اهل جهان

غزل فیروز شاهی

منکا رحم ایلاب اول شیرین زبان آهسته آهسته
یتوشدی باشیم اوزره ناکهان آهسته آهسته
فراقیدا قرار غان کوزلاریم نی قیلغالی روشن
آچیب رخسارهء خورشید سان آهسته آهسته
ایدم هجرانی دردی شدتیدین اولکودیک بیمار
یتوردی وصلی دین صحبت روان آهسته آهسته
مسیحا معجزین جانبخش لعلی دین قیلیب ظاهر
اولوک جسمیم کا بیردی تازه جان آهسته آهسته
سوروب دلدارلیغ رسمی بیله حالی پریشانیم
قیلیب آیین دلبرلیک عیان آهسته آهسته
دیدي کای عاشق زاریم ملال درد هجرانیدین
بولوب سن اسروزار ناتوان آهسته آهسته
بودم وصلیم بیله کامینک روا ایلارکه کیلمیش من
مقامینکغه بارای ایلدین نهان آهسته آهسته
اگر ایستارسین اوپماکلیک نی اینک جا نفرا لعیم
قوچارسن قوچ بیلیم اینک میان آهسته آهسته
نچه کون درد هجرانیم ارا صبر ایلادینک پیشه
بول ایمدی وصلیم ایچرا شادمان آهسته آهسته

من اولدم يار لعلی باده سی بیرله بولوب سر مست
فراقی رنجیدین تاپتیم امان آهسته آهسته
کیشی کر صادق ایرسه عشق ارا وصل ایچرا بو یانکلیغ
بولور فیروز بخت کامران آهسته آهسته

* * *

مثنوی

چو سلطانی شهزادهء کامکار
پسرزادهء شاه والاتبار
تون کون حصول علوم ایتکوسی
معانی سی نینک کنهیغه یتکوسی
مونی دیدی ایلاب اطاعت شعار
باقیب کور اکر بار ایسانک هوشیار

غزل سلطانی

کیلیب بزمیم غه اول سرو روان آهسته آهسته
دیدى وصلیم بیله بول شادمان آهسته آهسته
کوروب حالیم نی لطف ایلاب منینک سروی خرامانیم
دیدى تاپغیل بودم غمدین امان آهسته آهسته
جمال پرتویدین تیره شامیم ایلادی روشن
کیلیب بزمیم ارا خلقدین نهان آهسته آهسته
سوراب حال خرابیم نی ترحم بیرله ای کلرخ
یتوردی خسته تن که تازه جان آهسته آهسته
توتوب یوز ناز ایله کلرنک ساغرنی منکا اول مه
دیدى ایچکیل مونی ای ناتوان آهسته آهسته
دیدى من سیز سنینک بزمینک خزان ایامیدیک بولمیش
مقامینک نی قیلورمن کلستان آهسته آهسته
یوتوب سلطانیدیک قانلار غمیدین بارها آنینک
چکار ایردیم جفا و پیکران آهسته آهسته

* * *

مثنوی

کیلیب صادق اشعارى هم دلپذیر
ضمیری کیلیب مهر یانکلیغ منیر
مونی دیدى تورلوك فصاحت بیله
شهنشاه غه رسم اطاعت بیله

غزل صادق

قلیب کلیم ساری اول آی خرام آهسته آهسته
 منی وصلی دین ایتدی شادکام آهسته آهسته
 قدومیدین منکا انداق فرح یوزلندیکیم بولدی
 بلادور وکنکولمکا حرام آهسته آهسته
 چقاریب شیشه می قوینی دین یانیمدا اولتوردی
 قیلالی دیب ایکیمیز نوش جام آهسته آهسته
 غم ایچره اولمیش ایردیم تازه جان بیردی کرم بيله
 سوروب حالیم نی اول شیرین کلام آهسته آهسته
 بحمد الله که یتدیم بو کیچه بزم وصالی غه
 اوروب یولیدا پویه صبح شام آهسته آهسته
 مغنی سین داغی اوتکارمایین وقتینی ساز ایتکیل
 توزوب دلکش نوالار زیر بام آهسته آهسته
 اوزونک کا صبرنی قیل پیشه صادق تا روا بولغای
 باری کامینک نی حی لا ینام آهسته آهسته

* * *

مثنوی

ایدی سعدی شهزاده کام جو
 قیلور نظم ارا بارپا گفتکو
 بودور زاده طبعی دین بیر غزل
 که یازماقغه انسب ایرور بو محل

غزل سعدی

ایشیت درد دلیم نی ای خدم آهسته آهسته
 بیان ایلالی سنکا بی کاس کم آهسته آهسته
 که بیر مهوش نی عشقی غه بولوبان مبتلا من زار
 چکارمن فرقتی شامی دا غم آهسته آهسته
 وصالی بزم ایچرا مدعی لار شادلیغ بیرله
 ایچارلار جام کلکون دمبدم آهسته آهسته
 قیلیبان نوش هر دم من حزین زهری فراقینی
 چکارمن شام هجری دا الم آهسته آهسته
 یاتیب ایردیم تونی کلیم ارا وصل آرزوسی دا
 توکوب کوزدین دمام قطره نم آهسته آهسته
 بحمد الله طلوع ایلاب بناکه طالعیم مهری
 خدایم حالیمه ایلاب کرم آهسته آهسته
 ترحم کورکوزوب احوالیمه اولخوبلار شاهی
 کرم بیرله قلیب ترک ستم آهسته آهسته
 قیلور غه جنت المأوا کیبی بو بیت الاجز انیم
 توتوب رسم وفا قویدی قدم آهسته آهسته
 روا کامینی قیلدی سعدی غمکش نی اول دلدار

بولوب جبر وستم لاردین ندم آهسته آهسته

* * *

مثنوی

ایدی غازی هم تورهء خوش مقال
تون کون قیلور نظم دلکش خیال
عیان ایلامیش دور بو ابیات نی
قیلیب ظاهر ایلکا کمالات نی

غزل غازی

ترحم سالدی کونکلیمغه اوغان آهسته آهسته
کیلیب کلیم غه بولدی مهمان آهسته آهسته
من ایلاب میزبان لیغ رسمی نی دلبر جنابی دا
دیدیم قیلماڭک بو قلنی امتحان آهسته آهسته
فراق ایامی دا بولمیش ایدی عالم منکا زندان
کرم دین ایلادی باغی جنان آهسته آهسته
یتیب ایردیم اولارکا شدتی هجرانیدین کویا
مسیح اساً تنیمکا بیردی جان آهسته آهسته
کوروب حال حزینیم نی تطف ایلادی کوبکوب
کیریب آغوشیمه توندی مکان آهسته آهسته
مبارک مقدمیدین ایلادی کیم بیت الاجزانیم
بوکون اولحوروش جنت نشان آهسته آهسته
محبت کورکوزوب دلشاد قیلدی یار جانانیم
منی بزمیم ارا کیلکان زمان آهسته آهسته
کیلیب سر وقتیمه لطف عنایت ایلاب اول دلبر
دیدي منزل نچوک سین قیل بیان آهسته آهسته
کوروب عشاق شیدا حالی نی اولحسن شاهیکیم
مروت ظاهر ابتدی پیکران آهسته آهسته
بو ینکلیغ قیلماسه تارتار ایدیم تا اولکوچه تینمای
فراقیده بسی آه فغان آهسته آهسته
خدا کامین روا ایلاب بو کون یانیغه غازی نینک
بولوب کیلدی مهربان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

بیانی ایدی بیک عالی نسب
داغی فضل ارا کیلدی صاحب حسب
اکر چند ایدی اسر وفاضل اوزی
ولیکن بو ابیات آنینک سوزی

غزل بیانی

ترحم بیرله اول قاشی کمان آهسته آهسته
 منکا هر دم قیلور لطفین عیان آهسته آهسته
 یوزومکا دمبدم ایلاب عنایت بابی نی مفتوح
 تبسم لار قیلور ایلدین نهان آهسته آهسته
 طلب بولی دا سعی ایتکان تاپار مطلوبی نی بیشک
 یوروب منزلکا یتکای کاروان آهسته آهسته
 کوزوم کا اشک بحری دا کوروندی ساحل مقصود
 روان کیشتی بولور بیل کمران آهسته آهسته
 تانی بیرله قولغه کیرکوسی دور دامن دولت
 مونینک له شه قیلور فتح جهان آهسته آهسته
 کونکول صبر تائینی اوزونککا ایلاسانک پیشه
 بو پیشه بیرله بولغیل شادمان آهسته آهسته
 نی خوش بولغای ایدی توزسه وفا آنی الشوخ
 کرم دین بولسه کلیم کاروان آهسته آهسته
 کیلیب اولتورسه توزسه طرب بزمی نی شاهانه
 قیلیب مجلس نی مثل کلستان آهسته آهسته
 منکا ساغر نی پی در پی بیریب مست مدام ایتسه
 بو جانسز جسمیمه کیرکوزسه جان آهسته آهسته
 نی بولغای ایردی قانون محبت سازین ایلاب
 کرم برله کیریپ کیلسه فلان آهسته آهسته
 بیانی آرزوی مطلب نایاب ایتارسن لیک
 حق ایتسه لطف تاپغونک بیکمان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

دیددی اوشبونی داغی سید اسد
 که بار فضل اهلی ارا معتمد

غزل اسد

منکا ایلاب کرم لار بیکران آهسته آهسته
 بولوب اولکان تنیمغه تازه جان آهسته آهسته
 کیلور اول نازنینم کوزلاریم نی قیلغالی روشن
 چو کلیم نی قیلور جنت نشان آهسته آهسته
 اولارکا یتیمیش ایردیم چون فراقی شدتیدنکیم
 بولوب صحبت آنی کورکان زمان آهسته آهسته
 عیان ایلاب بو معجزلار چو کیلیدی اول مسیح اسا
 قیلیب کلیم منور نا کهان آهسته آهسته
 بو حالیمغه سورار غه کیلیدی کیم اول دلربا بو کون
 منینک یانیم دا چون ایلاب مکان آهسته آهسته
 ایدی امیدیم آندین سورغالی حالی زبونیم نی

کرم ایلاب دیدی ای ناتوان آهسته آهسته
چو ک دور من سزین احوال زارینک بو فراق ایچرا
محبت برله بو سوزنی دیبان آهسته آهسته
دیدى کونکالینک دا هر نه مقصدینک بولسه عیان ایتکیل
که تا تانک آتغوچه بزم ایلابان آهسته آهسته
دعاى خیر ایتیپ دیر کیچه کوندوز اسد شاها
آلیب عالم نی بو صاحبقران آهسته آهسته

* * *

مثنوی

بو هم نکته دان عاقل اشعارى دور
نظر ایلاسانک عشق اسرارى دور

غزل عاقل

منکا لطف ایلاب اول زیبا صنم آهسته آهسته
یتوشدی کلیمه باسیب قدم آهسته آهسته
وصالی آرزوسی دا فراقی درد ضعف ایلاب
یاوق ایردی یا قارغه اول الم آهسته آهسته
آقیب هجرانی دردی برله کوزدین هر طرف قان اشک
یقین ایردی یاشیم بولماقغه نم آهسته آهسته
مکر اول آی بو یانکلیغ حال زاریمدین خبر تابمیش
قیلیب رحم ایلادی ترک ستم آهسته آهسته
یتوشکاچ باشیمه شهباز دولت یانکلیغ اولدلبر
غم کلفت نی چفدی قیلدی رام آهسته آهسته
فراق ایامی دا اوتکان باشیم دین قاتیغ احوالیم
توکوب قان یاش قیلور ایردیم رقم آهسته آهسته
کوروب رخسارینی من باردیم اوز و مدین بولوب بیخود
قولومدین توشدی کاغذ قلم آهسته آهسته
کیلیب ناز ایله اولتوردی آلیب اول رقعه نی کوردی
قیلیب حالیمغه افسوس ندم آهسته آهسته
باشیم تیزیغه آلیب لطف ایله کیلتوردی اوزومغه
دیدى لطف ایتکالی کیلیدیم بو دم آهسته آهسته
قیلور غه مقصد کامینک روا بو کیچه کیلمیش من
قوچوب بیلیم نی سور لعلم نی هم آهسته آهسته
کشیکیم عشق ارا اخلاص ایله بار ایرسه عاقل دیگر
قیلور دلدارى بو یانکلیغ کرم آهسته آهسته

* * *

مثنوی

کیلیب میرزا فضل ایلی افصلی
ایرور نظم فکری دا قلبی جلی

بو ابیات قلبی جلاسی ایرور
که عشق ایله آب هواسی ایرور

غزل میرزا

منکا لطف ایلاب اول سرو روان آهسته آهسته
کیلیب کلیم نی قیلدی چون جنان آهسته آهسته
اولارکا یتمیش ایردیم هجری ایچرا لطف ایتیب قیلدی
باشیم اوزره قدی سروین روان آهسته آهسته
آنی بیر کورکالی مشتاق ایردیم نچه مدت لار
نظر قیلدیم جمالی نی بو آن آهسته آهسته
یوزی نینک مهرینی آچیب فلک خرشیدی یوزینی
بیر اندک نور ایله قیلدی نهان آهسته آهسته
منکا رحم ایلاب اول دلیر یتوردی مرهم لطفین
نهان داغیم آنکا بولغاچ عیان آهسته آهسته
دیددی هجریم ارا غم دامیده آواره بولمیش سن
وصالیمدین دمی تاپمای نشان آهسته آهسته
سننیک آهینک منکا تأثیر ایلاب کیلمیش یالغوز
بولور غه کلبنک ایچرا مهمان آهسته آهسته
قیلور من مقصدینک حاصل بو دم جان دلیم بیرله
نی کامینک بار ایسه ایتکیل بیان آهسته آهسته
خط خالیم فر اقیدا تون کون تارتدینک ناله
وصال ایچرا تاب ایمدی تاز جان آهسته آهسته
من اولدم وصل جامی باده سی دین مست اولوب قوچدیم
آنینک نازک بیلی نی مثل جان آهسته آهسته
کیشی بولسه اکر میرزا مثلیک عشق ارا صادق
بولور وصل ایچرا مونداق شادمان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

شناسی نینک اشعاریدین بیر نظیر
کیتوردوم که بار خلق غه دلپزیر

غزل شناسی

قیلیب رسم وفا اول آی عیان آهسته آهسته
کیلیب کلیم ساری ایلدین نهان آهسته آهسته
نچه ییل درد هجریدین بولوب حالیم زبون اسرو
یتوردی جسمیمه قوت روان آهسته آهسته
جفا تیغی دین هر دم جان چیقار حالتدا ایردیکیم
تکلم شربتی دین بیردی جان آهسته آهسته
دیددی قای چاغدا بولدونک صبر هوشینک دین جدا ایدیم

توشوب باشیمغه عشقینک ناکهان آهسته آهسته
توتوب ایلکیم سوروب حالیم تلطف لار قیلیب ظاهر
دیدى حالینک منکا قیلغیل بیان آهسته آهسته
قویوب یر اوپدیم الیدا دیدیم حالیم سنکا معلوم
منکا قیل جفا موندین بویان آهسته آهسته
نیچه عشاقلار جبرینک دین اولدی دشت فرقتدا
بولوب هجرینک دا زار ناتوان آهسته آهسته
دیدى کای عاشق رازیم قوتولدینک درد هجرانددین
کیل ابدی وصل ارا بول کامران آهسته آهسته
زمانی خلوت ایچرا باش قویوب زانوی فکرت غه
بسی اسراریدین تاپدیم نشان آهسته آهسته
اکر بوس لبیم دین کام شیرنینک تیلار کونکلونک
اویوب غم زهریدین تاغیل امان آهسته آهسته
بولوب سرخوش دماغیم یار لطفی باده سی برله
قوتولدوم رنج غم دین بیکمان آهسته آهسته
بیلیم فکریدا جسمینک بولغان ایرکان نال ینکلغ کیم
قوچرسن قوچ بیلیم نی بو زمان آهسته آهسته
ره عشقیدا شناسی ینکلغ هر کیم بولسه کر ثابت
بولور وصل ایچرا هر دم شادمان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

قیلور ناظر انداغ سخن ستح لیغ
که بار عیب دین معنی ایچرا آریغ

غزل ناظر

کیلیب اول دلبر آرام جان آهسته آهسته
منی وصل ایله قیلدی کامران آهسته آهسته
تن رازیم غه اول مهوش حیات تازه بخش ایتدی
لب لعلین قیلیب معجز بیان آهسته آهسته
کیلور ایردی ادا ناز ایله من ساری اول کلرخ
بو تون اختیار خیلیدین نهان آهسته آهسته
بار ایردیم اول پریوش بیوفا هجرین کرفتاری
چیکیب شب روز دردی بیکران آهسته آهسته
بحمد الله که کلیم غه بو اقشام ایلاویوب کیلدى
دل آرامیم وفا رسمین عیان آهسته آهسته
باشیم غه هر نفس یوز نوع آفت لار هجوم ایلاب
من ایردیم فرقتی دا ناتوان آهسته آهسته
یتیب سین اولکالی هجراندا تارتیب سانسیر درد غم
دیدى سور لعیم اول شکر افشان آهسته آهسته
کیشی کیم کونکلی سیوکان یار ایله بزم ایتسه هر اقشام

تاپیب یوز فیض بولغای شادمان آهسته آهسته
 قوچاقیم ایچرا کیردی عشوه بیرله اول پری شکر
 قیلیب لطف کرم بیحد سان آهسته آهسته
 قایو عاشق که اورسه عشق لافین هجر ایله جانی
 کراک دور قیلماق اول امتحان آهسته آهسته
 ایا ناظر همیشه هجر ارا صبر ایلاکان عاشق
 نی تانک وصلت غه یتسه ناکهان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

غلامی سوزی دلکشا دور بسی
 کلامی داغی جانفزا دور بسی
 مونی دیدی اول فاضل خوش سخن
 که دایم تتبع آنکا ایردی فن

غزل غلامی

منکا ایلاب ترحم بیشمار آهسته آهسته
 یتوشتی کلیم ایچرا اول نکار آهسته آهسته
 یا روتدی تیره بولغان شامی هجرانیمنی سر تاسر
 آجیب رخسارنی خورشیدوار آهسته آهسته
 وصالی دین قیلور غه شاد خرم خسته کونکولم نی
 کیلیب کلیم ارا اول شهبسوار آهسته آهسته
 کیچه کوندوز فراقیدا ایشیم افغان زار ایردی
 ترحم ایلادی حالیمغه یار آهسته آهسته
 مسیح اسا کلامی دین منی مسرور ایتب بیحد
 سوروب حال دلیم اول کلغزار آهسته آهسته
 ایچیب کلرنک می صحبت توتوب اول مه لقا بیرله
 قیلیب بزم طرب لیل نهار آهسته آهسته
 تاپیب کامیم غلامی دیک سرا سر اول پریشدین
 وصالی ایچرا بولدوم کامکار آهسته آهسته

* * *

مثنوی

ایدی پور کامل فضیلت مآب
 غزلدا کیلیب وقتی بیحساب
 نچوک کیم بو آنینک ایرور دقتی
 بو اشعاردین دور عیان صنعتی

غزل پور کامل
آلیب یوزدین نقابین ناکهان آهسته آهسته
کوزمنی قیلدی روشن مهرسان آهسته آهسته
تتیمکا بیرکالی راحت روان بیروور کلام ایلاب
لبین کلبرکی دیک قیلدی عیان آهسته آهسته
مسیحا کورسه اول کل لعلی نینک جانبخش کفتارین
آنکا تسلیم ایتاردا یوق کمان آهسته آهسته
غمیم کوب ایردی هجری قیدی ایچرا حد غایتدین
ترحم بیرله قیلدی شادمان آهسته آهسته
کوروب قدیم نی قاشی حسرتیدا یاشللیک خم
روزیغه چیکتی آنداقکیم کمان آهسته آهسته
یقین ایلاب اوزیغه لطف احسانین عیان ایلاب
بشارتلار منکا قیلدی بیان آهسته آهسته
حزین کونکومکا آنینک ایلکی دین می آرزو ایردی
ملّب جام توتدی ایچ دیبان آهسته آهسته
ایچیپ اول جام نی بیحد بولوب سرمست لایعقل
ایآقیغه یقیدیم یغلان آهسته آهسته
دیدى حالیم کوروب ای عاشقیم کوب اضطراب
سناک بولغوم دور ایمدی مهربان آهسته آهسته
کوروب بو نوع الطاف عنایت اول سمندرین
دعا ایلاب دیدیم بولغیل امان آهسته آهسته
خوشا بو حال بیرله کیمسه غه یوز پور کاملدیک
عجب مو بولسه هر دم کامران آهسته آهسته

* * *

مثنوی

کمالی دعاکوی سلطان اولوب
دیدى بو غزل نی ثنا خوان اولوب

غزل کمالی

خرام ایلاب بو کون اولمهربان آهسته آهسته
قاشیمغه کیلدى تا ایلدین نهان آهسته آهسته
قویوب باشیمنی بوس ایتدیم اول آی خاک قدمیدین
نثار ایلاب آنکا جان جهان آهسته آهسته
دیدیم اول دلربالار سروریکا درد حالیمنی
قیلیب عجز ایلاه زار عیلار عیان آهسته آهسته
من بیچاره غه لطف ترحم کورکوزوب جانان
تکلم چاغی بولدی درفشان آهسته آهسته
ایشکاکچ اول مسیح اسأ کلام روح افزاسین
تاییب بیمار تن روح روان آهسته آهسته

چومخوایی نکاتیدین بشارت بیردی اول کلرخ
 منکا قربی حریمیدین مکان آهسته آهسته
 مصاحب لار توشیم مو یا خیالیم حاصل ائداغ
 که تاپدیم یار وصلی دین نشان آهسته آهسته
 بس اول کلرخ منی آجیب یوزیمکا عیش انواین
 منی عشرتدین ایتدی کامران آهسته آهسته
 کمالی اول شکر لبدین بولوب بو لحظه شیرینکام
 چوچوک لیک فاش ایتار سوزده چنان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

امیدی کیلیب نکته ایچرا فصیح
 بو وجه ایله دیکوسی نظم ملیح
 بو اشعار کیم بار حلاوت اثر
 امید کلامی ایرور سربر

غزل امیدی
 منی شاد ایتکالی اول مهربان آهسته آهسته
 عنایت ظاهر ایلاب بیکران آهسته آهسته
 کیلیب کوردی فراق ایچرا تنیم دین تاب یارمشدور
 بولوب کوز یولی دین قانیم روان آهسته آهسته
 کرم لار فاش ایتب رنکین تبسم کورکوزوب آندین
 منکا قیل شرح حالینک داستان آهسته آهسته
 تلفت نوری چون فرخ عذاریدین عیان اولغاچ
 ادب بیرله قیلیم حالیم بیان آهسته آهسته
 دیدیم ای راز داریم ده داریم مهربان یاریم
 ره عشقینک غه توشدی ناکهان آهسته آهسته
 حوادث صرصری نی آفتی دین سالم اسرار غه
 غمینک نی جان ارا قیلیم نهان آهسته آهسته
 تحمل ایلامی آلمای غم یوکی غه کیچه کوندوز
 خلیق دین نهان قیلیم فغان آهسته آهسته
 ایشیم بیر یرکا یتدیکیم اونی چیقما ی بولوب مونداق
 یقیلیم یرکا زار وناتوان آهسته آهسته
 چو حالیم شرحی بولدی دستانیم سمعی غه مسموع
 قیلیم رحم مروت لار عیان آهسته آهسته
 دیدی کامی ناتوانیم چیق زمستان فراقیمدین
 وصالیم باغیغه بول باغبان آهسته آهسته
 عذاریم کلشنی دا صنع حق دین پرورش تاپغان
 سنینک دور ایلا بارچه کلستان آهسته آهسته
 من حیران بو یانکلیغ التفاتی موردین تالغاچ

دیدیم احسنت ای عالیمکان آهسته آهسته
کیشی کیم راست لیغ دا عشق ارا تورسه امیددیک
فرخلار حاصل ایلار بیر جهان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

بو نکته که نظم عنایت ایدی
آنکا عشق سوزی روایت ایدی

غزل عنایت

بو تون بزمیم غه کیل ای مه لقا آهسته آهسته
توتوب آیین مهر ایله وفا آهسته آهسته
کیل ای محبوب برنا هجر شمشیری بیله بو دم
رقیب اهلین قلیب کوکسون یرا آهسته آهسته
کرم بیحد سان ایلاب منی عشاق زارینکغه
لبینک دین بوسه ایتکیل عطا آهسته آهسته
یتوش ای ماه سیما کیم جمالینک آفتابیدین
کوزوم غه بیرکالی نورو ضیا آهسته آهسته
وصالینک بزم عیشی دا منینک کام مرادیم هر
نهان غیردین ای دلربا آهسته آهسته
ایا ای مهربان قاتل ایدی شوم مدعی خیلی
منی قیلغان بو کون سندین جدا آهسته آهسته
رقیب اهلی دیدی جانا منی عشقینک دا تا صادق
دیکان غمازلیق ایلاب سنکا آهسته آهسته
بو تون مهر وفا قانونی بیر لحظه ساز ایلاب
ترم ایلا ای دلبر منکا آهسته آهسته
کیشی کیم ای عنایت بولسه دایم شاکر صابر
باری کامین روا ایلار خدا آهسته آهسته

* * *

مثنوی

کیلیب داعی آخوند عالیمقام
سورار و عظمی بیرله همیشه کلام
کهی ایلابان دلکش اشعار فکر
تبتع بیله قیلدی اوشبو نی ذکر

غزل داعی

عجب حالیم بیلیم شاه زمان آهسته آهسته
کرملار کورساتیب بیحد سان آهسته آهسته
ایدیم حیوان سوی دیک التفاتی هجریدین حسته

یتوردی لطفی دین صحت روان آهسته آهسته
یوق ایردی قیمتیم دنک دوشلار ایچرا سربلند ایتی
منی اول نکته داسنج قردان آهسته آهسته
حوادیث تاشی دین چیقماقغه یلوشمیش ایدی جانیم
یتوشدی لطفیدین جسمیم کان جان آهسته آهسته
کرم دین سوراشیب احوال زاریمنی بیلیب قیلدی
عطالار رشک ایتار اهل جهان آهسته آهسته
جهان دانالاری پاکیزه اوصافین بیان ایتسه
قاچان منیک دین بیرری تاپغای بیان آهسته آهسته
یتوشکای مهجه توغی اوجیکا بیرون کیم
یتوردی باشیمی تا آسمان آهسته آهسته
آلهی قیل کرم کیم قیلغالار درکاهی توفراغین
همه اهل جهان دار الامان آهسته آهسته
کیل ای داعی دعا قیل خان عالی شائینکا دایم
دیکای آمین همه یخشی یمان آهسته آهسته

مثنوی

بو هم عاجز ایباتیدین دور مثال
که مفتی لیغ ایچرا ایرور اهل حال

غزل عاجز

منکا سالدی نظر اول مه نهان آهسته آهسته
بولوب نا مهربانیم مهربان آهسته آهسته
کورروب حالیم زبون من زار غه لطف ایلابان بسیار
تکلم ایتکالی آجتی زبان آهسته آهسته
غضب بیرله منکا دشنام ایلار چاغدا اول جابک
ایتور من ایلیدا حالیم بیان آهسته آهسته
قولاغ عرضیم غه سالمای ایلاسه افزون سیم ناکه
قیلورلار کوزلاریم اشکین روان آهسته آهسته
قاشی تیغی باشیم قصدین ایتیب کیسماک تیلار چاغده
کوزی نینک مردمی بیردی امان آهسته آهسته
کیلوردین من ساری بولسه رقیب اهلی اکر مانع
نهانی من ساری تولار عیان آهسته آهسته
فراقی دشتیدا اولکان ایسام تانک یوق عطا ایتسه
وصالی مزده سی جسمیم کا جان آهسته آهسته
باشیمغه فتنه آشوب سالس کوزلاری ناکه
قاشی ایلار عنایت لار عیان آهسته آهسته
لبی شیرین سوزی اعطای جان ایلار منکا هر دم

نکاهی غارت ایلاز خانمان آهسته آهسته
اگر مهمانیم اولسه دل اویی آماده دور دایم
بولور کوز مر دمی هم میزبان آهسته آهسته
یولیدا اولتوروب عاجز کیچه لار حالینک نی عرض ایلا
ایشیتور عرضینک آخر اول جوان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

حقیری داغی مفتی تازه دور
سلوکی قویاش یانکلیغ آوازه دور
سلوکی کیلیب بارچه غه اعتبار
بو ابیات ایله کورکوزور اقتدار

غزل حقیری

پریوش من ساری عزم ایلابان آهسته آهسته
منکا لطف ایلادی ایلدین نهان آهسته آهسته
من مشتاقیغه بو دم میی لعلین عطا ایلاب
اولوک جسمیم ارا یتکوردی جان آهسته آهسته
رقیب اهلی کوروب بو نوع الطافی پیاپی نی
قرانغو بولدی آنلار غه جهان آهسته آهسته
یتوشکان ساعتیم بزم وصالی غه غم اندوه
سفر رختی نی توتدی لار عیان آهسته آهسته
مغنی نغمه کرلار توزدیلاز قانون عشرت نی
مقاماتین قلیب بیر بیر بیان آهسته آهسته
جلادت یتکوروب عطری نسیمیدین مشامیم غه
تکلم باشلادی شیرین زبان آهسته آهسته
مسلسل زلفی نی اوشلاب من محزونغه امر ایتدی
بیری کیلکیل منی قوچغیل دیبان آهسته آهسته
تقاضاسی بیله واصل بولوب انعام عالی غه
بولوب من سر بسر مست جهان آهسته آهسته
غنیمت بیل کل کلزار قدرین تا سلامت سن
کیتار لار دنیادین اهلی زمان آهسته آهسته
شه خوارزم غه قیلسانک دعا هر لحظه کیم برکای
همه مطلب نی خلاق جهان آهسته آهسته
نه ینکلیغ ایلائی آغونک شکر الغانین حقیریکیم
سناک دور مرحمت بیحد سان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

نیازی که آخوند ایدی سرفراز
بو اشعار ایله قیلدی افشای راز

غزل نیازی

ترحم ایلاب اول چاب کسوار آهسته آهسته
بوزوق کلیم نی قیلدی اختیار آهسته آهسته
قرا شامیم نی روشن قیلغالی باشیم اوزره کیلدی
کولومسوب ناز ایله خورشید غدار آهسته آهسته
فراقی رنجیدین باریب ایردی وصالی دین
بسی جان تاپتی جسم پمدا آهسته آهسته
تکلم ایلادی جانبخش لعلی دین سوروب حالیم
دیدای فرقتیم دشتیدا زار آهسته آهسته
منینک هجریم ارا چندین زمان صبر شکست ایتدنگ
وصالیم بیرله بولغیل ایمدی یار آهسته آهسته
بو فرصت دا مرادینک بارچه سی حاصل بولور مندین
یولوم دا کر چه چیکدینک انتظار آهسته آهسته
مهیا دور اکر نازیک میانیم اشتمال ایتسانک
تیلارسن بوسه قیل ای خاک سار آهسته آهسته
دیدیم کیم اوتکاریب من عشقینک ایچرا ماه سالتمنی
تلطف ایمدی بولغای پایدار آهسته آهسته
تمنا ایلابان وصلینک نی چیککاندین بلا بارین
بولوب من ایلکا مجنون نامدار آهسته آهسته
بحمد الله بو دم صهبای وصلینک بیرله مست اولدوم
بو بولغای تا قیامت برقرار آهسته آهسته
اگر عشق اولسه کامل کیمکا اول بولغای نیا زیدنگ
توصل کلشنی دا آشکار آهسته آهسته

* * *

مثنوی

حبیبی ایدی عالم پاک باز
بو ابیات ایله قیلدی افشای راز

غزل حبیب

خرام ایلاب بو کون آرام جان آهسته آهسته
سورارغه حسته حالیمنی نهان آهسته آهسته
مروت کورکوزوب کیلدی قرا شامیم قیلیب روشن
دیدای درد دلینک قیلغیل بیان آهسته آهسته
کیلیب اولتوردی حالیم سوروب دیدی نچوکدورسن
دی آلمای سوز کوزوم دین آقتی قان آهسته آهسته
کوروب بو حال زاریم نی قولین کوکسوم اوزا قویدی

همانا جسميم ايچرا كيردى جان آهسته آهسته
توروب بو حال ايله اوزدين باريب توشتم اياقى غه
كوزومكا خاك پايين سورتوبان آهسته آهسته
او شولدام دا نوازشلار قىليب لطف كرم بيرله
محبت شيوه سين قىلدى عيان آهسته آهسته
ديدى هجرىم دا چكتينك رنج محنت نچه يل لاردين
بول ايمدى بزم و صليم دا امان آهسته آهسته
بو سوزدين كونكولم ايچرا قالمادى اندوه غم زنگى
ايروور من و صلى بيرله شادمان آهسته آهسته
ديدى اى عاشيقيم ايريلماغيل بزم و صاليم دين
نچه كيم اوتسه دوران زمان آهسته آهسته
كىشى كوركان ايماس دور اوشبو ينگليغ مرحمت هرگز
منكا قيلميش دورور سرو روان آهسته آهسته
حبیب اولسه كيشى عشق ايچرا صادق بولغان عاشق غه
بولور ايكي جهان دا كامران آهسته آهسته

* * *

مثنوى

ايروور خاكي آخوند صاحب علوم
تلاميندى كرديدا ايلار هجوم
دعاكوى اولوب صاف نيت بيله
ديدى بو غزل بلاغت بيله

غزل خاكي

بولوب اليدا احواليم عيان آهسته آهسته
يتوشدى اول صنم لطف ايلابان آهسته آهسته
منور ايلادى كلیم نى باشيغه قدم قويلغاچ
قوياشديك كورساتيب يوز هر زمان آهسته آهسته
اولاركا يتميش ايرديم هجر درديدن بولوب عاجز
يوق ايردى طاقت ايلاركا فغان آهسته آهسته
سوروب حاليم نى ايلاب ناز ايله شيرين تكلم لار
تنيمغه بيردى كويا تازه جان آهسته آهسته
كوروب بو نوع احسانين كمال شادمانليغ دين
قدوميغه يقيلديم ييغلابان آهسته آهسته
كوتاردى التفات ايلاب باشيمنى تيره توفراغدين
بولوب من ناتوان غه مهربان آهسته آهسته
باقيب عين كرم بيرله قليب بيحد نوازشلار
ديدى غم چيکما بولغونك شادمان آهسته آهسته
تومان يوز زارليغ بيرله توتوب حق دركهى غه يوز
دعاسيغه روان قيلديم زبان آهسته آهسته
اكر جنت داناكه اول صنم عرض جمال ايتسه

بولور بنده سی حور جنان آهسته آهسته
 جمالین کورکاچ اوق زاهد وداع خالقه ایلاب
 باریب کویی ارا توتدی مکان آهسته آهسته
 کل رخساریدین ایسکان نسیم روح پروردین
 آچار خاکی غه یتسه کلستان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

داغی یوسف اول عالم ذوفنون
 آنکا فضل اولوب بار هار منمون
 مونی دیدی رسم تبعت ایله
 شه احسانیدین کوب توقع بیله

غزل یوسف

چکار دیم غم تونی اوتلیغ فغان آهسته آهسته
 یتای دیب اولزمان غم دین آمان آهسته آهسته
 اولار حالتدا ایردیم هجریدین ایستاب وصالینی
 باشیمغه یتدی اول عیسی نشان آهسته آهسته
 دماغیم نی قلیب تازه ساچی مشکین آچیب یوزدین
 تکلم باشلادی شیرین زبان آهسته آهسته
 دیدی ای عاشیقیم بو تون سننک حالینغه لطف ایلاب
 کیلیب من کلبنکا ایلدین نهان آهسته آهسته
 جمالیم دین کوزونک روشن لبم دین کامینک شیرین
 قوچار سین قوچغیل انینک مومیان آهسته آهسته
 کیشی کر عشق ارا بولسه حبیب یادیدین سر خوش
 بولور معشوق آنکا عاشق روان آهسته آهسته
 کونکول اول یوز اوتیدین نیتانک آقسه سو بولوب هر یان
 یوزین کورساتکاچ اول خورشید شان آهسته آهسته
 اکر کورماک تیلارسن موج جوهر عارضی اوزره
 تماشا قیل خطین ای ناتوان آهسته آهسته
 میسر ایلادینک یوسف غه اول وصلین ایا بارب
 کرم دین ایله ایمی دی جاودان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

طیبی که بیچاره شاعر ایرور
 ضمیری که کان خواطیر ایرور
 بولوب که خواطر دین آسوده اول
 مونی دیدی مسرور ایلاب کونکول

غزل طبییی

بحمد الله قلیلب شفقت عیان آهسته آهسته
اول آی کولیم ارا قیلدی مکان آهسته آهسته
سورار غه دلربالیغ بیرله احوال خرابیم نی
تکلم ایلادی معجز بیان آهسته آهسته
Aftondil ERKINOV
دیدى ای عاشقیم هجریم دا چیککان درد رنجیم نی
منکا نه ایرسه قیل بالکل عیان آهسته آهسته
که کیلمیش من روا قیلماق اوچون نی ایرسه مقصودنک
قلیلب قدیم نی سین ساری روان آهسته آهسته
تماشا ایلابان آندین بو یانکلیغ لطف احسانلار
دیدیم شرح غمیم من ناتوان آهسته آهسته
دیدیم بیر مختصر سوز بیرله ایلاى بسکه هر لحظه
منکا ایلار فراقینک قصد جان آهسته آهسته
اشیتکاچ اوشبو حالیم اول پری پیکر منینک بیرله
ایتیب نوش شراب ار غوان آهسته آهسته
کونکولدا بارچه بولغان کام مقصودیم روا قیلدی
عنایت ایلابان بیحد سان آهسته آهسته
قایو عاشق بولوب رنجور صبر ایتسه طبییی دیک
تاپار وصل ایچرا آخر تازه جان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

خیالی فنا جامی نی سیقاریب
مونی دیدی غم دین اوزین قوتقاریب

غزل خیال

کیلیب بزمیم ارا کیردی نکار آهسته آهسته
کوزوم بولدی یولی غه در نثار آهسته آهسته
تبسم ایلابان ایلکیم توتوب یانیمدا اولتوردی
قلیلب مهرو محبت بی شمار آهسته آهسته
تکلم باشلادی حالیم توروب عینی کرم بیرله
دیدیم هجرینک دا ایردیم بیقرار آهسته آهسته
بو حالیم دا یتوشدینک لطف ایتیب حالیم غه ای دلبر
تصدق ایلاکوم دور هر نی بار آهسته آهسته
دیدى تسلیم ایتیب کیلیم اوزومنی سنکا ای شیدا
نی قیلسانک قیل قولینک دا اختیار آهسته آهسته
بدندا جان قوشی یانکلیغ کیریپ آغوشیمه دیدی
کر ایتسانک بوسه کیم اینک عذار آهسته آهسته
بو نوع التفاتیدین بولوب خوشخال حرم کیم
جهان ملکی دا بولیم کامکار آهسته آهسته
بو قیلغان لطف احسانین کوروب اهلی رقیب اولدی

همه عشق اهلی ایچرا شرمسار آهسته آهسته
خیالی شاه عادل دولتیدین تاپتی کامین کیم
بولوب خوارزم ایچرا نامدار آهسته آهسته

* * *

مثنوی

قیلیب راغیب او رکنج اوزره مقر
قیلیب کاهی خیوق ساریغه کنر
بو یانکلیغ عیان ایلادی سوزینی
که کوب معتبر ایلادی اوزینی

غزل راغب

منکا رحیم ایلاب اول نامهربان آهسته آهسته
بو تون بولدی منینک ساری روان آهسته آهسته
مینب جلوه سمندین ایلادی آفاق اوبین روشن
آچیب اوتلیغ عذارین مهر سان آهسته آهسته
جفانی ترک ایتیپ اولشوخ من ساری خرام ایتکاچ
بولوب دور مدعی نینک باغری قان آهسته آهسته
اول آی لطف ایلابان کیلکاچ خرابه مسکنیم بولدی
قدومی فیضی بیرله کلستان آهسته آهسته
منکا اولشوخلار شاهی ادا ناز ایله قیلدی
نیچه تورلوك محبت لار عیان آهسته آهسته
سوروب من خسته حالینی همول جانبخش لعلی دین
یتوردی جسم بیجانیمغه جان آهسته آهسته
سونوب جام محبت نی منی اول شوخ کیم قیلدی
وصالی بزمی ایچرا کامران آهسته آهسته
آلیب ایلکی کا سازینی اوقوب دلکش غزلارنی
بوتون بزمیم دا شوخ نغمه دان آهسته آهسته
توروب دلدار ایله صحبت نی بولدوم خرم ای احباب
قیلیب ایثار انکا جان جهان آهسته آهسته
کلستان یری دا کورکاچ قدینی شوقیدا قیلیمیش
منی بیدل کییی قمری فغان آهسته آهسته
اگر راغبديك اولسه عشق ارا صادق قایو عاشق
تاپار اندوه هجراندين امان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

بو هم طبع دیوانیغه زاده دور
معانی رسومی غه آماده دور

غزل دیوانی

قویاشدیک اول پری ایلاب خرام آهسته آهسته
بوزوق کلیم ارا توتدی مقام آهسته آهسته
حزین احوالیمه جور جفا ترکین توتوب اولشوخ
قیلیب رسم وفانی التزام آهسته آهسته
تبسمغه آجیب آغزین ترحم دین سوال ایتی
خراب حالیم نی اول شیرین کلام آهسته آهسته
دیدیم جانا فراقینک دردیدین بیمار اولوبدور من
چیکیب هجران بلاسین صبح شام آهسته آهسته
بسی نازو ادا بیرله کولوب دیدی ایا محزون
وصالیم دین بول ایمدی شاد کام آهسته آهسته
بحمد الله قیلیب بوتون سراسر تیغ کلفت غه
رقیب روسیه کوکسین نیام آهسته آهسته
ایچیبان شیشه مینا بولوب سرا مست بی پایان
منکا هم سوندی سونک بیر نیچه جام آهسته آهسته
کل اوزره شبنم آساکیم غداریدا عرق هر یان
بولوب می تابى بیرله لاله فام آهسته آهسته
تیلار هر کیمسه دیوانی کیبی وصل ایچرا بولماق شاد
فنا ملکین هوس قیلغای مدام آهسته آهسته

* * *

مثنوی

کلیب مطرب ابیات نظم ایتکوچی
سخن عوزیغه ساز ایله یتکوچی
بو یانکلیغ عیان ایتی ابیاتینی
که بیلکور کوسی بارچه حالاتینی

غزل مطربخانه خراب

کیلیب بزمیمکا اول سرو روان آهسته آهسته
ترحم برله ناز ایلاب نهان آهسته آهسته
ایتیب آسوده دل ایمدی منی تشویش هجرانیدین
قیلیب هر لحظه ده لطفین عیان آهسته آهسته
سورارغه هجر ارا کچیکان قاتیغ احوال زاریمنی
ابا بیرله سوز آیتیب هر زمان آهسته آهسته
لبی نینک باده سی بیرله حیات جاودان بردی
مروت بیرله اول معجز بیان آهسته آهسته

فلک کا موج اوروب عشرت توینده نغمه شادیم
 منی قوتقاردی اندوه دین امان آهسته آهسته
 رموزیم نی بیلور کا غمزہ بیرله امتحان ایلاب
 تکلم باشلاب اول خوش نکته دان آهسته آهسته
 دل تنکیم نی انکلاب هجر ارا تا تانکغه چه اول شوخ
 قلیب خرم وصالی دین چنان آهسته آهسته
 ایرور اقبال عشقیم شاد کام هر نکته سی بیرله
 کلی وصلیغه ایلاب باغبان آهسته آهسته
 بولوب آکاه خیالیم دین توزوب عشرت منی برله
 هم آغوش اولدی اول نازک میان آهسته آهسته
 سحر دین تانکغه چه هجر ایچرا ایکان التماسیم دین
 توتوب صد پاره کوکسوم ده مکان آهسته آهسته
 کوروب بو اضطرابینک نی سنکا ایمطربا اولکل
 بولوب اوشبو جهتدین مهمان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

عوض هم مونی آشکار ایلامیش
 باقیب کورکه نیکا قرار ایلامیش

غزل عوض

کیلیب کلیم کا اول آرام جان آهسته آهسته
 یتوردی جسمیمه روح روان آهسته آهسته
 ایتیب لطف اول دل آرامیم یاروتدی تیره شامیم نی
 آلیب برقع یوزیدین مهر سان آهسته آهسته
 دیدی حالینک نچوک دور من سیزین ای زار مفتونیم
 بارین قویمای منکا قیلغیل بیان آهسته آهسته
 دیدی آه فغانینک کونکلیم تأثیر ایتیب کیلیم
 بو تون اغیار خیلی دین نهان آهسته آهسته
 خزین کونکلونک کا بولسه که تمنا لبلا ریم سورماق
 سوروب لعل لبیم بول شادمان آهسته آهسته
 قلیب جور جفا رسمی نی ترکین دیدی من کیلیم
 وفا آیینی نی ایلاب عیان آهسته آهسته
 اول ای نینک عارضین کورکاچ بولوب ذره کبی مضطر
 باریب اوزدین یقیلدم ناکهان آهسته آهسته
 قاشیمغه کیلدی اول عیسی وشیم من نا توانغه
 قیلورغه بخش عمر جاودان آهسته آهسته
 دیدیم هجر ینک ارا ای دلربا من زار بیکس دا
 چیکیب غم قالمادی تاب توان آهسته آهسته
 یتیب ایردیم اولارکا ای عوض من بینوا تاپمای
 جهان ایچرا سوراب آندین نشان آهسته آهسته

مثنوی

ندیمی بولوب طالب علم فن
قیلیب مدرسه ایچرا دایم وطن
کهی ایلابان فکر دلکش غزل
مونی شه سوزیکا دیمیش دور مثل

غزل ندیمی

منکا بیر بوسه بیر لطف ایلابان آهسته آهسته
که یتکالی چیقغالی هجرینک دا جان آهسته آهسته
من محزون فراق هجر ارا صیح مسا تنیمای
قیلور من عندلیب آسا فغان آهسته آهسته
باشیم دین کیلکوسی هوش خرد بالکل بولوب زایل
قوباش آسا یوزونک کورکان زمان آهسته آهسته
عدارینک اوستیدین برقع آلیب ای مه حبیب دلبر
یاروت تیره تونیمنی شمعان آهسته آهسته
بو کیچه مجلسیم غه مقدم یمینک نی یتکورسانک
فراق آلامی دین تاپغوم آهسته آهسته
یتوردی مقدمین هجری دا کوب زار اولغانیم آنکلاب
مینیک بزمیم غه نا اول مهربان آهسته آهسته
نیتانک الطاف ایله کلیم ارا اولخوبلار شاهی
یتوشسه شاد ایتارکا ناکهان آهسته آهسته
جهان باغی کلی دا یوق وفا بیرمه آلاز غه دل
اکر عاقل ایسانک ای باغبان آهسته آهسته
کیتور ساقی منکا بیر جام می تاکیم قوتولغای من
ایچیب غم خیلی دین من ناتوان آهسته آهسته
عجب یوق سورسه حالیم اولکوزی قاتل پرچهره
قیلیب رسم محبت نی عیان آهسته آهسته
وصالینک بیرله قیلسانک ای پری خسته ندیمی نی
نی بولغای رحم ایلاب شادمان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

بو هم فضل خادم دین آثار ایرور
که عالم ارا بخشی اشعار ایرور

غزل خادم

نکارا کیل توتوب رسمی وفا آهسته آهسته
کرم بیرله قیلیب ترک جفا آهسته آهسته
ایا جور وستم بیرور بولوب غیر ساری مایل
نچون من خسته دین بولدونک جدا آهسته آهسته

بو تون كىلكىل تولان ايدىك ايا مه حسن اوجيدا
 خرام ايلاب قىليب نازو ادا آهسته آهسته
 ياقىب اغيارنى جان دولين رشك اوتىغه بو كون
 ديدى قىلغوم دورور بوسه عطا آهسته آهسته
 بو اقشام اى حزينيم كونكومه تاثير ايتىب كىلديم
 فراقىم ايچرا سين چككان نوا آهسته آهسته
 ادا لطف ايتىب اول شوخ غير خيلى دين پنهان
 ديدى اولسانك لبيم انيك منكا آهسته آهسته
 ديدى من سيز نچوك عمر اوتكارور سن فرقىم ايچرا
 بيان قىلغىل منكا اى مبتلا آهسته آهسته
 ديدى اول ماه سيما غم يمه اى عاشق زاريم
 قىلور غه كىلميشم كامىنك روا آهسته آهسته
 ترحم حاليمه قىل كيم يتوشدوم اولكالى جانا
 فراقىنك دا چىكىب رنج وبلا آهسته آهسته
 عنايات ايلابان بو دير ارا تىنماي كيتور ساغه
 ايچىب مست اولمادىم من ساقيا آهسته آهسته
 رقيب اهلى نى ايلاب داغ ناشاد اول پرى پىكر
 ديدى سور غىل لبيم دين خاد ما آهسته آهسته

* * *

مثنوى

همولكىم ايرور چاكر خوب راي
 كلامى ايشيتكانكا دور دلکشا
 مونى ايلاميش دور عيان اول فصيح
 كه باردور عباراتى اسر و مليح

غزل چاكر

كىليب قاشيمغه ياريم ناكهان آهسته آهسته
 وفا مرسومى نى قىلدى عيان آهسته آهسته
 وصالين ايستابان صبح مساده كيم من محزون
 قىلور من قمرى وش اسرو فغان آهسته آهسته
 منيب ناز اشهبين كر عزم ميدان ايلاسه اولشوخ
 كوروب قل بولغوسى اهل جهان آهسته آهسته
 آلىب يوزدين نقابىن قىلدى روشن تيره كليم نى
 كىليب الطاف ايله خورشيد سان آهسته آهسته
 تماشا قىلماشام كر دمبدم اى ديك جمالى نى
 منكا يوزلانكوسى غم هر زمان آهسته آهسته
 خزين كليم سارى قويسانك قدم نى بولغوسى ايكل
 وفا رسمى بيله ايلدين نهان آهسته آهسته
 لب لعلى حيات افزاسيدىن عيسى صفت تانك يوق

يئورسه بو اولوك جسميم كا جان آهسته آهسته
رقيب روسيه باغرين ياقيب رشك اوتیغه بر دم
منی وصل ایچرا قیلدی شادمان آهسته آهسته
سبکبار ایتدی غمدین مه جبینیم من حزین کونکلین
نیچه شیرین تکلم لار دییان آهسته آهسته
حالیم شربتین وه نوش ایتیب کامینکی

حاصل قیل
دیماس چاکر اول آی ای ناتوان آهسته آهسته

* * *

مثنوی

بو هم کیلدی مذهب نی اشعاریدین
که باردور نشان عشق اسراریدین

غزل مذهب

کیلیب هجرینک دین ای مه بیرامان آهسته آهسته
فراقینک بیرله تندین چیقتی جان آهسته آهسته
قیلورسن شرم کوندوز کیلماکای کرایلنی طعنی دین
باری تون ایلا عزم ایلدین نهان آهسته آهسته
غم اندوهیم هجرانینک ارا کونکوندین افزوندور
کیلیب درد غمیم سور بیر زمان آهسته آهسته
قدی موزونیم اولدی ای ستمکر دایما بیحد
چیکیب بار غمینک نی چون کمان آهسته آهسته
قیلیب اول غنچه لعینک اوزیکه ازرو

نیروم

کونکول کیم غنچه یانکلیغ اولدی قان

آهسته آهسته

تخیل ایلابان اول سرو اسا قدینکنی تونکون
قیلورمن آه ناله قمری سان آهسته آهسته
نیدور جرمیم تغافل ایلابان من هسته حالیدین
قیلورسن ظلم ایله جوز نیک عیان آهسته آهسته
اکر ایدل میسر بولسه یارینک وصلی هر تون قیل
خراب حالینک آنکا بیر بیر بیان آهسته آهسته
کیل ساقی بو هجر هنکا می دا حالیم غه رحم ایلاب
منکامل ایلابان ایت جامینک روان آهسته آهسته
ایرور بو مذهبینک شامی فراقینک ایچرا پاتایر
آنکا صبح وصالینک دین نشان آهسته آهسته

MAQOLA TAQDIM QILISH TALABLARI

“Oltin bitiglar – Golden Scripts” jurnali – Sharq adabiyoti va madaniyati, ijtimoiy-ma’naviy hayoti, tilshunoslik va aniq fanlar, dinshunoslik va ilohiyotshunoslikka oid ahamiyatli qo’lyozma manbalar, xalq og’zaki ijodi namunalariiga bag’ishlangan ilmiy tadqiqotlar xulosalarini chop etishga mo’ljallangan.

I. Maqola taqdim etish uchun umumiy talablar

Qo’lyozmalar yil davomida o’zbek, ingliz, rus, fors, shuningdek, turkiy tillarda topshirilishi mumkin. Agar muallif o’z maqolasini jurnalning muayyan sonida nashr etmoqchi bo’lsa, unda qo’lyozma jurnal nashridan kamida besh oy oldin taqdim etishi kerak.

Qo’lyozmalar MS Word (.doc) formatida (oltinbitiglar@gmail.com) elektron pochta-siga yuborilishi kerak. Iqtiboslar va izohlar bo’yicha MS Word menejerini qo’llash lozim.

Barcha qo’lyozmalar muallif (mualliflar) haqidagi qisqacha ma’lumot bilan yuboriladi.

Asosiy matn *Times New Roman* shrifti, 14 hajm, satr oralig’i 1 interval, hoshiyalar chapdan 3 sm, o’ngdan 1,5 sm, yuqori va pastdan 2 sm bo’lishi kerak.

Maqolalar *The Chicago Manual of Style, 16th Edition* formatida shakllantirilishi lozim.

Maqola matni 3 000–5 000 so’zdan iborat bo’lishi kerak.

100–150 so’zdan iborat o’zbek va ingliz tillaridagi abstrakt (annotatsiya) va 5–10 so’zdan kam bo’lmagan kalit so’zlar (o’zbek va ingliz tillarida). Abstrakt maqolaning maqsadi, metodologiyasi va natijalarini qisqacha ifodalashi kerak.

Adabiyotlar ro’yxati 5 sahifadan oshmasligi lozim.

Kitobga taqriz (ingliz yoki boshqa tillarda bo’lishi mumkin) 1500 so’zdan oshmasligi talab etiladi.

Taqriz formati: 1) sarlavha: kitob nomi, muallif (mualliflar), nashr qilingan shahar: nashriyot nomi, nashr yili, sahifasi soni. Narxi, ISBN raqami, (qattiq/yumshoq muqova); 2) taqriz so’ngida: taqrizchining F.I.O., ish joyi, pochta manzili.

II. Maqola bo’limlarini rasmiylashtirish

Maqola nomi – normal harflarda, to’q bo’yoqda, 16 hajm.

Maqola nomi o’zbek va ingliz tillarida (agar maqola boshqa tillarda yozilgan bo’lsa, maqola yozilgan til va ingliz tilida) beriladi.

Maqola sarlavhasidan keyin sahifaning o’ng chetida muallifning ism-familiyasi yozilib, oxiriga yulduzcha (*) ishorasi qo’yiladi va sahifa pastida muallif haqida quyidagi qisqa ma’lumotlar beriladi: F.I.O., ilmiy daraja va unvon; ish joyi; e-pochta va ORCID ID (raqami).

Maqola kirish, asosiy qism bo'limlari va xulosadan tashkil topadi.
Maqola bo'limlari sarlavhasi – *yotiq*, 14 hajm.

III. Maqolada tarjimalardan foydalanish

Boshqa tillardagi matn yoki boshqa manbalar tarjimoni aniq ko'rsatilishi kerak. Agar matn maqola muallifi tomonidan tarjima qilingan bo'lsa, u holda “tarjima muallifniki” shaklida beriladi.

Rasmiy nashrdan olingan tarjima-matn tahrir qilinmaydi.

Zarur holatda tarjima matnga sana, turli diakritik belgilar va boshqa elementlar kiritilishi mumkin.

Tarjima qilingan matn olingan manba nomi asl holicha beriladi. Zarur deb topilsa, uning nomi qavs ichida berilishi mumkin.

Geografik nomlar tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Tashkilotlar nomi tarjima qilinmaydi va asl shaklida beriladi.

Davr nomi rasmiy qabul qilingan shaklda beriladi.

IV. Ko'chirma va tarjima parchaning berilishi

Manbadan olingan ko'chirma parcha asosiy matndan 1 qator tashlab ajratiladi, satr oralig'i 1 interval, markazda, 12 hajmda yoziladi.

Ko'chirmaning tarjimasi qavs ichida () satr boshidan yozilishi kerak. Bunday ko'chirma *Times New Roman* shrift, 12 hajm, normal yozuvda beriladi.

V. Havola va izohlar berish

Manbaga havola matn ichida to'rtburchak qavsda [] beriladi. Havola qilingan manbalar bir nechta bo'lsa, ular nuqtali vergul (;) bilan ajratiladi.

Izohlar tegishli sahifa pastida, tartib raqami bilan joylashtiriladi.

VI. Qo'lyozma (toshbosma) manbalar va nashr etilgan asarlar bibliografiyasi

Bibliografiyada muallif yoki asar nomi satrboshidan, boshqa barcha qatorlari abzasdan yoziladi. Adabiyotlar *bibliografiyada* o'zbek lotin alifbosi tartibida ko'rsatiladi.

6.1. Qo'lyozma va toshbosma manbalar bibliografiyasi

Qo'lyozma yoki toshbosma manbalarni bibliografiyada o'zi yozilgan grafikada berish maqsadga muvofiq. Lotin alifbosidagi transliteratsiyasini berish ham mumkin. Ba'zan qo'lyozma asarning nomi muallif ismidan oldin yozilishi ham mumkin.

Muallif nomi. Ko'chirilgan asr (agar mavjud bo'lsa). Asar nomi. Qo'lyozma (toshbosma): saqlanayotgan joy, inventar raqam.

Xondamir. XV asr. Makorim ul-axloq. Qo'lyozma: O'zFASHI, № 742.

Matnda qo'lyozma (toshbosma)ga havola berish:

[Xondamir, Makorim, 17^a]

7.2. Kitoblar uchun

Bibliografiyada:

Familiya, ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011. *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Familiya kitob nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 2011, 99]

Agar bir muallifning bir yilda nashr qilingan kitoblaridan foydalanilgan bo'lsa, bibliografiyada kitobning nashr yili o'zbek lotin alifbosi harflari bilan ajratilib ko'rsatiladi.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(a). *Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tahlili*. Toshkent: Akademnashr.

Sirojiddinov, Shuhrat. 2011(b). *O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari*. Toshkent: Akademnashr.

Matnda kitobga havola:

[Sirojiddinov 2011(a), 99]

Ikki muallif tomonidan yozilgan kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi.

Vohidov, Rahim va Husniddin Eshonqulov. 2006. *O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi*. Toshkent: Adabiyot jamg'armasi nashriyoti.

Matnda kitobga havola:

[Familiya va Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va Eshonqulov 2006, 52]

Agar kitobning uch va undan ortiq muallifi bo'lsa, bibliografiyada barcha mualliflarning ismi to'liq yoziladi. Bunday kitobga havola qilinganda, birinchi muallifning ismi yozilib, davomida *va boshqalar* deb ko'rsatiladi:

[Familiya va boshqalar nashr yili, sahifa raqami]

[Vohidov va boshqalar 2010, 847]

Kitob yoki to'plam maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Kitob yoki to'plam nomi*, Ism Familiya, Ism Familiya muharrirligida, maqola sahifasi raqamlari. Shahar: Nashriyot.

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Navoiy ijodida Ya'juj-Ma'juj obrazi." *Alisher Navoiy va XXI asr*, Shuhrat Sirojiddinov muharrirligida, 130 – 133. Toshkent: Mashhur-press.

Matnda kitob yoki to'plam maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 131]

Elektron shaklda nashr qilingan kitoblar uchun:

Elektron kitobning bir nechta formati bo'lsa, bibliografiyada foydalanilgan format ko'rsatiladi. Elektron kitobning internet manzili (URL) hamda shu manba olingan sana ko'rsatilishi lozim.

Elektron kitobni bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. *Kitob nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. URL. Foydalanilgan sana.

Adizova, Iqboloy. 2020. *Thinker poetess of the East*. Germany: Lambert Academic Publishing. <https://www.lap-publishing.com/>. 12.07.2019.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Adizova 2020, 11]

Ikki muallif tomonidan yozilgan elektron kitobni bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism va Ism Familiya. Nashr yili. *Kitobning nomi*. Shahar: Nashriyot nomi. Internet adres (URL).

Sirojiddinov, Shuhrat va Sohiba Umarova. 2017. *O'zbek matnshunosligi qirralari*. Chikago: Chikago universiteti nashriyoti. <http://press-pubs.uchicago.edu/founders/>.

Matnda elektron kitobga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sirojiddinov 1987, 19-hujjat]

7.3. Jurnal maqolasi uchun

Chop etilgan jurnal maqolasini bibliografiyada berish tartibi:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari.

Alimuhamedov, Rixsitilla. 2018. "Qadimgi turk-moniy adabiyoti." *Oltin bitiglar* 1: 65 – 76.

Matnda jurnal maqolasiga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Alimuhamedov 2018, 70]

Elektron jurnal uchun:

Elektron jurnal uchun jurnalning DOI manzili ko'rsatiladi. Agar DOI manzili mavjud bo'lmasa, internet adresi ko'rsatilishi kerak (URL). DOI – bu o'zgarmas ID bo'lib, internet tarmoqlarining elektron adreslari tizimiga ulangan, ya'ni manbani boshqaruvchi <http://dx.doi.org/> manzildir.

Elektron jurnal maqolasini bibliografiyada berish:

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi* jurnal soni: maqola sahifalari. DOI adres (yoki URL).

Ismoilov, Ilyos. 2020. "Saddi Iskandariy" dostonidagi adabiy ta'sir va o'ziga xoslik masalasi xususida." *O'zbekistonda xorijiy tillar* 3: 229 – 235. doi: 10.36078/1596780050.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Ismoilov 2020, 231]

7.4. Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal uchun

Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasiga havola matn shaklida beriladi (masalan, Muhammadjon Imomnazarovning 27.02.2005dagi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida chop etilgan maqolasida aytilganidek...); odatda, bunday manbalar umumiy adabiyotlar ro'yxatida keltirilmaydi. Agar keltirilsa, kitoblarga qo'yiladigan talablarga asosan beriladi.

Agar onlayn maqolaga havola berilayotgan bo'lsa, uning internet manzili (URL), maqola olingan sana ko'rsatilishi kerak.

**Gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini bibliografiyada
berish tartibi:**

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Gazeta-Jurnal nomi*, nashr sanasi.
Imomnazarov, Muhammadjon. 2005. "Jomiy "Xamsa" yozganmi?." *O'zbekiston adabiyoti va san'ati*, January 25.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Imomnazarov 2005, 4]

**Elektron gazeta yoki ilmiy-ommabop jurnal maqolasini
bibliografiyada berish:**

Familiya, Ism. Nashr yili. "Maqola nomi." *Jurnal nomi*, nashr sanasi. Internet
adres.

Sobirov, Ergash va Akmal Kenjayev. 2010. "Milliy qadriyat va
globallashuv". *New York Times*, 27.02. <http://www.nytimes.com/28/us/28health.html>.

Matnda maqolaga havola:

[Familiya nashr yili, sahifa raqami]

[Sobirov va Kenjayev 2010, 17]

Maqola so'ngida foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosi tartibida beriladi. Adabiyotlar ro'yxati ikki qismdan iborat bo'lishi, birinchi qismda foydalanilgan adabiyot chop etilgan grafikada yuqorida ko'rsatilgan shaklda rasmiylashtirilishi, ikkinchi qismda esa barcha foydalanilgan adabiyotlar o'zbek lotin alifbosida berilishi talab qilinadi. Misol uchun:

Adabiyotlar

Баранов, Х.К. 1958. Арабско – русский словарь. Москва: Наука.

Adabiyotlar

Baranov, X.K. 1958. Arabsko – russkiy slovar. Moskva: Nauka.

Maqolani rasmiylashtirish talablarining ingliz tilidagi variantini "*The Chicago Manual of Style, 16th Edition*" qo'llanmasi yoki <https://www.chicagomanualofstyle>. havolasidan ko'rib olishingiz mumkin.

IZOHLAR

Ushbu son “Oltin bitiglar” tahririyatida sahifalandi.
Manzil: Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib
ko'chasi 103-uy.
e-mail: oltinbitiglar@gmail.com
Tel.: +99894 697-97-04

Bosishga 28. 12. 2025-yilda ruxsat etildi
Qog'oz bichimi 70x100 1/16/.
nashriyot bosma tabog'i: 8

Jurnal 2017-yil 26-oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Matbuot
va axborot agentligi tomonidan № 0940 raqami bilan ro'yxatdan
o'tgan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy Attestatsiya Komissiyasi
tomonidan filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan
doktori (DSc) dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalari chop etilishi
lozim bo'lgan ro'yxatga kiritilgan.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va mualliflarga
qaytarilmaydi.

“Mashhur-Press” bosmaxonasida chop etildi.
Buyurtma №0445 Adadi 100 dona.
Bosmaxona manzili:100129 Toshkent, Markaz 15, 1-uy. Tel.:
+99890 900 75 77,
+99894 659 94 62